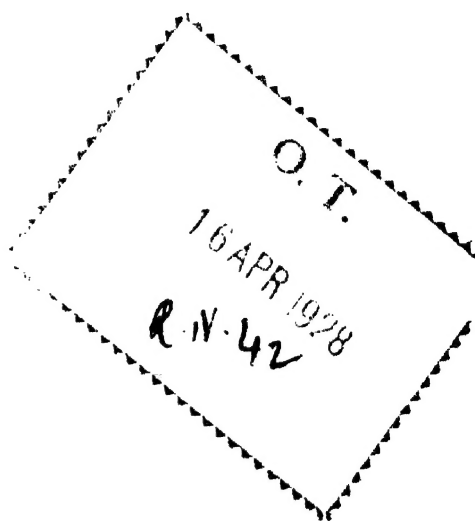

જોધાનાં બેડા

શ્રીયુત્ત જોધો. જી.એ.

II
1928

99

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

(ગજમાતી કોપીરાશિદ વિભાગ)

અનુક્રમાંક ૧૩૮-૫૮ ગર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જોધાના જાતેડા

વિષય જીવનશાસ્ત્ર

બોધાના બખેડા.

લેખક

શ્રીયુત્ બોધો, બી. એ.

બોધાનાં બકવાદ, બોધાના બખાપા, બોધાના બંબોગા, બોધાની
બંમરાજો કયાદી અસંખ્ય અપ્રકટ હાસ્યબોધના કર્તા.

પ્રકાશક

ચન્દુલાલ કરસનદાસ સંપત, બી. એ.

વાર્નસ પ્રાન્સીપાત.

બાઈ કબીબાઈ હિન્દુ હાઈસ્કૂલ.

હાલીયકલા, કોટ, મુંબઈ ૧.

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન.)

સોલ એજન્ટસ.

મેસર્સ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

પ્રાન્સિસ સ્ટ્રોટ, કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

પ્રત ૧૦૦૦.

આવૃત્તિ ૧ લી.

મૂલ્ય રૂપિયો એક.

દવે પછી પ્રગટ થશે

સંગીતના સુર

બોધના બીજા બબેડા

પચાસ પ્રેમકાવ્યે વિદ્યાપીઠ

વિગેરે, વિગેરે

અમદાવાદ

ગુજરાતી કૌપીરાઈ સંગ્રહ

૧૨૮૫૯

ગ્રંથાલય

મુદ્રક

બી. જી. મલોશિરી, ગ્રંથેશ પ્રાન્ટીંગ

પ્રેસ, ગાંધી બીડીંગ, મરજદ બંદર

ચેક, મુંબઈ ૩.

Mr. Tairsee's

**F
O
R
E
W
O
R
D.**

Wit and humour to readers of Gujarati cannot, I think, be better described than "Lila of mind." They are relaxations of the intellectually unemployed-employed in finding comedy in what is common and usual, and thereby deriving pleasure by such intellectual play, and extending it to others so that they may share in the said pleasure. The play consists in catch-

ing inconsistencies and apparent contradictions, be they of words or of situation. This can be best illustrated by the definition of an idler as one who is busy doing nothing or of the instance of a lover who was boasting to his lady-love stating that his father fell at Waterloo, when she turned round and asked "which platform" thus ridiculing his martial ardour. The wit of situation is best illustrated by Jeevram Bhat of Dalpatram and Bhadram-Bhadra of Ramanbhai and Don Quixote of Cervantes.

It is dictum of literature, as of life, that we find what is in us and if readers will find that much pleasure as I have had in reading the book, Mr. "BOGHA" can be said to be profitably employed, as I cannot think of any better engagement—some will say what then of marriage—than giving pleasure to others and deriving it for himself in the said pursuit.

Bombay   {
14-3-28   {   LAKHMIDAS ROWJEE TAIRSEE.

-- પ્રાસ્તાવિક --

લેખોનો આખો જોવડો દગ થાય-બૂકમાં ફટફટકા પસ્તીમાંયે અપાર્થ જન્ય-ત્યારે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય એટલેજ કે તેને પુસ્તક સ્વરૂપે જાપી મારવા. મારી આ નાની શી પુસ્તિકામાં જે જે વિવિધ “જાતી”ઓ પીરસવામાં આવી છે તે અધીય મરી સ્વતંત્ર કૃતિઓ હોવાનો મારે દાવો કર્યેજ નૃતંકા. કારણ કે સાન લેખો લખી શકવું એ હિંદમાં સરજનશૂનતા સમયથી અશક્ય મનાતું આન્યુ છે. એટલે સ્વતંત્રકૃતિનો કાષ્ઠપણુ પ્રયાસ સફળ થાય તો તુરતજ ટીકાકારો બુમવાને હાજરજ હોય કે તે માર્કટવેન, સ્ટીફન લીકાક, ચાર્લ્સ ડીકન્સ અથવા જેરોમ કે જેરોમ ઇત્યાદિના લેખોમાંથી તદ્દંચી છે.

પ્રત્યેક લેખોમાં મુખ્ય પાત્રો ચારજ દેખવામાં આવશે. આટલી નાનીસૂતી મંડળીમાં પણ નિર્દોષ ગોષ્ઠિ કરીને માર્મિક હાસ્ય, મર્યાદિત અદ્દલાસ વિગેરે કરી શકાય છે એ આ લેખમાળાનો ઉદ્દેશ છે. મધુરી સાથના ગૃહજીવનના પડઘાઓના મીઠા મધુરા ઘોષ ક્યાંક ક્યાંક સાંભળીને ઘણાકો પોતાના હૃદયપર હાથ મૂકી પોતાનાજ ગૃહજીવનને ખૂણેખાચરે બની રહેલા આવા પ્રસંગો મેળવી લેવા પ્રેયાસ કરશે તો મારા માર્મિક ઉલ્લેખોની સફળતા માનીશ.

પુસ્તકના આમુખના લેખક શ્રીયુત્તમકમીદાસ સ્વજી તેરસી સંબંધે કંઈ લખવું તે મર્યાદે ઓળખાવવા બરોબર થાય. એમની વિદ્વતા,

પ્રતિભા તથા નિખાલસપણું સર્વને સુવિદિત છે. રા તેરસી એટલે અનિવાર્ય હાસ્ય અને તેમનો આ આવશ્યક ગુણ તો સર્વગ્રાહી છે. તેમની રાજનીતિનો કટ્ટો વિરોધી પણ તેમના ઉપર કુર્યાન હોય તો તેમના આ સર્વગ્રાહી ગુણ માટે એટલે આવા પુસ્તકનું આમુખ તેમને મુચારક લાથે લખાયું છે તેથી મને તો હું ઉપકૃત થયેલો માનુ છું.

“મંગળ માણેરો અને સૂર્ય સોનારણ” આ લેખ મારી અને શ્રીયુત્ત ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાની સંયુક્ત કૃતિ છે, એ આ પુસ્તકમાં છપાયેલી માલમ પડશે. આ સંયુક્ત કૃતિના પ્રકટન દ્વારા રા. ધનસુખલાલ પ્રત્યેનું માફ ચિરસ્થાયી ઋણ અહિં સ્વીકારી લઉં છું.

પુસ્તકનું તો કારમી કસોટી ઉપર ચડ્યે “નીવડે વખાણ” થાય ત્યારેજ ને?

બાંધાશ્રમ, મોહમયી }
તા. ૧૪-૩-૧૯૨૮.

શ્રીયુત્ત બાંધા બી. એ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પાનું.
હિન્દનું ભવિષ્ય	૧
કસુર એટલીજ કે હું પરણ્યા હતા	૧૭
બોધાને તો નિંદ (કાવ્ય)	૧૮
સીનેમા કેમ લજવાય?	૧૯
મારા મિત્રોને સ્લાપાર્ટી	૨૪
અમારી સીનેમા કમ્પની	૩૧
જગાસાં ખાઓ!	૪૩
જય થજો, જય થજો! (પ્રતિકાવ્ય)	૪૯
મારી પિટમ્બાણા	૫૦
મારું માસિક	૫૫
માસિકનું તન્ત્રીપણું	૬૧
પ્રેસ્ટીજ ગદ્યછંદ! (કાવ્ય)	૬૮
પાસ કે નાપાસ!	૬૯
મારું હાસ્ય	૭૭
અહ્યા બાધો! (પ્રતિકાવ્ય)	૮૩
મહેતાજી સાથે મુંબઈમાં (પ્રતિલેખ)	૮૪
દિલ્લનો બળાપો	૮૮
સવાશેરલોક હોમ્સ	૯૩
ડોશીમાનો હૃદયદ્રાવક વિલાપ (કાવ્ય)	૧૦૧

વિષય.	પાનું.
મારા ગુરૂજી	૧૦૩
પ્રભોશન	૧૦૯
મંગળ માણેરો અને સર્પ સોનારણુ	૧૧૫
કેશવની રેવડી	૧૨૩
આદર્શ રેલ્વે	૧૨૯
આકાંક્ષા (પ્રતિ કાવ્ય)	૧૩૫
અમારા મિત્ર સન્મુખ માંકડ	૧૩૭
ખજૂરખટ્ટુ	૧૪૪
અમારા મિત્ર દીનવદન	૧૫૦
મિત્રોને ઝલાપાર્ટી (દ્રશ્ય)	૧૫૭
ચવચવ	૧૬૬
સમાપ્ત	૧૭૬

સમર્પણ

મધુરી! નવરા પ્રજાપતિએ આપણને ઘડીને
જાંદગીના પૂરમાં ધકેલ્યા. તું અને હું આ બે
કો'ક વ્યક્તિઓ, પરસ્પર અણુજાણુ અથડાતાં
કૂટાતાં, થાવાકાળ તે એક થયાં. અસદૃશ-
સંયોગકારી વિધાતાએ તો મેખ મારી પણ
આપણે આટઆટલા વર્ષોથી જીવનનો જે
રસાસ્વાદ લઈ રહ્યા છીએ તેની અમોલી યાદ-
ગીરીમાં હું તને આ પ્રસાદી અર્પણ કરું છું.
અને આ રસાસ્વાદનને આજ દિ' લગી જેમ
નિભાવતી આવી છો તેમ ભલી થઈ
આમરણાંત નિભાવજે એટલું યાચી લઉં છું.

સદૈવ તારોજ,
“બોધો” બી એ.

શ્રીમતી મધુરી.

હિંદનું ભવિષ્ય.

ચર્ચા માટે એકત્ર થયેલા અંગ્રેજી રાજદ્વારીઓ.

ગાંધી ટોપી, ઝૂંપો અને ધોતીયામાં લોર્ડ રિડીંગ; આલ્ફ્રાન્કો પાઘડી, અંગરખું, ખેસ અને લાલ ચંપત્તમાં આલ્ડવીન; સુરવાળા, પહેરણ અને સાકામાં લોર્ડ જ્યોર્જ; ધોતીયું, ઉઘાડે અંગે વીંટાળેલું માત્ર ધોતીયું અને ત્રિપુંડ સહિત લોર્ડ બર્કનહેડ; અને મદ્રાસી ફેશનનું ધોતીયું અને ઉઘાડે દીને અર્લ વીન્ટર્ટન; એકત્ર થઈ ખેડા હોય છે. (સ્થળ) એક ભવ્ય ઝૂંપડીમાં ચટાઇપર નીચે.

(ચર્ચાનો વિષય-હિંદને સ્વરાજ આપવું કે નહિં.)

આલ્ડવીન—રિડીંગ ભાઈ ! તમારે ખાતર થઈનેજ અધવચમાં રજા આપવાનો ખરડો પાસ કાઢ્યો છે, માટે હિંદથી તમે અહીં પંખાર્યા, તે જો સમુદ્રની હવા ખાવામાં મશગુલ બની ભૂલી ન ગયા હો તો કૃપા કરી જણાવો.

લોર્ડ રિડીંગ—જય થાઓ ! બધા ઓશીસરોને અધવચમાં રજા મળે તેનું નિમિત્ત હું હોઉં તો મને માન છે, પણ આપ સર્વને હિંદ વિષે શું જાણવું છે તે કહો.

લોર્ડ જ્યોર્જ—હજી તમે એમ પૂછો છો કે અમારે હિંદ વિષે શું પુછવાનું છે? મારા ભલા ભાઈ લોર્ડ રિડીંગ, તમે ખચિત માન-જો કે અમે હિંદ વિષે જે નથી જાણતા તે બધું તમારે અમેને

કહી સંભળાવવાનું છે. અમોએ ગાંધી, ગાંધી, ગાંધી, એમ મોટે મોટેથી બોલાવું સાબળ્યું છે. પણ ગાંધી આપણી “જુઓલોશ” માં કયા પ્રાણીને મળવું આવવું પ્રાણી છે? તે હું હજી નથી સમજી શક્યો! તે અહિંસાનું શસ્ત્ર વાપરવા કહે છે. તે આપણા પ્રાચીન અસ્ત્રશસ્ત્રોમાં કયા બુદ્ધા શસ્ત્રને મળવું છે? તે ભાલો છે કે ખાણ? તલવાર છે કે ફીરીય? કટાર છે કે જીરમેયો? બીજું એ સ્વરાજ માગે છે તો ઇંગ્લંડથીજ કે હિંદુસ્થાનમાંથી અપાવી દેદાએ તો ચાલશે? હું ધારું છું કે તેનું સ્વરાજ મુંબઈમાં કોર્નેલીયા, તાજમહાલ, મોન્જીનીને ત્યાં ઢગલાખંધ પડેલી કેક, એમાંની કોઈ કેકને મલતી આવતી હશે; તેમ હોય તો તમે તેને તે આપી કાં નથી પટાવતા? અને.....”

એક સ્ટેનોગ્રાફર-(વચમાં ઉભો થઈ)-“માનવંત સદમહસ્થ, ભાઈ લોઈડ જ્યોર્જ! હું સાચુંજ કહીશ કે મારી શોર્ટહેન્ડ લખવાની ઝડપ પોણીચારસો શબ્દની છે. કલાકે કે મિનિટે તે મારા ડીપ્લોમામાં જણાવ્યું નથી-કદાચ સેકન્ડની હોય એ સંભવ લાગે છે. પણ તમે બહુ ઝડપથી લખણ કરો છો તેથી નોટ્સ લેતાં બહુ હરકત પડે છે.....”

લોઈડ જ્યોર્જ-“વાઈ હું હવે ધીમે બોલીશ-હેં! હું શું કહુંતો હતો? હા-સ્વરાજને બદલે એકાદ કોસ્ટમસ કેક આપી કાંય નહિં પટાવતા?”

અર્કનહોડ-“અને ભાઈ રિડીંગભાઈ, હું પણ એમજ પૂછું કે તમે તમારા વર્ણનમાં એક વખત લખેલું કે ગાંધીના બે જમણા હાથ જાડી કેહી સમા, મહમદ અને શોકત એ સાચ્યેજ કાઠી છે?”

અને જો કોડી હોય તો તેમાં કેટલા મણ અનાજ માવાનો સંભવ છે ? તે બંનેમાંનો અકકેક કેટલી ખાંડી, કે કળશી અનાજ સંધરી શકશે ?

અર્લ વીન્ટર્ટન—“ આફ્રીન બર્કન ! આફ્રીન ! તારા પ્રશ્નથી હું બહુ ખુશ થયો છું. હું પણ એજ જાણુવા માંગતો હતો. તેને માટે હું હિંદુસ્થાનથી યંગ ઇન્ડીઆ નામનું માસિક, નવજીવન નામનું ઇંગ્રેજ દૈનિક, કેનિકલ નામનું ત્રિમાસિક નિયમિત મંગાવું છું અને તે દરેકમાં ગાંધી, સ્વરાજ, અહિંસા, મહામદ, શૌકન વિગેરેને ગોતી ગોતી, ફાંફાં મારી મારી, કંઈસ્થ કરી કાઢ્યાં, છતાં કદીક ગાંધી. કદીક ગાંધીજી, કદીક મહાત્મા ગાંધીજી, કદીક મીસ્ટર ગાંધી, આવાં આવાં અનેક નામો વાંચી નિર્ણય પણ ન કરી શકતો કે આ બધા માણસ એક કે જુદાં જુદાં ? માટે પ્રશ્ન તો પહેલો એજ ઉપસ્થિત થાય છે કે ગાંધી એટલે શું ?”

એક સભાસદ—“ હમે પણ એમ જાણવાના છે. એજ મારે સમજણ લેવાનું મન છે, માટે બધી નાંખવો.”

લોડ રિડીંગ—“ તમારી શંકાઓ તદન અસ્થાને નથીજ. આવી સ્વાભાવિક શંકાઓ કોઈના પણ મગજમાં ઉપસ્થિત થાય. અને હિંદુ સમસ્તનો તત્તલવાન વાઘસરોય એવો જે હું તેજ તે શંકાઓનું નિવારણ કરી શકે. પ્રિયબંધુ લોઈડ જ્યોર્જ જે શંકાઓ પ્રદર્શિત કરી છે તેના હવે હું ખુલાસા કરું છું. જુઓ ગાંધી એ નામનો હાથી, ગાયકવાડ સરકારની હાથીશાળામાંથી છુટેલો, આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉપાડો માંડી બેઠો છે.”

લોડ બર્કનહેડ—“ અધ્યા રિડીંગ ! અહીં બધાને બોટમામજ સમજ્યા હો કે ? અમે શું નથી જાણતા કે ગાંધી એ માણસ છે

અને પ્રજાકીય ચળવળ કરનારો છે અને હિંદુસ્થાનના લોકોને સ્વરાજ માટે ઉશ્કેરે છે.....”

લોર્ડ રિડીંગ—“માફ કરજો, હા, હું પોતેજ ભુત્ર ખાધ ગયો! હા, હું તો કોઈ બીજાના ગાંધીની વાત કરતો હતો. અને તમે જે ગાંધીનું પુછો છો એ ગાંધી તો માણસ છે એમ હું પણ કહું છું, પણ અર્લ વીન્ટર્ટન કહે છે તે પ્રમાણે તેમની એક ભૂલ હું સુધરવા કહીશ કે યંગ મંડિયા માસિક નથી પણ અડવાડિક, નવજીવન અંગ્રેજી દૈનિક નથી પણ ગુજરાતી અડવાડિક છે અને કોનીકલ તો અંગ્રેજી દૈનિક છે. પણ એમની આ ભૂલ ક્ષમ્ય છે. પાંચ હજાર માઈલને છેટે વસના માણસોમાં આવી ભૂલ થવાનો નવાણું ટકા સંભવ છે. પણ મને બીક છે કે આ છાપાંઓ વાંચશો તો તમે હિંદને માટે સહાનુભૂતિ ધરાવો છો તે નષ્ટ થશે. હિંદને જે તમે સ્વરાજ આજ આપતા હશો તો પાસ એક પછી આપવાનું મન થશે, માસ એક પછી આપવાના હશે તો વર્ષ ઉપર વાત જશે, માટે તમે તો તે છાપાંઓ બીજાકુલ વાંચનાજ નહીં. તમારે તો અમારા ડીરપેચો ઉપરથીજ હિંદનું ભવિષ્ય વડવાનું છે.....”

બોલડવીન—“ત્યારે શું તમને એમ શંકા છે કે અમે સ્વરાજ આપવાના વિચારથી આજ નથી બેઠા? રિડીંગ ભાઈ તમે લાયબલ, ડીફેમેશનના કેસમાં વખતે સપડાઈ જશો માટે અમારા જેવા અઠંગ રાજ્યદારીઓ સમક્ષ તો ચેતીનેજ બોલજો.”

બર્કનહેડ—“હું તો એવો કરાવ રજી કહું છું કે હિંદને આજે સ્વરાજ આપવું.”

લોહડ જ્યોર્જ—“ આફ્રીન ! આફ્રીન ! લોડ બર્કનહેડ ! હું પોતેજ એ દરાવ રજી કરવા જતો હતો ત્યાં તમે દીક એ માન આટી ગયા. હવે હિંદુસ્થાનના વફાદાર લોકો તમને હારતોરાનાં પારસલ મોકલશે, તમારા દીર્ઘાયુષ્ય માટે મંદીર મસ્જિદોમાં પ્રાર્થનાઓ થશે.....”

અર્લ વીન્ટર્ટન—“ લાઇ બસ થયું. વિપયને અનુસરીનેજ ભાષણ કરો આઉટ ઓફ ઓર્ડર મં જાઓ. પણ હું એટલું ઉમેરું છું કે હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ આપવું હોય તો અમુક શરતે આપી શકાય. શરત વગર કેમ બની શકે ?”

બાલ્ડવીન—“ હા, હું પણ એજ મતનો છું.”

લોડ રિડીંગ—“ પણ... પણ...હું હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ આપવાની વિરુદ્ધ છું. હજી તો મને બીજા પાંચ વર્ષ વાઇસરોય ચાલુ રાખવાની વાત તમોએ કાઢેજ કરી ને આજે હિંદને સ્વરાજ આપી મને રસ્તે રજીતો કરી મૂકવો છે? મારે એ વાત કબુલ નથી”

અર્લ વીન્ટર્ટન—“લાઇ રિડીંગ, આમ તમે ઉશ્કેરાઈ ન જાઓ. હિંદને સ્વરાજ આપવાની ધગશ કાંઈ અમારામાં આજકાલની નથી. અમે તો પ્રાચીન કાળથી જ્યારે ઇન્ડિયામાં કૃષ્ણ, બુદ્ધભગવાન પાક્યા, જ્યારે મહાભારત લગાઈ રામ જેવાએ, વુલ્ફહામ્પટન, કાર્લેલ, લન્ડન, માન્ચેસ્ટર, લીડસ, સન્ડર્લાન્ડ, બ્રાડફોર્ડ, ટ્રીનીટી, પ્લીમથ વિગેરે આબાદ શહેરોને પીડતા રાવણને માર્યો, ત્યારથીજ ઇચ્છતા આવ્યા છીએ. માટે તમે કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર બેસી રહો અને અમે હુકમ આપીએ ત્યારે પહેલી તકે જૂનામાં જૂની સ્ટીમર, ટૂટેલી ટૂટેલી, તેમાં બેસી બધા ગવર્નર જનરલો, કમીશ્નરો, આઈ,

સી. એસો વીગેરે આવી પહોંચ્યા. જગોરે જગો હિંદુસ્થાનના લોક ! હિંદને સ્વરાજ મળે છે.”

બાહવીન—“ભાઈ રિડીંગ, તમે આજે રાતેજ હિંદુસ્થાન ઉપડી જોઓ. હિંદને સ્વરાજ આપવાની શરત એ કે ગાંધીજી કમાન્ડર ઈન-ચીફ બને, મહમદઅલી અને શૌકતઅલી સંગીન શાસ્ત્રીઓ થઈ હિંદના સંગીત શાસ્ત્રીનું પુનરુત્થાન કરે, મહમદઅલી ઝીણા, જયકર, વિગેરે બારીસ્ટરો કાપડ બજારમાં શુદ્ધ ખાદીનો વેપાર કરવા દુકાન માંડે મોતીલાલ નહંરૂ અઠવાડિયામાં સાત દિવસ મૌનવ્રત રાખે અને અને બાકીના દીવસે ભણે બ્રિટીશ રાજ્યના વખાણુ કરે. હકીમ અજમલખાન, સૈયદ હસન ઇમામ વિગેરે હિંદુ શાસ્ત્રો ઉપર ટીકાઓ લખે, સરોજીની નાયકુ દવાખાનાઓ ઉઘાડે. વીઠ્ઠલભાઈ પટેલ તથા વલ્લભભાઈ પટેલ બન્ને એકત્ર થઈ કાઢા, વિવેચન અને મનનનું એકાદ ત્રિમાસિક કાઢી તેના સંયુક્ત તંત્રીઓ થાય. આવી આવી રીતે જે જે નેતાઓ છે તેઓ પોતપોતાને સુયોગ્ય એવા હોદ્દાઓ લઈ લે.”

બધા—“કબુલ, કબુલ, અમારે કબુલ છે. હિંદના લોક ! જગો ! હિંદને સ્વરાજ મળે છે.”

રિડીંગ—“જો, જો, હું હિંદ પહોંચ્યો કે ગાંધીજીની પેઠે અહિંસાત્મક અસહકાર શરૂ કરીશ ! !”

કસુર એટલીજ કે હું પરણ્યો હતો.

ધણીવાર મને આપઘાત કરવા જેવું થતું હતું અને તેનાં સખાગ કારણ રજૂ કરવાનું હું સામર્થ્ય ધરાવું છું.

ખરૂં પ્રછો તો મને નોકરીએ રહ્યાં ધણો વખત થયો હતો અને કામમાં પણ ઠીક આવડત મેળવી હતી. સ્વતંત્ર ખાતું ચલાવવાની જે ગુપ્ત શક્તિ હું ધરાવતો હતો તે હજી શેઠથી અજ્ઞાત હતી અને મારા સંબંધી કંઈ પણ આવડતનો સવાલ શેઠને હાસ્યાસ્પદ લાગતો તે તેમની નાલાયકાનો અદ્ભૂત નમૂના રજૂ કરી મારી વાત હું આગળ લંબાવું છું.

હું જાણે કેમ? આજકાલનોજ નવો હોઠિ તેમ શેઠની ગાળો તેમજ ધમકી શિવાય બીજું કંઈ પણ મ્હાણવાનું કદિ મારા નસીબમાં નહિં લખ્યું હોય! જોકે મારામાં જૂલ થવાનો સંભવજ નહોતો અને હું કદિ જૂલ કરતોજ નહિં તથાપિ મારા અપિચારી શેઠ કંઈ ને કંઈ જૂલ કહાડી, “આ પત્રવ્યવહારમાં ક્રિયાપદ કેવું નાલાયક વાપર્યું છે? આવેલા ઓર્ડરોની કેટલી ગંદી નોંધપોથી રાખી છે?” આવા આવા વિચિત્ર, નાલાયક સવાલો રજૂ કરી મને પાછો પાડવાની નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિમાં એ પડતા. આ તો હજી પાશોરામાં પ્હેલી પુણી થઇ. ઓછામાં પૂરું આમાં અમારી બાજુની ઑફીસવાળા શેઠ ધરમશી, પૈસેટકે લાખોપતિ, તરફથી મને બહુ વિટમ્બણાઓ પડતી. અમારા શેઠ તથા તે બંને, હિન્દુસ્તાનની સત્તર કોલસાની ખાણના ભાગીયા હતા અને તેને અંગે તે શેઠને ધણીવાર હિસાબની લેવડદેવડ તથા ધંધા સંબંધે

અમારા શેઠની ઑફીસમાં આવવું પડતું, પણ કમનસીબે હુંજ તેની આંખમાં ખટકતો હતો. અમારી ઑફીસમાં જ્યારે જ્યારે એ આવતા ત્યારે ત્યારે તે મારીજ પાસે પહેલા સીધા દોડી આવતા અને કંઈ પણ નિર્જીવ ખ્હાના હેઠળ મને ઊઘડો લઈ ગાંઝિપ્રદાન અને વાફ-પ્રહારદ્વારા જુમરાણુ કરી મૂકતા અને અમાગ ત્રણ કલાકના મ્હોટા સ્ટાફની વચમાં મારા ગામ્બીર્ય, અધિકાર અને સ્વમાનમાં ઊંડું ગાળકું પાડી જતા. જે કે તપાસ કરતાં મને ખચર મળી હતી કે તે શેઠની પેરવી મને રજા દઈ પોતાના સાળાના સાદુભાઈને તે જગ્યાએ ગોઠવવાની હતી.

મારે માટે આ બહુજ અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. પણ શું કરું? હું બીજી નોકરી ખુશીથી શોધી લેત. મારો મશીઆઈ ભાઈ મને હુમેશાં સવામોની નોકરીનું કહા કરતો. મારા કાકાના ભત્રિજાને ત્યાં ટાઇપીસ્ટની જગા આજ નેમ્ડએ તો મને મળે તેમ હતું પણ આ ઑફીસમાં મને જે શીખવાનું મળતું તથા વર્ષે બે વર્ષે, ત્રણ ત્રણ માસની સતત લડત કરી, પાંચ સાત રૂપીઆનું જે મોટું પ્રમોશન મળતું તે અનુસાર મને ભવિષ્યમાં બહુ સારો ચાન્સ હતો. પાંચ પંદર વર્ષે મેનેજર, સેક્રેટરી કે હેડ ક્લાર્કનું ભવિષ્ય હું ખુલ્લે નયને જોઉં છું.

આ દુઃખી અવસ્થામાં સહ્યા કરતાં મને આપઘાતના વિચારો ઘણીવાર આવતા. નિરાશાની ઝનૂનમાં આવી જઈ હું ઘણીવાર દરીયા સુધી ફરી આવ્યો હતો કે હું તેમાં જઈ પડું. અનેકવાર કુચાની પાળ સુધી જઈ, દસેક મિનિટ સુધી તેમાં પ્રતિબિમ્બ જોઈ એકાદ કાંકરી કે પંચિકા ઉંચકી તેમાં ડગ્મ દેતો પધરાવી હું પાછો વળી

કચ્છર એટલીજ કે હું પરણ્યો હતો.

૯

આવતો. પણ લેમ કરવાની આવશ્યકતા મને અણીને વખતે ખાસ ન લાગતી.

આ મારી દુઃખી અવસ્થા, સ્વમાનમાં પડતી ખામી, આવડતમાં આવતી વિટમ્બાણા તથા શરીર સુખાકારીમાં નડતી વ્યથિઓ તરફ, હાથમાં માથું મૂકી, મહારા દુઢૈવ ઉપર વિચાર કરતો હતો ત્યાં અચાનક અમારી બાળુની ઑશીસવાળા મારા હિતેચ્છુ શેઠ ધરમશીના સીપાઇએ આવી મને મારી વિચારમાળામાંથી જગાડ્યો અને અતિ માનસર નમ્રવદને નીચા નખી હાથમાં એક ચીટ્ટી મૂકી. મેં ધ્રુજતે હૃદયે ખોલી વાંચી. ખોલતાં હું વિચારવા લાગ્યો કે વળી કંઈ ધરમશી શેઠનું ધર્તીંગ હશે અને કામનું બ્રહ્મનું કહાડી એકાદ તત્ત્વાવવાની તક શોધવાની આ તરફીય હશે.

હું ચીટ્ટી વાંચવા લાગ્યો.

“મીઠો બોધાભાઈ,

વિન્ વિન્ સાથ લખવાનું જે હું થેડા દિવસ માથેરાન જવાનો છું. મને તમને સાથે તેડી જવાની ખાસ ઇજાસા છે. હું ધારું છું કે તમે આવી શકશો. બપોરે તમને ઘેર તેડી જવા મોટર આવશે. તૈયાર થઈ બપોરે બારેબાર સ્ટેશનેજ આવવાનું છે. ત્યાં આપણને બેએક દિવસ આનન્દ પડશે.....”

તમારો હિતેચ્છુ,
ધરમશી.

ચીટ્ટીમાં આ આમંત્રણને બદલે કડક ગાલીપ્રદાન હોત અથવા કડકશ ભાષામાં મલીન શબ્દકોપનું લીસ્ટ હોત તો મને જરા પણ વિરમયતા ન લાગત. પણ આ ઉમળકાંયુક્ત વચનોથી હું આભો

બની ગયો. હું વિમાસણમાં પડ્યો. હું મારી પોતાની આંખોએ વાંચેલું તદ્દન જીરું, બનાવટી માનવા લાગ્યો. મેં ચિઠ્ઠી ફાડી રોશમાં ફેંકી દીધી. ધરમશી શેઠના સીપાઇએ જવાબ લઇ પછીજ જવાની હાં પકડી પણ તેને મેં તત્પ્રવી હાંકી કહાડ્યો.

થોડા વખત પછી અચાનક એક, કોટપાટલૂનમાં સજ્જ થયેલ, ટટાર પગલે મારી તરફ વધતા. એક સદ્ગૃહસ્થ મેં નિરખ્યા. આંશીસના કામ પ્રસંગે આવનાર કોઇ હશે એમ ધારી તેને મારી પાસે ખુરશી આપી મેં બેસાડ્યા અને આગમનનું કારણ પૂછ્યું.

“ હુસરા કાંઈં નાઈં પણ મી ધરમશી શેઠના શોફર હાળૂન આહેં. શેઠ મોટરમર્ધીં સ્વાલીં તુમચી વાટ પાહૂન વસલેલે આહેત. કૃપા કરૂન ચાવેં.”

ધરમશી શેઠનો માત્ર શોકર, નહિં કોઇ સદ્ગૃહસ્થ, કે નહિં કોઇ કામ પ્રસંગે આગનુક, નીકળી આવવાથી હું મનમાં બહુજ ચીડવાયો. હું બની ગયો પણ મનમાંજ રોશ સમાવી, કોટનાં બટન બંધ કરી, ટોપી સીધી મૂકી હું ઉઠ્યો, ફફડતે હૃદયે નીચે ગયો અને અદ્ય વાળી, નમ્ર વદને શેઠની સમક્ષ આગાની કે ગાલિપ્રદનની રાહ જોતો ઉભો.

“ ઓહોહો! આત્યા કે! ઠીક ઠીક. હું તો ત્હમારા જવાબનીજ રાહ જોઇ બેઠો હતો. ભલા માણસ! ચીઠ્ઠીનો જવાબ પણ ન મોકલ્યો? ઠીક, પણ તમે આ મોટરમાં ઘેર જાઓ. તે તમને ઘેર મૂકી જશે. અને સ્ટેશને પર્યારાજ આવી પહોંચજો, સમજ્યા!” શેઠ અતિ નમ્રતાથી બોલ્યા.

કસુરં અઠસીજ કે હું પરણ્યો હતો.

૧૩૮૫૮ ૧૧

હું લોખંડના ખીલાથી જમીનમાં જકડાઈ ગયો અને મૂંઝવા લાગ્યો. “શું ખરી વાત? મારેયે માથેરાન શેઠની સાથે જવાનું હતું?”

હું મોટરવાળાને જરા થોભવાનું કહી ઉપર ગયો. શેઠને કેમ પૂછવું? રજા વગર કેમ જવાય? હું મુંઝાયો. પણ મારી મુંઝવણને નીકાલ તરતજ થયો. મને શેઠે અંદર બોલાવી પોતેજ કહ્યું, “તમને બે દિવસ માથેરાન જવાની હું રજા આપું છું. ધરમશી શેઠની ઇચ્છા છે. જજો.”

હું મોટરમાં બેસી ઘેર ગયો. જતાં વિચાર્યું, “ક્યાં એક ગરીબ કલાર્ક ને ક્યાં હું ધરમશી શેઠનો મિત્ર?” મારામાં કંઈક મ્હોટાઈ આવી હોય તેમ લાસ થયો. હું મોટરમાં જતાં રસ્તે ચાલનારાઓ તરફ મસ્કરી અને દયાની દૃષ્ટિએ નિરખવા લાગ્યો. હું મારી પોતાની દયાજનક સ્થિતિ વિસરી ગયો.

રસ્તામાં મારા મિત્રો કેશવ ત્રિવેદી અને સન્મુખ માંકડ મળ્યા. મારી છાતી મ્હોટાઈથી ગ્હેંત ગ્હેંત ઉછળી. મારા જેવો આવડો મ્હોટો માણસ તેના જેવા ક્ષુદ્ર લોકોનો મિત્ર કેમ બનવા પામ્યો હશે તે મને ન સમજાયું. મારી મૂંઝોનાં ઉગતાં તરણાં આમળતાં, છાતી ઝુટઝુટ પહોળી ઝુલાવતાં તેમના તરફ દયાની મેં દૃષ્ટિ ફેંકી. તેઓ આમ અચાનક મને મોટરમાં ફરતો જોઈ ચમક્યા અને તેમની વિસ્મયતા અને કુતૂહલની દરકાર કર્યા વગર આંખના પલકારામાં ચાલી ગયો.

ઘેર ગયો અને મારી પત્ની મધુરીને મારા બે દિવસ માથેરાન જવાની અને સામાન તૈયાર કરવાની તાજીદ આપી.

“પણ તમને વળી કાણ માંયનો પૂત માથેરાન લઇ જવાનો છે?” મધુરી તતડી ઉઠી.

“લે વળી? કેવો વિચિત્ર સવાલ? ધરમશી શેક.”

“ખેલો તમારો મિત્ર!”

“હા, એજ રે એજ. પણ જો મારે વેળાસર રેશને પહોંચવું જોઈએ. તું તાકીદ કર.” હું જરા દમામથી બોલ્યો.

“વારે વાહ! તમે તો કંઈ લંકા જીતી આવ્યા. પણ હારે! તમે ટ્રંક કયી લઇ જશો? લ્યો ઉંચકો હવે પેલું ઠોડીયું!”

આ કટાક્ષેજ મને યાદ દેવડાવ્યું કે મારા ધરમાં એક પણ ટ્રંક ન હતી. જર્જરિત એક ટીનનો ડબ્બોજ હતો અને બાકી તો ખીજી વસ્તુ કોથળામાંજ રાખવાનીરતો.

“મેં તમને હજીજ વખત કહ્યું હશે કે એકાદ ન્હાની શી ટ્રંક ઉંચકી લાવો! પણ માન્યું? લ્યો, હવે તમારા બેહાલ. બાંધો હવે લખાયા.” મધુરી રડવા જેવી થઇ બેબાકળી બોલી ઉઠી.

“પણ તે...તે...તેમાં ગુસ્સે શાની થાય છે? માથેરાન તો હું જવાનો છું કે તું? અમારા રામ ગમે તે લઇ જશે.”

“અરે હારે! તમારા રામ તો ચીથરે હાલ માથેરાન મહાણશે એ પણ જોઇશું. રેવડી ઉડશે રેવડી. સમજ્યા સાહેબ! અને કપડાં પણ બહુ સારાંજ પહેરવાનાં છેરતો ધરમાં. તમારો વાડરોજ તો ગોદડાં ભરવાનાં ચીથરાથી ભર્યો છે ને સાથે શું લઇ જશો?” મધુરીનું અકેકેક વાગ્યાણુ મારી મુસ્કેલી વધાર્યેજ જતું હતું. આખરે મને નહુટકે થોડા વખતને માટે મારી મહોટાઇ ખીંટીએ ટાંઘવી

પડી. લપ્પાતે મ્હોંયે હું સન્મુખ માંકડને ત્યાં ગયો અને તેની ટૂંક માગી, મોટરમાં મળેલા અપમાનથી તે ચ્હીડવાયો તો હતો પણ આખરે અમે તો જીમર મિત્ર એટલે ટૂંક તો મળી. કેશવ ત્રિવેદી પ.સે જઈ એમનું એક લીલું પાટલૂન, જર્જરિત હાફ કોટ, ફાટેલાં મોજાં વિગેરે લઈ હું ઘેર આવ્યો. ટૂંકમાંયે શું ભરવાનું હોય? ઘરમાં કંઈ ભરવા જેવું હોય તો ને? તોપણ મારાં સારામાં સારાં જે કંઈ કપડાં હતાં તે ભર્યાં તોયે ટૂંકનો ચોથો ભાગ પણ ભરાયો નહિં. હું સજ્જ થયો. લીલું પાટલૂન, ઉપર બરખેરીનો હાફ કોટ તથા ફાટેલાં મોજાં અને તેનાં ઉપર મારા ઓખાછ સ્લીપર.

“અરે વાહરે વાહ!” અચાનક મધુરી મ્હારા ફ્રેસીંગ રૂમમાં આવી બોલી ઉઠી, વાહરેવાહ! અન્યા-આ તો કોઈ.....કહું?”

“ચુપ રહે! અત્યારે મારો મિળન દેકાણે નહિં રહે.” હું દમામથી બોલ્યો.

“અરે મિળનનું તો સહમન્યા; પણ...પ...ણ તમે તો અદલોઅદલ મોંજીની અથવા કારનેરીયાને ત્યાંના ડાગો છે,” બોલી ત્યાંથી જવાબની રાહ વગર નાસી ગઈ.

*

*

*

હું રેટેશને પહોંચ્યો. ટિકીટ કલાડવા હું ટિકીટ એશીસમાં ગયો અને જેવો ટિકીટ કલાડવા જઈ છું તેવોજ ધરમશી શેઠના બૈયાએ મારું કાંકુ પકડ્યું અને ટિકીટ વગેરે કલાડી છે અને શેઠ રાહ જોતા બેઠા છે એ સવળું મને કહ્યું. હું ગયો અને વિચારવમળમાં ગુંથાયો. થોડા વખત પછી ચમકી બેઠું છું તો હું, શેઠ અને શેઠાણીની સાથે ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બામાં મુસાફરી કરી રહ્યો હતો.

અમે માથેરાન પૂઆ.

મારે માટે ત્યાં કંઈ વાતની ન્યુનતા ન હતી, મારા નસીબમાં કદી નહિં એવી શેઠાઈ, ચાકર, મોટરગાડી, વિગેરેનો તોટો નહોતો અને શેઠનાં માયાળુપણાંની હદનું તો પૂછવુંજ શું? નોકરચાકર મારી હેન્રીતમાં ઉભા ને ઉભાજ.

આવી રીતે સ્વર્ગનો દ્વારો લેતાં બે દિવસ તો સ્વપ્નાસમ થયા. કાલે તો મારે એ સુખ છોડી પાછું ઘાણીના બેઝની માફક એને એજ સ્થળે જવાનું હતું. શેઠની વૃત્તિમાં આ શો ફેર અને બે દિવસમાં હું પાછો જઈ એની એજ જાંદગીમાં પડીશ તેનું શું મહત્વ?

મારો જવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. શેઠ શેઠણી મારી જમવાની ઉતાવળ કરી રહ્યા હતા. હું ઉતાવળો ઉતાવળો, ભારે હૃદયે, જવાનો વખત આવતાં ધબકતી છાતીએ, શેઠ સાથે જમવા બેઠો. થોડા વખતમાં શેઠણી રહામાં પાટલો નાખી બેઠાં.

“ત્યારે હવે તમે તો જશો.” શેઠે આદ્યું.

“હાજી, હવે તો જવુંજ રહ્યું ને? છુટકો છે?”

હું કંઈક ગમગીનતાથી બોલ્યો.

ત્યાં મૃદુ સ્વરે, મ્હોટાઇના કુંગર ઉછળતાં શેઠણી બોલ્યાં,
“તમે તમારાં વહુ તો જ્યાં ને?”

હું પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ અર્થ તો ન સમજી શક્યો પણ કોઈ પણ રીતે અર્થ બેસાડીને બોલ્યો :

“હા! મેં તો ક્યારનાંયે જ્યાં છે?”

કસુર ઓટલીજ કે હું પરણ્યો હતો.

૧૫

“એમ કે! કેમ ગમ્યાં?” શેઠ કેરીનો એક ગડબો મ્હોંમાં પધરાવતા બોલ્યા.

“ગમવા ન ગમવાની હવે વાત શી?” હું બોલ્યો.

“એમ કેમ?” શેઠાણી ઉંચાંનીચાં થતાં બોલ્યાં.

“નાં, કંઈ નહિં.” મેં પતાવ્યું.

“ત્યારે તો હવે નક્કી જ ને?” શેઠે અચાનક બેદી પ્રશ્ન મૂક્યો.

“શાનું નક્કી?” હું સવિતર્ક બોલ્યો.

“બીજું શાનું? લગનનું?”

“કોનાં લગન?” હું મ્હોંમાં પુરીનો કોળીયો ઝોઠવતાં બોલ્યો.

“બીજાં કોનાં? તમે તો હજી સમજતાય નથી. આવડા મ્હોટા થયા. વળી ભણેલ ગણેલ. આ તમારાં લગન, તમારાં...શેઠ સમજ્યા!” બીજી બાજુ મ્હોં ફેરવતાં, “ચંપક! ઓ ચંપક! અ વ તો.” શેઠાણી સહાસ્ય, ટકોર મારતાં બોલ્યાં “જુઓ, આ તમારી વહુ!”

શેઠની એકની એક પુત્રીનું નામ મેં માત્ર બે દિવસથી સાંભળેલ. મારાં નવન સમક્ષ મુઝવણનું અભેદ વાદળું છવાયું હું ગભરાયો અને બોલી ઉઠ્યો :

“આ મારી વહુ!” હું ઉભો થતાં બોલ્યો, “આ મારી વહુ! એ કેમ બને! આ મારી વહુ નહોત. શેઠ ભૂલ્યા! મારી વહુ તો એ ઘેર બેઠી. હું તો વર્ષ ચાર...કોરાં કડાક ચાર વર્ષ થયાં પરણી બેઠો છું પરણવું, લગન, વહુ.....વાત શી ને ચીત શી?”

શેઠ શેઠાણીએ કંઈ વધુ પ્રશ્ન પૂછ્યોજ નહિ. હું ધારું છું કે મારા નિરાકરણથી તેઓને સંતોષ થયો હશે.

હું સજ્જ થયો અને શેઠ શેઠાણીને મળી લઉં એમ ધારી ઘાટીને પૂછ્યું. ઘાટીએ જવાબમાં સીધું પધરાવ્યું કે શેઠાણીની પ્રકૃતિ તમને મળવા અનુકુળ નથી અને શેઠ ગહુ કામમાં છે. તમારે જવું હોય ત્યારે જજો.”

હું ધ્રુજતો નીચે ઉતર્યો. ન મોટર કે ન કંઈ ગાડી, ન ઘાટી કે ન ભૈયો. મારી ટૂંક પણ એક ખુણામાં પડેલ તે મેં ઘાટીને ઉંચકવાનું કહેતાં કંઈ જહાનું કહાડી એ નાશી ગયો. આખરે ટ્રેનના થતા વખતથી મેંજ ટૂંક ઉચકી, નીચે ઉતરી સ્ટેશન તરફ પ્રયાણ કર્યું.

હું માંડ સ્ટેશને પહોંચ્યો. ખીસામાં ટીકીટ કહડાવવા જેટલા પૈસા નહોતા. મારા બાપના એક જુના મિત્ર મળી જવાથી તેટલા તો ઉઘીના મળ્યા. ટીકીટ કઢાવી જેવો થાંડ ક્લાસમાં ગોઠવાવા બહિં છું ત્યાં ધરમશી શેઠના કંઈ કામ પ્રસંગે આવેલો ભૈયો મળ્યો. તેને મેં બોલાવી આ બધી ગુઢ બાબતનું નિરાકરણ પૂછ્યું. ત્યારેજ ખબર પડી કે તેની એકની એક પુત્રીને માટે લણેલા વરની શોધમાં હું એન્જિન્યેટ તેની નજરે આવતાં તેને મનપસંદ પડેલ તેને અમે આ બધું ધર્તીંગ!

ત્યારેજ તેની આ બે દિવસની કૃપા અને અવકૃપાનું કારણ!

અને મારી હાલની દુઃખદ અવસ્થાની મારી એટલીજ કસુર કે હું પરણ્યો હતો!

કસુર એટલીજ કે હું પરણ્યો હતો.

૧૭

હું ઘેર ગયો. કુતૂહળમાં એકત્ર થયેલાં મધુરી, સન્મુખ માંકડ અને કેશવ ત્રિવેદીના ઉપરાઉપરી મૂકેલા એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની મેં સ્પષ્ટ ના પાડી. અને ધુંધવાતે ચિત્તે તેમની ટ્રંક અને કપડાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. અને અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના લૂકાં ખડાનાં હેણ હું સુવા જતો હતો ત્યાં :

“કેમ મહેરમાન ! આ શા હાલ ! માથેરાન જઈ આવ્યા તેમાં માંદા !” મધુરી સહાસ્ય બોલી.

“ચુપ ! ખબરદાર ! હું ઉશ્કેરાયો તો બે ઘોલ ચ્હોડી કહાડીશ.” હું ચ્હોડવાઈ બરાડયો. અને સૂતો સૂતો ગણગણ્યો કે, “મધુરી ! કસુર એટલીજ કે હું પરણ્યો હતો !”

મધુરી બોલી ઉઠી, “હે ! હે ! હે !”

“બોધા” ને તો નિંદ, કાળજડાનાં ઠારણાં.

(સોરઠા.)

- બોધા ઊંઠ્યા જાણુ, આંખો બન્ને ચોળતા,
ઘડીયાળે પરમાણુ, વારે વારે નિરખતા, ૧.
- લાંબી ચાલી ઊંઘ રાત બધી ઘોયું અરૂં,
રાત ગઘ નવ શુધ, સાડા દસ વાગી ગયા. ૨.
- બોધ્યા “બોધા” હાય અગ્યારે ઓશીસ છે,
કવિ છતાં સદાય જેલ મહિં જાવું પડે. ૩.
- “મારા વાગ્યા બાર, હેડ હવે વદશી મને,
મારા તૂટ્યા તાર, પછ “પ્રેસ” ચાલે નહિ.” ૪.
- ખાધું મેં લુચ લૂચ ઝટ મેં પહેયાં લુગડાં,
દોડી કરતો ફૂચ, ઓશીસે આવ્યો ખરો. ૫.
- પેડો ફાટ્યું આભ, “કેમ ? તમે મોડા અરે !”
મેં જાણ્યું નવલાભ, “નવ ગુણુ નવ બોધ્યા મહી.” ૬.
- ઝાલાં અપરંપાર મસ્તક માંડ્યું ડોલવા,
દપકો બે ત્રણ વાર પેટ ભરી ખાધો ખરો. ૭.
- બહુ ઊંઘે નવ લાભ, ચૈદ ઘડી પૂરતી ખરી,
“બોધા” તૂટે આભ, કલાક સત્તર ઊંઘતા. ૮.
- મન થતાંજ લગાર “ડાઘનેમો” ચાલૂ કરૂં,
કાવ્યનદીની ધાર ધડધડ ચાલુ થાય જ્યાં. ૯.
- પકડે “બોધા” પેન પાટી પર લખવા જ્યહાં,
નિદ્રા ઘેરે નેન બોધા નિદ્રા મહાણુતા. ૧૦.
- “બોધા” ને તો નિંદ, કાળજડાનાં ઠારણાં !
ઊંઘ ! ઊંઘ ! ઓ હિંદ ! જગત ભલે જાગે બધું. ૧૧.

સીનમા કેમ લજવાય ?

“ બોધો ! બોધો ! ” લલા કંઈ લાજ કે શરમ ? આખો દિવસ બોધો ! બોધો ! સ્હાડા સાતસો વખત બોધો. હવે તો હદ વળી ગઈ. મારાં કાળજાં તો જાણે કુતરાં ખાઈ ગયાં. પણ કરવું કેમ ? કંઈ રસ્તો ?

હું જ્યારે જ્યારે ફરવા નીકળું છું ત્યારે ગામનાં છોકરાં મને ‘બોધો બોધો’ કહી ખીજવે છે. મને બોધો કહે તો કંઈ ખાસ હરકત જેવું છેજ નહિં, કારણ મારું પોતાનું નામ બોધો છે. પણ ખરું પૂછો તો મારું શરીર એટલું નમેડું છે અને ઘાટ એટલો રળીયામણો દીસે છે કે મને બ્રહ્માએ નિરાંતની વેળાએજ ધડેલ હશે. હું બધાને આ વાત સ્પષ્ટપણે કહું છું પણ કોઈ માનતાજ નથી અને જાણે કેમ હું કુરૂપ હોઉં, જાણે મારું મ્હોડું કેમ સવા પાલી ચણા સમાઈ જાય તેવી કોથળી હોય ? પણ શા માટે મને કોઈએ ‘બોધો’ કહેવું જોઈએ ? મારું નામ ‘બોધો’ હોય તોયે શું હું ‘બોધો’ થયો ?

અને ધારો કે મને કોઈએ ‘બોધો’ કહેવાની ધુપ્ટતા કરી; તો શું મારે એને શિક્ષા ન કરવી ? પણ શિક્ષા કેમ કરાય ? હું તો શાન્તિમય અસહકારમાં માનનારો છું. શાન્તિથી અને આત્મમદ્દમનથી બધું સાધવું અને કદાચ ધારો કે મેં શાન્તિ તજી, કોઈથી અંધ થાઉં તો પછી હું કોઈને મારવાજ માંડું અને તેમાં પછી પચીસ પચાસનાં ખૂન થાય. ખૂન થાય તે તો હરકત નથી પણ પછી મારે નાહક કારટે ચઢવાની તરદી લેવી પડે તેનું કેમ ? અને જો એક

વખત માફ કરી શિક્ષા ન કરું તો તેઓ બીજી વખત તો કહેજી અને મારે માથે બમણી શિક્ષા કરવાની અલગમતી ફરજ આવી પડે. પછી શિક્ષા કરવામાં હું થપ્પડ પસંદ કર્યાને બદલે ઘોલ પસંદ કરું અને મારતાં મારા હાથ દુઃખે તો પછી મારી કવિતાના શા હાલ થાય ? અને માર મારવા ખાતર મારા રસિક બાંચકોને નિરાશ કરવા એ તો મને ઠીક નથી લાગતું.

પણ શિક્ષા તો થતીજ ઘટે. અને શિક્ષા કરતીજ તો પછી એવી સજ્જડ કરતી કે ફરી 'બોધો' નામ ઉચ્ચારવાનું તેમનાથી બની શકેજી નહિ, તેમ કરતાં હાથ દુખ્યા તોયે શું ? અને હાથમાં લીધી કડિયારી ને હું ફરવા નીકળ્યો. 'બોધો બોધો' વળી ભણુકાર કાન ઉપર પડ્યા. હવે મારા ઉપર મહાભારત કામ આવી પડ્યું. સરકારના રાજ્યમાં શીતુરીઓની આ ચળવળ કેમ પાંચાય અને તે પણ વળી મારા જેવા મોભાદાર માણસ અને વળી કવિ સામે ? તેઓને એટલી પણ ખબર નથી પડતી કે મારું મગજ અત્યારે કેટલું મુંઝવે જતું હતું ? મારું કુંભળું મગજ જેમ પાતળા કપડામાં અટ્ટો મણુ શાક બાંધ્યું હોય અને ફાટુ ફાટુ થાય તેમ થાય છે એની તેઓને દરકાર છે ? આ વખતે મને થયું કે રસ્તા ઉપર પણ પોલીસનો બેઠએ તેવો બંદોબસ્ત નથી. બેઠએ તેટલી મીલીટરી (લશ્કરી સિપાઇ) પેટ્રોલ કરતી નથી. મને થયું કે તે કામ હું ઉઠાવી આમ બચાવ માટે હું લાયક છું કે નહીં તે ખતાવવા તો સરકારે પોલીસ નહિં લઇ લીધી હોય ? હો, તે હો ! પણ મારે તો સિપાઇનું કામ બજાવવુંજ રહ્યું. મેં ફરીને જોયું તો 'હાથી પાછળ કુતરા' તેમ 'બોધા પાછળ છોકરા.' મેં લાકડી ઉગામી અને તે લાકડી કંઠક

સાથે જોરથી અફળાણી. મને લાગ્યું હીક બની, હવે કદી માઈ નામ કોઈ ન લેવાનું, પણ ત્યાં તો માઈ માથું સખત દુખ્યું, અને મારી બૂઝ તરત જણાઈ કે લાકડી તો મારા માથા સાથે અફળાઈ હતી. માઈ માથું લમવા લાગ્યું અને હું જરા બે હાથથી દાબતો રસ્તા વચ્ચે જ બેસી ગયો.

તો પણ મારા માથામાં બહુ નહોતું વાગ્યું. અને ધારો કે બહુ વાગ્યું હતું તો યે શું ? મને બોધો કહેતારને ન્યાયની રીતે શિક્ષા કરતાં મારે દુઃખ ભોગવવું પડે તોયે શું ? સરકારી હાથ કોર્ટમાં બિચારા જડજને કાચજો પહેરી, માથે ગલેચી ધાલવી પડે છે, ધામમાં બફાવું પડે છે અને વળી કાયદાના અઢી મણીકા થોથાં ઉથલાવવાં પડે તે જુદું. આના કરતાં માઈ દુઃખ તો વધારે નથી ને ?

હું ઉઠી, કપડાં હીકહાક કરી, ટોપી જરા સીધી મૂકી આગળ ચાલ્યો.

‘બોધો ! બોધો !’ વળી જમી. મારા એક વખતના ફારસથી છોકરાઓને રમુજ ઉપજી હતી એટલે એ તો બમણા છેડાયા અને મારી પાછળ લસતા લસતા આવ્યા. મને તે વખતે જૂનાગઢમાં બનતા એક દસ્યની વાત યાદ આવી. એક ગાંડો દરરોજ રસ્તાપરતા બધા કાગળ એકઠા કરી પોટકું માથે મૂકી ગામમાં ફરે. છોકરાઓ એને મારે, પથર ફેંકે તોયે તે બોલે નહિ. કદીક તે દાંત કચડાવતો પણ કંઈ ફળ ન મળતું. મને પણ દાંત કચડાવવાતું મન થયું. કદાચ અફળ જાય તો ! મેં ફરી લાકડી ઉગામી. પણ ખંચાયો. લાકડી નીચે મૂકી એકાદને પકડી જરા લમધારવાનું ધાર્યું. મેં કહ્યું હું દોટ મૂકી એકાદને એવો સજ્જડ તમાચો ઠોકી દઉં કે પછી મારે ફરી ખીજવાની તસ્દી લેવી પડેજ નહિં, એમ વિચારી વાંકી

નજરે જોઇ, ડાંગ નીચે મૂકી, મૂડી વાળી એક છોકરાની પાછળ દોડ્યો. સૂર્યનો ઘોડો સાધારણ રીતે સહુથી વેગવાળો કહેવાય છે. ભલેને ! આ વખતે તો મારી દોટ ઉચ્ચૈઃશ્રવસને પણ હંફાવે તેવી હતી. હું છોકરાને પૂગ્યો ન પૂગ્યો ત્યાં મારા પગ નીચે કંઈ પોચું પોચું ચગદાયું. મેં ધાયું બીચારા કરચલા જેવું કંઈ ચકદાયું હશે ને મને પાપ લાગશે. વિજળી વેગે આ વિચાર આવીને ગયો ત્યાં તો હું નીચે, જમણી બાજુ પર, જમીનના વધના જતા ગુસ્તાકર્પ-ણથી, ફસડાઇ પડ્યો અને જોઈ છું તો પગે કેળાંની છાલ ચોંટી છે. મને લાગ્યું કે કંઈ ખાસ હરકત જેવું નથી. બીચારો કરચલો તો નથી ચગદાયો. માત્ર એ તો કેળાંની છાલજ. બીચારો કાંઈ કેળું ખાય અને તેની છાલ આપણને નીચે ગમડાવે તો ચે શું ? એની કેળું ખાવાની લહેજત કરતાં આપણાં હાડકાં પાંસળાં શું વધુ કિંમતી છે ? એને કેળું ખાવાનો જેમ હક્ક છે તેમ મને પડવાને.યે હક્ક છે. કારણ હું જળવીને પડું તો તે કામ મને આકરું ન લાગે તેથી કેળાંની છાલ મારા પગ નીચે છે એ ખબર પડતાંજ હું મારી મેજે ગમડ્યો કારણ કેળાંની છાલમાં પાડવાના ગુણ છે તે ગુણવિરોધી હું થાઉં તો પછી કુદરતને કોણ માને ? અને એ બધું છતાં રસ્તો માપવાનો હક એકલી મ્યુનિસિપાલીટી લઇ જાય એ એક મનુષ્યની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાની બધી તરકટી યોજનાઓ છે.

હું પૂરેપૂરો બેભાન તો ન થયો મારી આસપાસ મારી દયા ખાનારું ટોળું ફરી વળ્યું. મેં જોયું કે તેમાં મને ખીજવનારા છોકરાઓ પણ હતા.

મારે તેઓને શિક્ષા કરવી તો ખરીજ. એક ગૃહસ્થ તદ્દન મારી નજદીક આવ્યા અને મારી ખબર પૂછવા લાગ્યા. મેં કહ્યું, 'એ તો

જરા રહેજ. મને લાગ્યુંજ નથી. માત્ર મારાં હાડકાં અને કાળમીઠ પત્થરના ધસડાવાથી જરા રસ્તોજ ઉખડી ગયો છે. અને તે ખાતે મ્યુનિસિપાલીટીનું ખીલ હું ભરીશ નહિં.”

હું પગ ચંચળાળતો ઉઠ્યો. અને મારી લાકડી શોધવા મંડ્યો પણ મને મળીજ નહિં. મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારી લાકડી તફાવી જનારનું હું જરૂર કોક દિવસ ખૂન કરીશ. અને મને કોર્ટમાં ધસડી જનારને એક તમાચો મારી સમજાવી દમ્પશ કે એના જીવ કરતાં મને મારી કડીયારી ડાંગ વધારે વહાલી છે.

હું ખોડગતો ખોડગનો જ્યાં આગળ ચાલ્યો ત્યાં ફરી “બોધો ! બોધો !” ખૂમ સાંભળી. મેં મારી પાસે ઉભેલા છોકરાને એક તમ્બર આવે તેવો તમાચો ચોડી કહાડ્યો. પણ મારી કમનસીબની કહાણી હું કોઇ દિવસ ફરી તમને નહિં કહું. તમાચો ખીચારા એક રસ્તે ચાલતા ગૃહસ્થને લાગ્યો, પણ તે સારો માણસ કે એણે મને કંઈ પાછી શિક્ષા ન કરી. પણ જો મને તે પાછો મારત તો તેને હું જરૂર પોલીસ ચોકીપર ધસડી જાત, કારણ રસ્તે ચાલતા મારા જેવા ખાનદાન કવિને એ ગૃહસ્થે મારવાની કંઈ જરૂર ન હતી.

મેં ફરવા જવાનું માંડી વાળ્યું.

હું ઘેર ગયો. આપ વીતેલી કેને કહું ? મહારી પત્ની મધુરી, મારા વિખરેલા વાળ, ધૂળવાળા ટોપી, પેલીશ વગરના ખૂટ જોઇ ખડખડ હસી પડી. હું તો ગુપચુપ મારી ઓરડીમાં જઈ પગ પંપાળતો, માથું ખંજવાળતો બેઠો. મધુરી હસતી હસતી આવી મારી પાસે બેઠી. મારા મોં સામું જોઈજ રહી.

અમે મૌનજ રહ્યાં. પણ હું ગણગણ્યો “એ તો જરા સીનેમા લજવ્યો તેથીજ આમ થયું.”

મહારા મિત્રોને સ્હાપાર્ટી.

મેં મહારા જીગર મિત્રો કેશવ ત્રિવેદી અને સન્મુખ માંકડને સ્હા શી વસ્તુ છે તથા પ્રાચીન કવિઓએ તેનું કેવું સ્તવન કર્યું છે અને કેવાં કેવાં ઉત્કૃષ્ટ વર્ણનથી આવાહનો કર્યા છે એ સમજાવવા અઢીસો અક્ષર પ્રયત્નો કરેલ. બાણ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભર્તૃહરિ, જગન્નાથ, આદિથી મહાન આચાર્યો શંકર રામાનુજ, દંડી, વિશ્વનાથ વિગેરે મુખીએ પણ સ્હાદેવનું સ્તવન કર્યા કેડેજ નવું કાવ્ય કે મહાભારત પ્રયત્નો આદર્યા છે, ત્યાર બાદ તે રુઢિ આધુનિક કાળના મ્હોટા મ્હોટા ઋષિમુનિઓએ પણ ચાલુ રાખેલ એ સાખીત કરવા મ્હોટા દળનાં ત્રણ પુસ્તકો ભરાય એટલી સાખીતીઓ, મુખપાઠો, શ્લોકો, ચરણો, આવલિઓ વિગેરે રજુ કરેલ પણ તેઓએ સ્હાના ગુણમાં શ્રદ્ધા લાવવાની સાફ ના પાડી. ચુસ્ત બૈષ્ણવો જપમાળા કરતાં કૃષ્ણ વન્દે જગદ્ગુરું અથવા શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ જેમ મનમાં અનેક વખત બોલે છે તેવીજ રીતે સવારના ઉઠી સર્વ કાંઈ સાંજના સૂતા લગી ચહાં વન્દે જગદ્ગુરુમ્। સ્હાદેવમાં રચ્યાપચ્યા રહે તો મોક્ષના દાર ઉધડેજ એ પણ અખતરા અજમાવી જોવા તેઓને સૂચવેલ પણ અનાસ્તિક્યબુદ્ધિ તેઓએ પચ્ચીસ વખત ડોકું ધુણાવી મારી મચવાનો સચિનય અનાદર કર્યો.

અને સવારમાં એક વખત કે પછી બપોરે કંટાળ્યા હોયએ તો બીજી વખત સ્હા લેવી નુકશાનકારક નથી, અને હું પણ આ પ્રમાણે સ્હા બે વખત લઉં છું એમ કહી તેઓમાં સ્હાની પ્રીતિ પણ જગૃત

કરવા અનેક પ્રયાસો કરેલા પણ ભેંસ આગળ લાગવની માફક સર્વે પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા.

પણ મનુષ્ય તે કોણ માત્ર ? આટલો આટલો વખત તેઓનાં હૃદયને મીનીટના દોઢસો વખતના વેગથી પડતા ડ્રોપ હેમર (*Drop hammer*) આગળ જગમગમાં જગમગ લોખંડ તે કોણ માત્ર ? મારી કહેવાની મતલબ એજ છે કે તેઓ એક દિવસ અચાનક આવી રહ્યાના ગુણગાન સાંભળવાની ઉત્કંઠા દર્શાવવા લાગ્યા. હું સ્હમજ્યો કે રહાદેવના વખાણુ વારંવાર મારી પાસેથી સાંભળ્યા છે એટલે તેઓને હવે રહાદેવ સાથે વ્યવહાર શરૂ કરવાની મતિ સૂઝી લાગે છે.

“ઓ કેશવ,” સન્મુખ બોલ્યો, “તું પેલું શું કહેતો હતો ?”
“માંકડ, જો તો, આજે આપણને બોધા કવિ રહાપાટી આપવાના છે અને તે આમંત્રણુ આપણે ખુશીથી સ્વીકારશું.” કેશવ બોલ્યો.

મારો વિજય થયો અને આખરે તેઓને રહા પીવાનું મન થયું માટે પહેલાં તો હું બહુજ હરખાયો. અને મેં તરત હા પાડી ને બીજે દિવસે તેઓને રહાપાટી આપવા મેં કબૂત્ર રાખ્યું.

હું ઘેર ગયો અને આ વિજયડંકાના સમાચાર મારી પત્ની મધુરીને સંભળાવ્યા. મેં તે વખતે આ ખબરને બદલે એકાદ મોહન કે પળડી માળા, સાંકળાં કે પોંચી, સોનાની બંગડી કે છડા એમાંનું કંઈ તેને ભેટ આપ્યું હોત તો તે આટલી ખુશી ન થાત. ઉલટું એ તો એટલી ખુશી થઈ કે તેણે તુરત હા પાડી દીધી.

“હું જુઓને, બહુ મઝા પડશે હોં. કેશવ અને સન્મુખ રહા પીતા થાય એ આપણું ક્યાંથી નસીબ ? અને આ વખતે તેઓને

એવી સરસ રૂઢા આપવી કે તેઓ ખુશખુશ થઈ હંમેશને માટે રૂઢા પીવામાં મશગુલ થઈ જાય.”

આટલું બોલ્યા પછી મધુરીએ લગભગ અર્ધાએક કલાક હસ્યાળ કયું. જ્યારે જોઉં ત્યારે તે મ્હોં મલકાવી રિમત કરતીજ હોય. હું તો એટલું ધારી શક્યો કે તેનો ઉલ્લાસ સન્મુખ અને કેશવના રૂઢા પીવાના માન્યાને આભારીજ હોવો જોઈએ.

તેઓને મેં સવારના રૂઢા પીવા આવવા કહેલ પણ પાછળથી તેઓએ કહાવી મૂકાવ્યું કે સન્મુખને તો તેની વહુને સવારે દાકતરને ખતાવવા લઈ જવાનું હોવાથી આવી ન શકે. માટે રૂઢાપાર્ટી રાત ઉપર રાખવી એમ હતું.

મેં મધુરીને કહ્યું “મધુ, આજે તો દૂધનીજ રૂઢા થવી જોઈએ. અને છ આનાની રતલ રૂઢા ન વાપરતી, આજે પેલી આઠ આનાવાળી ભૂકા વાંપરજે, સમજીને, અને રૂઢા બહુજ લહેજતદાર થવી જોઈએ અને એટલી સરસ હોવી જોઈએ કે તેવી કોનેલીઆ, તાજ, મેન્ડ્રીક, મેટ્રોપોલ, ફૂપર, ગોખલે અથવા વેલચુકર વિગેરેને ત્યાં પણ મળવી દુર્લભ. અને તેઓને હંમેશની ટેવ પડે તેમ કરવું.”

મધુરીને માથે આજ મહાભારત કામ આવી પડ્યું હોય તેમ લાગ્યું. સવારથી ઊઠતાં વહેંતજ તેણે હસવું શરૂ કરેલ પણ હું ખીન્નું કોઈ કારણ નજ ધારી શક્યો. આજનું તેનું કામ ટપોટપ ખુટી જતું હતું અને મધુરી વારંવાર મારી પાસે આવી ઉભી રહેતી. સાંજ તો પડી ગઈ અને આઠ વાગ્યા એટલે કેશવ અને માંકડ કંઈ વાતો કરતા મારા દિવાનખાનામાં દાખલ થયા અને

થોડા વખતમાં તો પ્રાયમસ ધમાધમ કરતો ચાલતો થયો. થોડીવારે કેશવ અને ત્રિવેદીનાં વહુ પણ આવ્યાં.

હું હજી બેસાડવાની ગોઠવણ કરું છું ત્યાં તો કંઈ યાદ આવવાથી મધુરી હાંફતી હાંફતી આવી અને પોતાની જગ્યા ગળે કેમ રજીરટર કરતી હોય તેમ બોલી બેઠી, “આ મારી સંટિ કોઈ ન બેસતા.” મેં જોયું તો તેની જગ્યા એક બારી પાસે પડતી હતી.

“એ તો બા, ઘરનાં ઘણીઆણી સારી જગ્યા જોઈ બેસેસ્તો” કેશવનાં વહુ છલકયાં.

“નહિં નહિં, મધુલાબી ફીક કરે છે” સન્મુખ બરાડ્યો.

“ખામોશ, ઉશ્કેરાઈ ન જાઓ, મધુલાબીની એ જગ્યા એમને મુખારક હો !” કેશવ ગર્જના કરતો બોલ્યો.

મને તે લોકોએ છેક ખુણામાં અતીથી બહુજ દૂર જગ્યા આપી કહ્યું. “જુઓ, કવિ, આ તમારી જગ્યા.”

થોડી વેળા મધ ત્યાં મધુરીએ બારી ઉઘાડી નાંખી અને અમારો લેખ એકાએક પવનનો ઝપાટો આવવાથી ટરી ગયો.

“મધુલાબી, કવિશ્રી, બાકસ, મેચીસ લાવો, અતી કરીએ” સન્મુખ ધાંધલ કરવા મંડી ગયો.

“ગમાર જેવો દેખાય છે” કેશવ ઉશ્કેરાઈ બોલ્યો, “શું ટર-કીશ બાથ જ લીધા કરવો છે! અહિં તો બારી વગર બહાઈ જઈએ છીએ.”

“કેશવ અને સન્મુખભાઈ, શાન્ત થાઓ, બારી ભલે ઉઘાડી રહી, આપણે ચાહ પીવી છે ને, નથી મોતી પરોવવાં!” મધુરી જતાં જતાં બોલી, “આ હું મ્હા લાવી.” તે મ્હા લેવા ગઈ.

પડાપડી સહિત ચ્હાના કપો ગોઠવાયા. ઉન્હી ઉન્હી ને લહેજતદાર. બધાને એક એક કપ દેવાઈ રહ્યો કે પહેલુંજ કામ મારી પત્નીએ પોતાનો કપ મહેંચે માંડવાનું કયું અને ચ્હા બહુજ મંજેની થઇ હોય તેમ જેમ બને તેમ શુભ વિશેષણોનો શન્દકોષ ખલાસ કર્યો “અહાહા, આવી ચ્હા તો મેં મારી આવડી ઉમરમાં પીધી જ નથી. શું લહેજત, શું ખુખી!” એટલું બોલી ગુપચુપ એક રકાખી ગટગટાવી ગઇ.

“વાહ ચ્હાદેવ વાહ! જગતની બધી લહેજતનો સમૂહ, સમસ્ત દુનિઆની મીઠાશનો એકત્ર કરેલો સંચય! આખા ભૂમંડળનો એકઠો કરેલો ઉત્કૃષ્ટ સ્વાદ! ઉર્વીમાનાં અનેક દૈવી અનુભવોમાં પ્રથમ! દેવો, આવો, આવો, અમારા ચ્હાદેવની પૂજનમાં ફાળો આપો, જહાં વન્દે જગદ્ગુરુમ્” હું આ પ્રમાણે ચ્હાદેવનું સ્તવન કરવા લાગ્યો.

થોડી વારે સન્મુખ અને કેશવ કંઇ કાનમાં ગુસપુસ કરવા લાગ્યા અને કોટલીમાંથી બીજી ચ્હા કહાડી પીતા હોય તેમ મને લાગ્યું.

હું હજી સુધી ચ્હાને અડક્યો પણ નહોતો. કારણ હું સાધારણ ગરમ શિયાય વધુ ગરમ ચ્હા પી શકતોજ નથી. કારણ વધુ ગરમ પીવાથી દાંત પડી જાય છે અને ફેફસાં ચારણી જેવાં થઇ જાય છે.

“હું નહોતો કહેતો કે જેવો સન્મુખ અને કેશવ પહેલોજ ચ્હાનો સ્વાદ આખશે કે લાગલાજ તેઓ ચ્હાને વખાણશેજ. કારણ ચ્હા એ અજબ વસ્તુ છે. જેણે જેણે આખી જોઇ છે તેને અમૃત-

સમજ સ્વાદ આવ્યો હશે અને સ્વર્ગનાં અમૃત કરતાં આમાં કંઈક દેવી મીઠાશ માલુમ પડશે.” મેં કહ્યું.

સન્મુખ, કેશવ, તેઓના બન્ને વહુ બોલ્યા વગર કપ ઉપર કપ ખલાસ કરવા મંડ્યા. હું એટલો તો હરખાઈ ગયો હતો કે હું ત્યાં પીવાનું જ ભૂલી ગયો.

“વાહ મહાદેવ વાહ, ભવજીતિ જેનો ઉપાસક હતો તે કંઈ અજાણજ વસ્તુ હોઈ શકે. તેઓ માલતીમાધવમાં કહે છે કે “યદિ હૃન્દો અપિ જાનમ્દં ન મજ્જતે, પ્રણયિનિ જને વાપિ સા ણ્વ પ્રિયક-ગુણ્યામાત્મપ્રકૃતિઃ ચા પાણ્દુ મધુરમ્, નાન્યત્ કિંચિત્” હું “યદિ-ન્દાવાનમ્દં” શ્લોકનું પૃથકકરણ કરતાં બોલ્યો. જે કોઈ જગતમાં ચીજ હોય કે જે પ્રણયિજનને અથવા મૃન્દુને ભૂલી જાય તો પ્રિયંયુ જેવી સ્યામ પ્રકૃતિની છતાં પાંડુ અને મધુર એ મહા એકજ વસ્તુ છે.

આટલું બોલ્યા પછી મને યાદ આવ્યું કે હજી મારી મહા તો એમની એમજ રહી ગઈ. મેં તુરત પ્યાલો મહોંએ માંડ્યો. મને આજની મહામાં ઔરજ સ્વાદ આવ્યો. મીઠાશ બરાબર પ્રમાણસરજ, નહિં વધુ નહિં ઓછી, દૂધ તો અંદર પુષ્કળ હતું અને રોજના કરતાં ઘટ્ટ દેખાયું. મહા પણ બરાબરજ પડી હતી અને નહિં ઓછી સ્ટ્રોંગ, નહિં વધુ. તે માટે હું બહુ ખુશી થયો અને મધુરીના મારાથી બને તેટલા વખાણ કર્યાં. મહાના સ્વાદ તરફ સન્મુખ અને કેશવનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને આવા સ્વાદની મહા પીવા તેઓ આજે આવ્યા તે માટે મેં તેમને શાઆશી આપી. અને એટલું પણ કહ્યું કે જે આટલી આટલી વખત ટોંકીટોંકી તેમને મહા પીવા આમહ ન કર્યો હોત તો તેઓ આવી મધુર મહા પીવા નશીબદાર થાતજ નહિં.

મારો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઇ.

બીજેજ દિવસે મને ખબર પડી કે ત્રિપુરીએ કારસ્ત્રાન રચી મને બનાવ્યો હતો અને રૂદાને બદલે ગરમ પાણીજ પીવડાવ્યું હતું. અને આ રૂદા નથી પણ માત્ર પાણીજ છે એ પણ મને ખબર ન પડી તે માટે બીજે દિવસે ત્રણેક ડઝન માણસો ખડખડ હસતા મારા રૂમમાં દાખલ થયા. હું કંઈ ન સમજ્યો પણ પાછળથી મને ખબર પડી કે તેઓ મારી મુખાંઈ તરફ હસતાજ હતા.

હું પણ તેઓનું માનતોજ નહોતો. કારણ રૂદા મારા ધારવા પ્રમાણે બહુજ સ્વાદિષ્ટ બની હતી અને ઉલટું મને તો તેઓની મસ્કરી કરવાનું મન થયું. પણ તેઓ એટલું બધું હસતા હતા કે મને પછી મારા મત તરફ શંકા આવતી ગઈ અને મધુરીને એકાન્તમાં દમ મારી પુછીશ એમ નિશ્ચય કરી રાખ્યો.

અમે એકલા પડ્યા ત્યારે મારા મંડોડ સામું બેઠા મધુરી એટલું બધું હસતી હતી કે હું બધું સમજ્યો અને તેની હુશિયારી માટે મેં તેને ધન્યવાદ આપ્યો. અને મારી સ્વાસ્થકિતની તીવ્રતા ઉપર પણ મને તેટલુંજ ખડખડ હસવું આવ્યું.

અમારી સીનેમા કંપની.

સીનેમા કંપની બિની કરવાનો વિચાર અમલમાં મૂકવા મેં જે પ્રયાસો કર્યા છે, તે તો અમારી કંપનીની શીલ્પ તૈયાર થયા પછીજ લોકોને ખબર પડશે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં સીનેમા કંપનીઓનો આમ જવાળામુખી ફાટી નીકળશે, એવી મને શંકાએ નહોતી. તહીં તો એ રોમ ફાટી નીકળ્યા પહેલાંજ હું મારી કંપનીની શીલ્પો રસિક પ્રભ વર્ગ સમક્ષ મૂકી દેત.

આજકાલની સીનેમાની શીલ્પ બનાવનારી કંપનીઓ શીલ્પ લેવામાં પાત્ર, સ્થળ, યુગ વગેરેનાં વિચાર કર્યા વગર ચિત્રપટ લઈ પાડે છે અને તેને લઈને અજ્ઞાન સમાજ ઉપર ખોટી અસર પડે છે. તેવી ભૂલોથી મારે ખાસ સાવચેત રહેવાનું હતું. શકુન્તલાની શીલ્પ મેં જોઈ ત્યારે મને એમજ થયેલું કે કાલિદાસના સમયમાં હન્ડીન્ગ ફ્રાટ, ઉચી એડીવાળા છુટ અને સાડીમાં પીનો ખોસાતી હશે. પણ એ જૂલ શકુન્તલ વાંચ્યા પછી સુધરેલી. કૃષ્ણજન્મની શીલ્પ જોયા પછી મને એમ થયેલું કે મથુરા નગરીમાં સતત ધરતીકંપ થયા કરતો હશે, પણ પાછળથી મારી જૂલ જણાયેલી કે ભૂતકાળની ભવ્ય મથુરા નગરીનો તાદૃશ્ય ચિતાર લાવવા જે કૃત્રિમ પડદો ઉભો કરેલ, તે પવનથી સતત હાડ્યાજ કરતો હતો તેથી એવો ભાસ થતો હતો. સીનેમાની શીલ્પમાં હનુમાનની ગદા જોઈને રામાયણના ગૌરવનું અનુમાન કરવાનું હોત તો જરૂર રામાયણ માટે માફ માન નષ્ટ થાત, કારણ સીનેમાની હનુમાનની ગદા એક વખતે થાંભલા સાથે ભટકાયાથી.

માંલો પડી જવાને જાહેર, ગદાના કકડે કકડા થયા હતા. આવી અનેક ભૂલો અક્ષમ્ય હોઈ, મારે તેનાથી ખાસ સાવચેત રહેવાનું હતું.

*

*

*

માલતી-માધવ નામનું નાટક શ્રીસ્મમાં ઉતારવાનું ત્રણ વિરૂદ્ધ એક મતે અમે નક્કી કર્યું. વિરૂદ્ધમાં માત્ર એક મધુરીજી. મધુરીની નિર્બળતા ઉપર મને પુષ્કળ હસવું આવ્યું. અને તે અધરામાં અધરું નાટક, ઉંચા પ્રકારના પાત્રો, પ્રાચીન સમયના સરંજામે વગેરે સરજાવવા એ દુર્ધર્ષ કાર્ય છે, એ તેના ખાયા વગરના વાંધાને મેં એક સપાટે ઉગતી દીધો.

જાહેરખબરો દેશદેશાવર અજાઉથી આપેલી તેના જવાબમાં અમારી શ્રીસ્મ રજિસ્ટર કરવા અમારી પાસે સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાંથી ઉપરછલી ગણતરી પ્રમાણે સ્ત્રી ત્રણસો અરજીઓ આવેલ, તેથી અમેએ પહેલાંથીજ મોટું ડિપોઝીટ લઈ એક સીનેમા થીએટરવાળા સાથે ત્રણ માસમાં માલતી-માધવની શ્રીસ્મ તૈયાર કરી આપવાનો કોન્ટ્રાક્ટ ઘડી કહાડ્યો.

દૃશ્ય પ્રથમ.

(કામન્દકી અને અવલોકિના પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીસ્મયન્ત્ર સંચાલક—સન્મુખ માંકડ.

વસ્ત્રાલંકારાદિ કલાત્મક વિભાગનો ડાયરેક્ટર—કેશવ ત્રિવેદી.

અભિનય વિભાગના ડાયરેક્ટર—શ્રીમતી મધુરી.

સર્વોપરિ વ્યવસ્થાના મેનેજર—શ્રીયુત્ત “બોધો, બી. એ.

(‘મધુરી આગળ આવી બોલી.)

“કામન્દકી અને અવલોકિતા! તમે વાતો કરતાં હો તેમ મ્હેં ચલાવો, અને હાથ મસ્તક વગેરે જરૂર જોતા આમ તેમ ચલાવો.”

(કામન્દકી અને અવલોકિતા વાત કરતાં જણાય છે. યંત્ર કામ શરૂ કરે છે.)

હું આગળ વધી—“અરે ભાઈ રે મારા! અહીં કંઈ તત્તવારો વીંઝવાની નથી, હાથ અભિનય પ્રમાણે ચલાવો. મધુરી તું જરા વધારે મહેનત લઈને આ ખોટાઓને શીખવ.”

કામન્દકી: અવલોકિતા—“મેનેજર સાહેબ! અમને અત્યારે ભાઈ ન કહો, અમે અનુક્રમે કામન્દકી અને અવલોકિતાના પાદમાં છીએ.”

ત્યાં કેશવ ત્રિવેદી એકાએક ખોલી ઉઠ્યો—“નખખોદ જાણ પેન્ના મકના હજમનું, સવારે આવ્યોજ નહીં, અને આ કામન્દકી—અરે મહમદ તેલીની મુઝોજ સાફ મુંડવાની રહી ગઈ. સન્મુખ શીદમનું યંત્ર બંધ કર. કાચું કપાઈ ગયું. આપરે!!”

દશ્ય બીજું.

(માલતી અને માધવ બાગમાં બાંકડા ઉપર બેઠા છે.)

માધવ—“મેનેજર સાહેબ! કયી રીતે અને કેટલી છટાથી હું બોલું તો ઠીક લાગશે?”

મધુરી—“માધવ! તું ચુપ રહે. અહીં બોલવું નિર્વર્થક છે, યંત્રમાં માત્ર અભિનયજ કામમાં આવશે. બોલવું તો માત્ર બતાવવાજ.

માધવ—“એમ કે? મેં જાણ્યું જે બોલવું પડતું હશે, અને તે યંત્રમાં ઝીલાઈ જતું હશે, તેથી હું રાણા પ્રતાપના નાટકમાંથી આજેજ પ્રતાપનું મોટું વીરરસ ક્ષયુ ભાષણ કંઈક કરી આવ્યો હતો.”

સન્મુખ—“ મધુલાબી, તમે સામા આવી અભિનય શીખવવા રહ્યાં, તેટલામાં મારો હાથ જરા યંત્રને ચડી ગયો, અને તમે પણ યંત્રમાં ઝીલાઈ ગયાં.....પણ પેલી માલતી ક્યાં ગઈ?”

(માલતી દોડતી પ્રવેશ કરીને)

“આ રહી, આ રહી, એ તો જરા આજે ખોડું તેલ ખાઈ આવેલો, અને તેથી ગળું બેસી ગયેલું, અને મારે ગાવું પડશે એમ ધરી જરા સાકરની કકડી મ્હોંમાં નાખવા ગયેલ—આલો હવે બોલો, મારે શું કરવાનું છે ?”

સન્મુખ—“ શું કરવાનું હોય, કપાળ ? ઉતાવળમાં યંત્રમાં શીદમ જ ગોઠવવાની રહી ગઈ છે. કયું કારવ્યું બધું ધૂળ મળ્યું.

દશ્ય ત્રીજું.

(મદ્યન્તિકા—પાછળ દોડતો વ્યાધ.)

કેશવ ત્રિવેદી—જોયું ને ? વ્યાધ આખેહુખ સાચોજ લાગે છે. આપણને સાચો વાધ કેળવનાં બહુ વખત લાગત, પણ આમાં કંઈ ખામી જણાતી નથી.

સન્મુખ માંકડ—“મદ્યન્તિકા તું દોડ : વ્યાધને કહો કે તે દ્વરથી દોડતો આવે.

(યંત્ર ચાલુ)

બધા—“ આફ્રીન ! આફ્રીન ! આ દશ્ય બહુજ આદ્વાદજનક થશે.”

(તાળીઓના ચડગડાટ)

(મદ્યન્ટિકાની ચીસ, વ્યાધનું પૂર જોસથી તૂટી પડ્યું, મદ્યન્ટિકાનો દયાજનક વિલાપ, સન્મુખનું યંત્ર ફેરવવામાં સચોટ ધ્યાન. મધુરી, કેશવ અને હું દૃશ્યમાં તદ્દલીન, ત્યાં એકએક.)

“મદ્યન્ટિકા! ડર ના, હું કંઈ વાધઆધ નથી. તું બિલકુલ ગભરાતી ના. હું તો વાધના આમડામાં ઢંકાયેલ મોરલો કુંભાર છું, મારે તને મારવોય નથી, શા સાફ તને દુઃખી કરે આપણા! એવું સીનેમું ઘેર રહું.”

અસ. થઈ ચૂક્યું. જામરડયો વળ્યો. આજી હાથથી ગર્દા શીઝ્મ અગડી. હાથ મારી તે દિવસે કંઈ પ્રગતિ કર્યાં વગર અમે ઘેર ગયાં.

દૃશ્ય ચોથું.

(દેવી સમક્ષ દેરાતો માલતીનો ભોગ. ઉગામી તલવારે ઉભેલો અધોરધંટ અને કપાલકુંડલા.)

(યંત્ર ચાલુ.)

અધોરધંટ—“ભીષણ દેવી સમક્ષ માલતી! તારા જોવાનો ભોગ ખરાખર થશે અને.....અને.....આપણે આગળ ભૂલી ગયો.

મધુરી—“અરે કંઈખી ડોક! અહીં કંઈ બોલ્યું અગડવાનું નથી”

અધોરધંટ—“હીક તીયાડે અને કુંભાર કરતાં ગધેડા ડાહ્યાં થઈ જાય તો પુછકું આમણી ઉભું કરવું, માલતી તને ગધેડાની પીઠ ઉપર બેસાડી આખા ગામમાં ન ફેરવું તો હું મકનો મેરાઈ નહીં.”

મધુરી—“અધોરધંટ, તું હવે બોલ્યાજ ન કર, હવે તલવાર ઉગામી માલતીને માર, ત્યાં માધવ આવી પહોંચશે અને તને મારી

માલતીને છેડાવે, ત્યાં સુધી કંઈ પણ કલાત્મક અભિનયથી તું દશ્યને શોભીતું કર.

અધોરધંટ—“હીક લ્યો તંઈ. શોભિતાથી અનિભવને દરશય કરે.”

અધોરધંટ તલવાર ઉગામે છે. માલતી શીષ નમાવે છે. તલવાર થાંભલા સાથે અથડાય છે, અને તૂટી જાય છે. (યંત્ર ચાલુ છે.)

હું બોલી ઉઠ્યો—“કેશવ, આવીજ તરી વ્યવસ્થા કે? આવી તલવાર ક્યાંથી ઉચકી લાવ્યો કે તૂટી ગઈ?”

કેશવ—“હું શું કરું? સાડા ત્રણ માસ થયા હથિયારનો પરવાનો મેળવવા અરજી કરેલ છે, પણ હજી આવ્યો નથી, તેથી કાગળના પુઠાને કાપી તલવારનો આકાર બનાવી તેને લાકડાનો લાથો ખીલી મારી વજગાડી દીધો. ખીજું શું થઈ શકે? ચટ દાળ અને પટ રોટલી.”

મારા ક્રોધનો પાર ન રહ્યો—(આમ તેમ જોઈ) “પણ સત્યાનાશ જાય, પેલો માધવ ક્યાં ગયો? તેને બોલાવી થોડા વખત માટે તેની પાસેથી ખીજી તલવાર માગી લ્યો.”

મધુરી—“પણ માધવનો પત્તોજ નથી.”

(શોધાંશોધ કરતાં અમારા કેમ્પના એક ખૂલાની ઓરડીમાં પુઠું કાપી રહ્યો માલમ પડ્યો.)

“આ શું કરે છે?” અમે બધાં બરાડી ઉઠ્યાં; “કાં” અધોરધંટલાઈ માટે એક પુઠાની તલવાર બનાવી, પણ મારે માટે ખીજી ન બનાવી રાખી? હવે માલતી બહેનને બચાવવા હું તલવાર વગર કેમ આવી શકું? તેથી હું આ ખીજી તલવાર બનાવી રહ્યો છું!”

દૃશ્ય પાત્રમું.

(લવંગિકાના વેશમાં સુતેજો મકરંદ. ધીમે પગે પલંગ પાસે આવતી મદ્યન્તિકા.)

કેશવ—“ આ વખતે કલાની નજરે કંઈ કચુંબર થતા સંભવ નથી. ભાવનાનો ખુડદો સ્વપ્નેય બનવાની વડી નથી. સન્મુખ કરી દે તારું યંત્ર ચાલુ. મધુ લાભી ચલાવો તમારો અભિનય. સાહિત્ય, કલા, ભાવનાના સપ્રમાણ સંમિશ્રણનો અદ્ભૂત નમુનો જગત જોઈ રહેશે !”

મધુરી—“ મકરંદ તૈયાર થઈ જા અત્યારમાંજ ઝોલાં ખાતા મંડ્યો ? સગજ થા અને લવંગિકાનો વેશ પહેરી પલંગમાં સુઈ જા. જેની મદ્યન્તિકા પલંગ પાસે આવે કે તારે સાડી ખેસવી પ્રગટ થવું.”

(મકરંદ લવંગિકાનો વેશ પહેરી પલંગ પર સૂઈ જાય છે. યંત્ર ચાલુ થાય છે. મદ્યન્તિકા ધીમે ધીમે પલંગ લાણી જાય છે.)

મધુરી—“ શાઆસ મદ્યન્તિકા ! ખરાબર અભિનય આવી ગયો છે. આમજ આ દૃશ્ય સંપૂર્ણ થવું જોઈએ. શું લાલિત્ય ! શું સૌંદર્ય !” (મદ્યન્તિકા પલંગ સુધી જઈ પહોંચી. મકરંદનો સંચાર પણ નથી થતો.)

મધુરી—મકરંદ, ઉઠ, જાગ, મદ્યન્તિકા આવી પહોંચી છે. (પલંગમાં સળવળાટ નથી થતો.) (કેશવ ત્રિવેદીને) જુઓ તો ખરા. એ સુઈ કેમ રહ્યો ?”

(યંત્ર બંધ પડ્યું) અમો પલંગ પાસે ધસી જઈ પહોંચ્યા. સાડી ખસેડી જોયું તો મકરંદ ભરજીવમાં ધોરતો હતો. તેને ખૂબ

ઢંઢોળ્યો, પણ ઉકેળ નહીં. અમે બૂમરાણ કરી મૂકી, અવાજે કર્યા, પલંગ અફાળ્યો પણ કેમે કરી તેની નિદ્રા ઉડીજ નહીં. આખરે કંટાળી અમે નિરાશ થઇ બેઠા. તે દિવસ બગડ્યો તેની ચિંતામાં હતા, ત્યાં મકનો મેરાઇ દોડતો હાંફળો ફાંફળો આવી પહોંચ્યો : “કાં, મેરલા કુંભારનો પાઠ ભજવાઇ રહ્યો ? અમે તો ડાયરામાં એની વાટજ નેઇ રહ્યા,” એમ બોલી ચોપાસ શોધવા લાગ્યો, અને પલંગ ભણી દોડી જઇ બોલ્યો, “અરે ભાંગનો બેવડો ગટગટાવી અહીં પલંગમાં ધોરતો પડી રહ્યો લાગે છે. અમને સૈને કાં ન કહી ગીયો, અમેય પલંગમાં પોઢવા આવત ને ?

દૃષ્ય છેલ્લું.

સૈથી ઉત્પૃષ્ટ ભાવના—

સીનેમાની છેલ્લી શોધની પરિસીમા—

કલા, ભાવના અને સૌંદર્યનું કચુંબર—અને

પ્રાચીન સમયના ગારવનો આબેહુબ ચીતાર—વગેરે જાહેર બબરો પાછળ, અગાઉના તો કોઇ દશ્ય માટે નહીં પણ આ દશ્ય માટે અખૂટ ખર્ચ કરવો પડશે એ સંબંધે આ છેલ્લું દશ્ય શ્રીફમમાં ઉતાર્યા પહેલાંજ અમે ઉંડી ચિંતામાં પડ્યા, પણ આખરે “ આ ચિંતા આટલામાંજ અસ્થાને છે. આ છેવટની શ્રીફમ સારી ઉતરશેજ એમાં શંકા નથી અને ‘સૈ સાઈ’ જેનું છેવટ સાઈ’ એ ઉક્તિ અનુસાર આપણી અગાઉની બધી શ્રીફમો ભલે બગડી હોય પણ આ છેવટની એકજ જો સુધરી જાય તો ભવપાર ત્યાં સમું છે,” આ મધુરીના લાપણને અમે મજાનુત ટેકા આપી શ્રીફમ બેવાનું શરૂ કર્યું.”

મધુરી—“ચાલો, ચાલો, નોર કરો, તમે તો બધા ભાર્યે લાઇ, તમને હજાર વખત કહ્યા છતાં વાંતોનાં વડાં કરતાં અટકતાંજ નથી. અને અહીં જ્યાં ટાણુનાં નાણું છે ત્યાં વળી ભાણુમાં જાણું શા માટે પીરસો છો ?”

મધુરીની આ હાકથી મોરલો કુંભાર, દાનો હજમ, મકનો મેરાઇ, ગાંગો સોની, કાનો ઢેડ (યાદ રાખજો કે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના અમે હીમાયતી છીએ) મહમદ તેલી, પાંચો ભરવાડ અને વિષ્ણુ પંચીગર ધડબડ કરતા દોડી આવ્યા.

કેશવ-અરે નખખોદ જાય તેનું, તે હજી તો તમે બધા ધોયેત્ર મૂળા જેવાજ અહીં રજી થાઓ છો. તમેએ વસ્ત્રો તો સજ્યાં નથી.”

દાનો હજમ-(આગળ વધી લટકાથી) “બાપજી અસ્ત્રો તો સગવવા ગીઓ, તો પણ દુકાન બંધ તે શું કરે ?”

કેશવ-(પિ-તો ઉકાળીને) દાના, અહીં અસ્ત્રો સગવવાની વાતજ નથી. વસ્ત્રો ઉર્ફે અલંકારો ધારણ કરી લેવાની વાત છે.”

મોરલો કુંભાર—“શીનેમું ઇ લંકાનું રણ કરવા બરોબર ઈ કેસુ સાબની વાત સાવ સાચી. આઈતો ફરતે ચાકે ચટ પીડો ને પટ કુંડું ઇ વાલી વાત છે. કોણી મારી કુયડો કાંઈ અમથો થાય છે ?”

નકામી વાત બહુ વધી પડી માટે હું આગળ ધસ્યો.

“કેશવ, તું તારી આડંબરલરી ભાષામાં બોલે તે આ મૂખ લોકો ક્યાંથી સમજે ? તું ગામડી ભાષામાં એ લોકો સાથે વાત કર.”

બધા—“શાહબ, અમને મુરખ કેસો તી અમે પાઠમાં ની ઉતરતા.”

હું, હાથમાંથી સરી જતી બાજી જોઈ, ફેરવી બોલ્યો : “ ના બાઈ ના, તમે તો અહંગ બેલાડીઓ છો.”

મહમદ તેલી—પણુ આપલા ! શીનેમું કેતાતા તી ચંઈ તીયાર થાશે ? ઝટ દીખાડો ને !”

કેશવ ત્રિવેદી—મોરલા તું કામન્દકીના વસ્ત્રો પહેર, દાન, તું ચા બૂરિવસુ, કાનો થાય માધવ, મહમદ તું કામન્દકીનો વેશ ધાલ, પાંચા તું ચા કલહંસ અને વિષ્ણુ પંચીગર, તું શ્રીપર્વત-એટલે કે પર્વતનો પડદો આલી પછાડી ઉભો રહે.

મોરલો— મમ્મદ, તું ને હું ને બેઘને કામન્દકી થાવાનું.

*

*

*

અથાગ શ્રમના ફળ સ્વરૂપે આ છેવટની શીઝમ આવવાની હતી. સંપૂર્ણ, ખોડ ખાંપણુ વગરની, અભિનયનો ચુનદો નમુનો, અમને જગજગદેર કરશે એ સંબંધે હવે અમારા મંડળમાં બે મન નહોતા.

સન્મુખ—ચાલો, યંત્ર ગોઠવાઈ ગયું છે.

બધાં પાત્રો—ચાલો, અમ સંધાય સજાઈ ગયા છીએ.

મધુરી—(આગળ વધી) માધવ તું અદશ્ય થા, માલતી તું તે પડદા પાછળ ઉભી રહે, અને લવંગિકા, કામન્દકી અને મદ્યંતિકા તમે માલતીના બોવાઈ જવા વિષે શોક પ્રદર્શિત કરો. બૂરિવસુ ચલાવ. (યંત્ર ચાલુ)

(મૂર્છિત માલતીને લઈ માધવ પ્રવેશ કરે છે)

સૌદામિનીની આકાશવાણી “ બૂરિવસુ, તું અગ્નિમાં ના પડ, માલતી તને મળશે.....”

ત્યાં મોરલો અને મહમદ અંદર અંદર લડતા સંભળાય છે.

મોરલો કુંભાર-પણ બાએ મને કામન્દકી બનવાનું કહ્યું છે.

મહમદ તેલી-હવે જા, જા. નહીં તો ખાઈ બેસીશ. બાએ હુંને કામન્દકી બનવાનું કહ્યું છે.

મોરલો કુંભાર-અહ્યા મમ્મદીયા, આડો અ.બ માં, કાલ્ય બા મારા લટકાથી રાજી ગીયાં ધથી મારે શીનેમું કરવાનું છે. હમ-જમે ? આડો થીયો તો ચાક ચડાવીશ.

મહમદ તેલી-તું આધો ખસ, નીકર ઘાણીમાં પીત્રી તેલ કાઢીશ.

અમે માંડ બન્નેને ટાઢા પાડ્યા, પણ બન્નેમાંથી એકેકે પાઠ મૂકવાની ના ન પાડી. એથી ઉલટું બેમાંથી એ એકને પાઠ છોડવાની ફરજ પાડવામાં આવશે તો તે તોફાન મચાવશે. મોરલાએ કુંભારનું ટોળું લાવી અમારા ઉપર હલ્લો કરવાની ધમકી આપી, અને મહમદે અહીસો ચાહુસોને એકત્ર કરવાનો દમ માર્યો.

અલખત હું બિલકુલ આ દમથી નજ દબાયો. હું એકલો બધાને પહોચી વળત પણ હીમખીમ શીદમ ઉતારવી એજ અમારું થયેલ હતું. તેથી બન્નેને પાઠ છોડી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું.

‘હીક લ્યો તંછ,’ કરી બન્નેએ ચાલતી પકડી.

અમે કામન્દકીનો પાઠ આપવાની ચિંતામાં પડ્યા. એકને જેમ તેમ કરી તૈયાર કર્યો, જ્યાં શરૂ કરવા જઈએ ત્યા સીનેમાનું યંત્ર ગુમ થયેલું માલમ પડ્યું. કેમ્પના તંબુઓ નજરે પડ્યાજ નહિં, જૂઠા જૂઠા વેશમાં સજ્જ થયેલા પાત્રો શોધ્યા જડ્યાજ નહિં.

સન્મુખ-મુઓ સાળો મમ્મદીયો. મેં મારી નજરે સીનેમાનું યંત્ર લઈ નાસતાં જોયો.....”

હું બરાડ્યો-“તંછ અક્કલ-મઠા, કાં મને ન ચેતવ્યો, નહિં તો તેનો ખુડો કરી નાંખત”

સન્મુખ-અરે પણ આમ કાં ઉશ્કેરાઇ જવ? સીનેમાનું યંત્ર લઇ જઇ ખાડી જાય તેમ નથી, એ તો ધાસલેટનો ખાલી ડબો હતો, એમાં કાણું પાડી કાચ બેસાર્યો હતો, અને બાજુમાં જૂના આમોદોનનો હાથો નાખી હલાવવાનું કયું હતું. આપણને કયાં નુકશાન જવાનું હતું.

“શાબાસ સન્મુખ, તેં સાચા યંત્રનું ખર્ચ ન કર્યું”. અમસ્તું નહિં તો ખર્ચ ગેરવલે જાત. કેશવ, પણ પેલાં વસ્ત્રો ભાડે લાવ્યા છીએ તેનું શું?”

કેશવ-એ તમને ખબર નથી? પુછો છો તી? એ તો પેલી નાટક કંપનીમાં મારા એક મિત્રને મળવા ગયો હતો. ત્યાંથી બધાની નજર ચુકાવી એક લેખાશ ભરેલી ટ્રંક તફડચી ખાતે ઉધાર કરી આવ્યો હતો.

બધા-આફ્રીન ! આફ્રીન ? આપણે બધાય ખરાં હોં ?

x x x

મધુરી-ખરૂં પૂછો તો આપણી આજકાલની શ્રીસ્ત્રોમાં અભિનય જેવી વસ્તુ જ નથી.

કેશવ-શ્રીસ્ત્ર કંપની કાઈ શોધી કહાડી લીધી મેનેજરશીપ. બોધએ તો ખરા કેવો અભિનય શીખવી શકો છો.

હું બોલ્યો “મધુરી, તું હવે કંઈ બોલતીજ નહિં. આપણી શ્રીસ્ત્ર લેતી વખતે તારો અભિનય કચરોજ હતો !

સન્મુખ-ભાઈઓ અને બહેનો ! આપણી કંપની વોલન્ટરી લીકવીડેશનમાં ગઇ, તે માટે દીલગીરી જાહેરનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરે છું. એમાં આપણો દોષ નથી એટલું કહી, વધુમાં, દોષ સંજોગોનો છે એટલું કહી બેસી જવાની રજા લઉં છું.

બગાસાં ખાઓ !

આલમ આખીમાં એકવાર તો નજર નાંખો-કદાચ તેમ કરતાં તમારાં ચક્ષુ કસારો, દુખરો, ટુંકી નજરવાળાં થશે, ચક્ષુમાં પહેરાવશે. પણ એકવાર નજર નાંખો. સારી આલમ ઉપર તો તમને દહોં જણાશે. કવિઓમાં કવનનાં દર્દ, દાકતર વકીલોમાં પૈમો લૂટવાનાં દર્દ, વ્યાયામ શાસ્ત્રીઓમાં દંડ બેઠકનાં દર્દ, આળસુઓમાં ઉંઘવાનાં દર્દ (મને જે દર્દ હાલમાં લાગુ પડ્યું છે) અને રોગીઓમાં તાવ, જ્વર, આડા, સંઘ્રહણી, મરડો વિગેરે લિન્ન લિન્ન જાતનાં દર્દ!

હું પોકારીને એકવાર તો કહી દઉં છું કે મને જે દર્દ લાગુ પડ્યું છે-ઉંઘનું-તેની ચિકિત્સા અહિં નથી આલેખતો, તેમ મારે કવિઓનાં કવન, દાકતર-વકીલોનાં અસીલોને લૂટવાના ધ્યેય ઉપર પણ એક અક્ષર નથી લખવો. માત્ર હું તો સારી આલમમાં જે રોગરૂપી દહોં ફાટી નીકળ્યાં છે તેની રામબાણ ચિકિત્સા કરવાને છું. અલબત્ત આ ઉપરથી કોઇએ એમ નથી સમજવાનું કે હું અમેરીકન સેન્ડો બરનાર મેકફેડનના પ્રયાસો અધૂરા ગણું છું અથવા સ્ટ્રોન્ગફોર્ટ, લીડરમેન વિગેરે અઠંગ શરીર સંવર્ધનના કુદરતી ધલા-જોના પોષકાની ચિકિત્સામાં ખામી કહાડવા માગુ છું. સહુ સહુની રીતોમાં પૂર્ણ હો કે ન હો પણ મારી પાસે અત્યારે કામીઓ છે તે એટલો બધો પૂર્ણ છે કે એ વડે થોડા દિવસમાંજ હરકોઈ મેકફેડન, સ્ટ્રોન્ગફોર્ટ, લીડરમેન વિગેરેનો અઠંગ હરીફ બની જાય.

તન્દુરસ્તીની આ ચાવી જે મને અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને જગત સમક્ષ તુલના માટે પ્રગટ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

તે ચાવી એ છે: “તમે બગાસાં ખાઈ તન્દુરસ્ત બનો.” આ વાક્ય વાંચીને જો કોઈ ભડકશે, જેમ ઉંટથી ભેંશ, અથવા હિંમતથી આગળ પડીને તો નહિં પણ આયત્તાની માફક મારી પછાડી માંચકાકલા સાદથી બોલશે કે આ તો આજસુ માણસો માટે આજસુ દાકતરની ચિકિત્સા થઈ તો હું કબુલી લઉં છું કે તે તેજ છે. અને મેં જીંદગીભરનો અભ્યાસ કરી બગાસાંનો સદુપયોગ તન્દુરસ્તી મેળવવામાં સિદ્ધ કયોં છે તેથી મારા શિવાય આજસુ માણસોને શિખામણ આપવા કોઈ વધુ યોગ્ય નથી એમ મારું નમ્ર માનવું છે.

હું એટલું તો સ્વીકારી લઉં છું કે આટલા જ્ઞાંત્રી અભ્યાસ પછી-બગાસાં ખાઈ તન્દુરસ્તી મેળવવા શિવાય પૈસે ટકે કેમ સુખી થવું એ સંબંધે કંઈ અગત્યનું સિદ્ધ નથી કરી શક્યો. માટે આ બાબત ઉપર કંઈ પણ લખવું તે ટાલ પડેલા માણસને વાળ ઉગાડવાની દવાના ઉપયોગ શિખવવા બરોબર થાય. અને બગાસાં નામની વસ્તુના રસાયણિક પ્રયોગોદ્વારા તન્દુરસ્તી ઉપર જે કંઈ સિદ્ધ કયું છે તે ઉપરાંત વધુ સિદ્ધ કરવા હું બીજાઓને સોંપું છું કે જેઓ રેતીમાંથી તેલ કાઢી શકે, વર્તુળને ચોરસ બનાવી દે અને શિયાળનું શિંગ શોધી શકે.

બગાસાંથી તન્દુરસ્તી મેળવવા ઇચ્છનારાઓને પહેલાં તો હું ખુલ્લું કહી દઉં-અને એ મેં પ્રાણીગુણધર્મશાસ્ત્રના પ્રખરવેત્તા તરીકે અનુભવ્યું છે-કે તમારે ઉંટવેદોની નબળા ચિકિત્સાને પરીણામે મળેલા ગરેડા, ગોળીઓ, ચાટણ, લેપો, આસવો અને મીક્ષચરો

ગદરમાં પધરાવી દેવાં અને દદ નિશ્ચયતાપૂર્વક “અગાસાંથી તન્દુરસ્તી” એજ ધ્યેય સ્વીકારવું.

મેં પોતે આ મારા સચોટ અખતરાથી શું ફાયદો મેળવ્યો છે એ ભણા થઈ કોઈ મને પૂછતાજ નહિં. કારણ તો એજ છે કે જેટલી શિખામણુ દેવાની હોય છે તેટલી પોતાને પાળવાની હોતી નથી એટલે હું જ્યારે તમારી તન્દુરસ્તી સુધારવાની વાત કરું છું ત્યારે તેમાં મારી તન્દુરસ્તીનો પ્રશ્ન સમાતોજ નથી. પણ આટલું હું સ્પષ્ટ કરી દઉં કે આ મને અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલો અખતરો હું મારા ઉપર ત્યારે અજમાવીશ કે જ્યારે મારા કલેવરના હાથ પત્ર દોરડી અને પેટ માગરડી મદી હાથ પત્ર દોરડીથી વધુ દુખળા અને પેટ માગરડીથી વધારે ઝડું થશે, હાડકાંઓ વધારે કળશે અને દાંત કચકચીયાં કરશે.

અલબત્ત આ અખતરો મેં એક વખત મારી પત્ની મધુરી ઉપર અજમાવ્યો હતો. તેને પરિણામે મને જે ફાયદો થયો તે જડીભુટ્ટી જેવો રામબાણુ હતો. ત્યાર પછી દાકતરે અમારા ઘરમાં કદી પગ સરખોયે મૂક્યો નથી. કદાચ અમે દાકતરને ઘેર તેઓને મળવા જઈ ચડ્યા હઇશું પણ એ તો અમસ્તાંજ.

મધુરી એક દિવસ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ. તે કદી આમ અચાનક અસ્વસ્થ થઈ નહોતી. તેથી હું બહાદુર ગભરાયા વગર ન રહ્યો. સન્મુખ માંકડે અળસીના લેપનો ઉપાય સૂચવ્યો, અને આઠ દિવસ તદ્દન આરામ લેવા કહ્યું. અને તે દરમ્યાન મારે હાથે રસોઈ કરી ચલાવી લેવું. તે પોતાને ત્યાં મારા જમવાની ગોઠવણ કરવા ઇચ્છતો

હોય એમ એના મ્હોડા ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઇ સમાતું હતું પણ દૈવ જાણે શા માટે એ દરખાસ્ત રજુ કરવાની હિંમત એકત્ર નહિં કરી હોય.

કૃશ્ન ત્રિવેદી—મેકફેડનનો અહંગ શિષ્ય-મધુરીને સો દંડ અને દોઢસો ઉઠેએસની તરફેણમાં બોલ્યો પણ જન્મથીજ જેણે એક પણ દંડ અને બેઠક ન કર્યા હોય એ વ્યક્તિ સો દંડ અને દોઢસો બેઠક કેમ ખેંચી શકે એ ન સમજાયું.

“ સાથે સાથે જરા “ડીપ ક્ષીર્ધીંગ” પણ કરતા રહેજો હોં”, કેશવે આમળ ચલાવ્યું.

“ ડીપ ક્ષીર્ધીંગ શું કરે આપનું કર્પાળ!” હું તાકુડી ઉઠ્યો.

“ અને જૂઓ તો ”.....કેશવે ચાલૂજ રાખ્યું, “ સાથે સાથે મધુલાબી મેકફેડોનીયન લીડરમેનેનીકલ સ્ટ્રોન્ગફોર્ટીક એક્સસાઇઝ પણ લેતાં થઇ જાય તો લાલ થશે.”

આ કમ જાતની કસરતો એ સમજવાની જરા પણ મહંતત લીધા શિવાય મેં મધુરીને મારો “બગાસાંથી તન્દુરસ્તી”નો અખતરો અજમાવવા કહ્યું. મધુરી એક તો ઐર્ષ જાન, વળી સાધારણ ભણેલ અને મારામાં એમની પૂર્ણ અશ્રદ્ધા આ એની ગુણત્રિપુટી અમારી ગૃહશાન્તિમાં અનેક વખત આડખીલી નાખ્યા કરતી.

ન છૂટકે આખરે સ્લાઝાત્રણ ગજના નમસ્કાર કરી મધુરીને મેં દાકતરને ઘેર ઉંચકી. અમે તૈયાર થઇ દાદર નીચે ધખડ ધખડ કરતા ઉતર્યા. રસ્તામાં છેલ્લા સાતેક દિવસથી માંદો એક કૂતરો પુટપાયરી ઉપર પડેલો અમે દરરોજ જોતા. તે એકાએક ઉભો થયો, મ્હોં ફાડી એક મોટું બગાસું ખાધું—બીજું ખાધું અને જાણે કદી માંદો ન પડ્યો હોય તેની માફક પૂછડી ચલાવતાં ચલાવતાં ચાલી ગયો.

“જોયું! મધુ! મારામાં ભલે મદદ ન હોય પણ બગાસાંનો પ્રભાવ જોયો! આ કુતરો સાત દિવસ થયાં માંદો મરતો છતાં આજે એક બગાસું ખાઈ સાજો થઈ ગયો.”.....

જવાબમાં માત્ર બુકુટીની વક્તા અને સ્પ્રરતા ઓળખુમલોનો બબડાટ સંભળાયો. મેં ચુપકી પકડી.

ડાકતરનો ગરેડો સાતેક દિવસ પીધો હશે છતાં મધુરી સજી ન થઈ.

આજે રવિવાર હતો. મધુરીની અવસ્થાનાનો આજે આંમો દિવસ હતો.

“ખબર છે કે આજે, ડાકતર પાસે ઓપરેશનનો કેસ છે. હું રહા બનાવું છું ત્યાં તું વેળાસર દવા લઈ આવ,” હું ઓલ્યો.

મધુરી ગઈ. અરધી કલાકે પાછી વળી હશે. તેની રહીડ વચ્ચે તેણે જોયું કે મેં હજી સુધી રહા તૈયાર કરી ન હતી.

“શું તમે હજી રહા નથી મૂકી!” તે તાકુકી.

“ના રતો,” મેં પતાવ્યું.

“કારણ!!!”

“કારણ શું હોય! જરા પાડોશીની સાથે બે ઘડી ગપ્પાં મારતો હતો.....”

મધુરી રહીડવાઈ બોલી, “આજે રહા તમારેજ કરવી પડશે તો હું પીશ, નહિં તો હું રહા-આ પીવાની નથી. આજે રહા કરે તેજ બીજાં-સહમજ્યા કરી? ટાઢા ટપ્પા તો અમનેય મારતાં આવડે છે.”

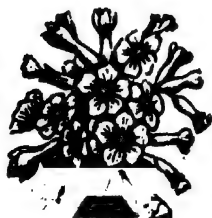
રહામ રહામા સત્યામહીઓની દદતા ત્રાજવાનાં પદ્માઓમાં
મૂકાઇ-બરોબર સોનું બેખાથ તેમજ પદ્માઓ ઉભાં રહ્યાં.

મધુરીના આ દદ નિશ્ચય પછી-અને મારી યુક્તિ અમલમાં
મૂકયાને-એક કલાક બીજે વીત્યો. દરરોજ સવારે સાત વાગે મ્હો
મળે; આજે નવ વાગ્યા છતાં મ્હો નહિં. મધુરીની મ્હો પીવાની ટેવ
સખત હતી. ઉપર.ઉપરી બગાસાં આવવા માંડ્યાં-ચાર-પાંચ-છ કરતાં
દસેક બગાસાં ખવાઇ ગયાં.

બસ થઈ ચૂક્યું.

મધુરી સાજી થઇ ગઇ. દાકતરને ત્યાં ત્યાર પછી ગઇ નથી.

ત્રિયવાંચક! તું પણ સવારમાં આંખ ઉઘાડતાં વેંત, પલંગમાં
પડ્યો જરા લાંબો થા; પાછલે હાથે પલંગને સળીયો બે હાથે પકડી
કેડથી ઉંચી કમાન કર, ધીમે રહીને મ્હોં ફાડી એકાક-બે-ત્રણ
ઉપરાચાંપરી ડઝનેક બગાસાં ખેંચી કહાડ અને બે પછી તારી
ત-દુરસ્તીની લહેજત!

જય થળે ! જય થળે !

—:૦:—

(“ગુજરાત” માં અમુક વખત સુધી પ્રગટ થયેલ અગ્રકાવ્યનું પ્રતિકાવ્ય.)

જય થળે ! જય થળે !

જ્યાં વસ્યા.

મલિન બદ્ધો તણી પીમળ પ્રસરાવતી
ગદ્ગદ ગંધની નિરંતર ધારતી
તંદુરસ્તિ તણા અરિદ્ધ વિદારતી
રૂઢ અવતાર ભડીર દુર્ગંધ તે ચાલ માળા મહી,—
લાતને મારતા ગાત્ર નિઃસારતા
કલહને જગવતા મૂત્ર સ્વીકારવતા
રાત્રિની આથમાં ઘેરતા નિંદેદેવી તણી અતિસુખદ ગોદમાં
લગવતા ગદ્ગદો મહિય સમ રાગથી પથિક ભડકાવતા—
લોકકુથલીનિરત ખીલત્સ વચની સદા
મદ્યમાં અચળ આગ્રહ વળી ધારતા
પાત્ર કુપાત્ર કે શુદ્ધ ને સુરમાં
સર્વ મહી અદ્ભુત સમાનતા માનતા
મળ તણા ઢગલયાં, પીમળ પ્રસરાવતા,
પાયખાના તણા ઉપનામથી લોકમાં પરમ વિખ્યાતિને પામતા
સ્વર્ગનો ખંડ જૂતળ પરે, શોભન મહાન નળ,—
દેવી આ સુદૃઢ લંપટ સડિત
ટોપલા પ્વજ સજ્જત દૈન્ય જેનાં અગ્નિત
શર્વીલક વિપ્રના વંશ, પ્રૈઠ પ્રતાપી મહા,
ગદ્ગદાધીશ નરસિંહ તે, ક્ષુદ્ર બદ્ધો તણી,
વિમલ તે ચાલતો.

મારી વિટંબણા.

કંટાળો ! કંટાળો ! કંટાળો તે કેટલો ! આખો દિવસ લખ લખ, લખ લખ, બાકી બધા ધંધા, અન્ય પ્રયાસો, વિવિધ પ્રગતિઓ મૂક તડકે. અને લખવાના મિથ્યા પ્રયાસોમાં પડે પેટ પર પાટુ તોથે બહો નહીં.

ખરું પૂછો તો પ્રત્યેક લેખ પ્રકટ થવાની વખતે હું મારા ઘરના ઉંઘર પાસે આરામ ખુરશી નાંખી, મારા ઘણા સુંદર લેખોનો દગ મારી આળુઆળુ કરી મારી મૂઠમાં મલકાતો કોઈ “બોધા” કવિના મોથેરા નામનો ઉચ્ચાર કરતો, હું કાણુ છઉં, કેવો છઉં, એ જોવા કદાચ આવે એ આશામાં ઘણીક વાર બેસું છું. બૂટ કે ચંપલનો ખડખડાટ થાય તો ચમકી જરા મુખ ગંભીર રાખી, વક્ર નજરે, ડોળા ભીંસી, જોઉં છું, કે કોઈક તો આવ્યો, પણ મારા કુમાર્યે કે સુભાગ્યે તેને મારા મિત્ર પાડોશી સન્મુખલાલને ત્યાં જતો જોઈ કંઈક અંશે ધ્યાંધ્યાં બળું છું, અને થોડે અંશે અધીરતાથી ધ્રુવાં પુવાં થઈ જઈ છું. ભાગ્યયોગે તે વખતે મારી પાસે કોઈ હોવાું નથી, નહીં તો તેનું શું થાત તે હાલ કહી શકતો નથી.

મારા લેખમાં અત્યંત જલ્દી અસર છે. આનું મૂળ કારણુ જો કહેવા બેસું તો જરૂર મને આત્મ-પ્રશંસી જણે. છતાં સત્ય જુવાન એ સૂત્ર નુસાર મારે ન છુટકે સત્ય કહેવું પડે છે. બીજું તો બધું ઠીક. બીજા લેખકો ઘણા છે. અરે લેખકોનો અને માસિકોનો રાફડો ફાટ્યો છે. એક વખત એવાયે હતો કે જ્યારે છાપાં લિમિટેડ

કંપનીઓનાં પ્રેસપેક્ટસથીજ ભરેલાં નીકળતાં. હાલમાં માસિકો જાપાની જાહેર ખર્ચે ઠેરઠેર જણાય છે. અને આજકાલના લેખકોને એક હારમાં એકડીયા પેલીની માફક ચલાવ્યા હોય તો જરૂર પાંચેક માઇલની લાંબી હાર થય ખરી. એ હારમાં હું તો જરૂર શે.લવા લાયક નથી; કારણ હું અનેરી વ્યક્તિ છું. મારું મગજ ઇશ્વરે “વેકેશન”માં ઘડ્યું હોયું જોઈએ, અને તે પણ વીન્ટર વેકેશનમાં, કારણ મારી પોતાની પ્રકૃતિ જહુજ શાંત છે.

મેં કેટલાક લેખકો જોયા છે, કે જેઓને કોઈ માસિકના તંત્રી જહુજ તાણુ કરી, કંઈક કાગળો લખે, કંઈક ટાંકો દરડાવે, કંઈક શાહી ખુટાડે, કંઈક નેરાં કરે, કંઈક મોંઘેરા કરે, ત્યારે આવી રીતે પોતાની કિંમત એક અમૂલ્ય હીરા મોતી કરતાં વધુ આંકી મહત્તાની ઉંચી ટોચપર વિદ્યાર કરતા, કે પછી પોતાની ગંદી ગદરની સુગંધી જદ્યોની હવા લેતા તેઓ પાંચેક મિનિટમાં પોતાનું કાટ ખાધેલું ખોયલર ચાલુ કરી, એકાદ કાવ્ય, કદાચ વાર્તા, એવું કંઈક કાઢી આપે છે, કમો ગાંધી ગાંધીયાણાનો વેપાર કરતાં પોતાના મગજને પ્રેરવા માંડે. મેં આવા મોંઘેરા કવિઓને ફેરી કરતાં, કંઈક યાદ આવવાથી, કાવ્યની સ્ફુરણ આવવાથી, દારૂ પીધેલ માણસની પેઠે, પોતાની ખાંધેથી કોથળો ઝટ રસ્તા વચ્ચે મૂકી, ત્યાંજ ખેસી લખતાં જોયા છે. પણ હું જેટલો પરિશ્રમ વેડી, અદ્વિતીય ચાલાકીનો વ્યય કરી, મગજને દુઃખ થાય ત્યાંસુધી દમી જે લેખ લખું છું, તેના વખાણની હું ભાગ્યેજ ખીજ પાસેથી આશા રાખી શકું.

જતાં હાલના માસિકોને આવી બાબતનું પારખુંજ નથી; કારણ ફક્ત લેખકો પાછળ તે કેટલક વખતનો વ્યય કરે છે! કેટલા પત્રવ્ય-

વહારો કરી પોસ્ટખાતાને ખટવે છે, અને આખરે તેઓએ લખી આપેલા તદ્દન ખરાબ લેખો છાપી માસિકની શે.લા બગાડે છે. અને આ કારણુ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે, કે શા માટે કોઇ પણ માસિક સમાજમાં માનવાંતું થઇ નથી પડતું. લેખકોને રાફડો ફાટે અને વળી તેઓને મળે તંત્રીઓ તરફથી આમંત્રણ. એટલે આનંદની ટોચ પર મહાલતા, પોતાને સાહિત્યસેવામાં બહુ આવશ્યક માને છે.

પણ મને કોઇ પણ લખવાનું કહેતુંજ નથી. મેં મારા અત્યુત્તમ લેખો દરેક માસિકોમાં મોકલી જોયા. મારા હાસ્યના ફકરાઓ દરેક તંત્રીને ખુદ જઇ વંચાવી જોયા, પણ મારા લેખો તેઓએ લેવાની સફ ના પાડી: છતાં હું છદ કરી, મારા લેખોની પ્રશંસા કરી, તેઓની પાસે પરાણે મૂકી આવતો. પણ મારા લેખો નોટપેડ કાગળ માં મોકલાવવામાં આવતા અને હું બોળવાઇ જઇ, કોઈ તંત્રીનું મારા અત્યુત્તમ લેખો માટે આમંત્રણ આવ્યું ધરી બે આના આપી નેટ-પેડ કાગળ સ્વીકારતો, પણ અફસોસ! તે માસિકના કમલાગ્યે મારો લેખ મને પાછો વાળવામાં આવતો!

છતાં મને જરા પણ મારે માટે ખેદ ન થતો: કારણુ મારા સરસ લેખને અભાવે તેને સોસવું પડશે. તેનું માસિક ઓછું પંકાશે. તેમાં માફ કંઇ થોડુંજ બગડવાનું હતું!

ક્યાં માફ હાસ્ય! અને ક્યાં આજકાલના ખીજા લેખકોનું કચરો હાસ્ય! એટલા જોશી, મસ્તફીર વગેરે ભલે રહ્યા, પણ તેઓનું તો હાસ્ય કહેવાયજ નહિં; કારણુ હાસ્ય તો એજ કહેવાય કે તે વાચતાં વેંતજ મગજની વિચારશ્રેણી ખીણે, આંદોલનો સતેજ થાય, અને તેમાં નાચતી નસો હોદની નસોને સ્પુરણુ આપે, હોઠ સુપડા જેવા

થઈ જાય, અને દાડમ જેવા દાંત દેખાય. તે પ્રકારનું હાસ્ય મારું છે. ઓલ્યા જોશી, મસ્ત ફકીર બને રહ્યા; તેમનું લખાણ વાંચી મને તો તુરંતજ હસવું આવતું. પણ તેમના હાસ્ય માટે નહીં હો; તેઓમાં હાસ્યના અભાવ માટે!

મેં આ વાત દરેક તંત્રીને, અધિપતિને, વ્યવસ્થાપકને ગળે ઉતારવા પ્રયાસો કરેલ, પણ કોણ જાણે શું છે કે તેઓએ મારી વાત ગળે ઉતારવા તો શું પણ સાંભળવાની પણ ના પાડી, મેં દલીલ વિદ્યાનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો, તર્ક વિદ્યા કેળવી, મારી વિદ્યા-રશ્મેણીમાં જોર ઉમેર્યું, અને મોટા મોટા કાગળો લખી મારા લેખોનું માહાત્મ્ય તેઓને સમજાવ્યું. પણ અફસોસ! તે તંત્રીઓની મૂખાંધ તેઓને આરસી ધયાં છતાં દેખાઈજ નહીં.

પણ ખેર, મારા લેખો પ્રગટ થાય તેવી મારી મુદ્દત ઇચ્છા છે નહીં, કારણ મારા લેખો હું તેઓને બતાવું, તેઓની ગરજ કરે, તેઓ ખાસ કહે, અને પછી છાપે તે મારા સ્વમાનમાં બહુ ઘોંઘો પહોંચાડે તેવું છે.

આવા વિચારો કેડે મેં નક્કી કર્યું કે મારે મારું પોતાનું માસિક ચાલુ કરવું, કે પછી મારે કોઈની તાબેદારી ભોગવવી પડેજ નહીં. હું સ્વતંત્ર થાઉં, હું તંત્રી બનું, હું મારા વિચારો ખુલ્લી રીતે પ્રગટ કરી શકું, અને ઉલટા બીજા લોકો મારી ગરજ કરના આવે.

માસિક ચાલુ કરવામાં કંઈ મુશ્કેલી આડે આવેજ નહીં, એવું મારું માનવું છે. લેખકોને લખી મોકલવું કે તેઓને સત્તર વખત ગરજ હોય, તેઓને મારા માસિકનો લાભ લેવો હોય, તેઓને વાતા-

વરણમાં બહાર પડ્યું હૈય, તો તેઓ પોતાના લેખો સત્વર મોકલે.
બાકી પૈસા બેઠાએ તે તો મળી રહેશે.

કંટાળો! કંટાળો! હવે મને બહુ કંટાળો આવવા લાગ્યો હતો; કારણ માસિક સંબંધી કાર્યઘટના, યોજના વગેરે મારે તુરતમાં અમલમાં મૂકવાની હતી. મારા લેખોનો તો મારી પાસે આશુ જેવડો ઢગ પડ્યો હતો. ઉપરાંત કેટલીક કવિતાઓ, કેટલાક અમૂલ્ય લેખો, કેટલાંક મધુરાં પદ્યો, દુયકાઓ વગેરે પરતીમાં એક વખતે મારે આપી દેવાં પડ્યાં હતાં. અને બીજા લેખકો પરતીમાંથી શોધી શોધી પોતાને નામે છપાવતાં એ પણ છૂપાં રહસ્યોની મને સુગ્મણ છે!

એ છતાં મારું મગજ રૂપી બોયલર ચાલુ થયુંજ નહીં. મેં તેને ચલાવવા કેટલાક વ્યર્થ પ્રયાસો કર્યા. તેમાં નિષ્ફળ જતાં તેને ધાસલેટના પોતાથી લીંજવેલું હતું.

આખરે કંટાળી મેં આજ તો જતું કર્યું. કાલે વધુ વિચાર કરીશ, મારા મિત્રો સન્મુખ માંકડ અને કેશવ ત્રિવેદીની સલાહ લઈશ, મારા કરતાં વધુ ડાહી મારી પત્ની મધુરીને પૂછીશ, વગેરે નિર્ણય કરતો હું ઉઠ્યો. પાણી પી, મોડી રાત થઈ જવાથી સૂઈ ગયો.

મારૂં માસિક.

મને વિદ'બણા બહુ પડી અરે ભગવાન કેટલીયે પડી ! આજી જેવડી આફત આવી, પણ તેનો ઉકાપોહ હવે કરી, મારું રૂદન ચાલુ રાખવાની મારી મુદ્દત ઇચ્છા નથી, છતાં પણ દરેક તંત્રીની મૂખાંધ પર મારાથી કોઇક વખત જોડી પોક મૂકાઇ જવાતી, અને કેટલીકવાર લાંબા નિઃસાસાઓની અખંડ શ્રેણી ઘણો વખત સુધી, મારા કાળજાં ફારી, આંખો આંજી, મગજ મારી, નીકળી પડતી.

આખી ચાર રાતોનો ઉગ્ગરો કરી મારા માસિકની મેં એક સચોટ યોજના ઘડી કઢાડી ત્રણેક ઘાસલેટના ડબ્બા ખુટાડ્યા. પછી ગ્યાસ બત્તી વાપરી સાડત્રીસ રૂપીઆનું બિલ ભર્યું. ત્યાર બદ વીજળીની બત્તી લઇ એકવીસ રૂપીઆ તે કંપનીને ખટાવ્યા. તે ઉપરાંતની યોજના ઘડતાં મને. સન્મુખ માંકડને, કેશવ ત્રિવેદીને તથા મારી પત્ની મધુરીને આઠ દિવસ સુધી સાહિત્ય સંસદની બેઠક, (ન પ્રમુખ બેઠકના, ન પ્રમુખ સ્વાગત કારિણી સમિતિના,) સલાવવી પડી હતી; અને તેમાં તંત્રીનું સ્થાન કોને આપવું તેનો મુખ્ય હસાવ રજુ થયા કેડે તેના ઉપર મેં, મારી પત્ની મધુરીએ અને કેશવ, સન્મુખે, વારા ફરતી સવા સો સુધારાઓ રજુ કર્યાં, અને હસાવ અને સુધારાઓને અનુમોદન આપતાં, છેવટે અમે ચારે લડી પછીજ વિખરાતા. દરરોજ સાંજે સૌ મિગ્નજની કોથળી ઠાલવી સોગન ખાઇ જતા કે બીજે દિવસે એકત્ર થઇ આ વિષયક પરડ છાંડી દેવી. સન્મુખ સુસવાટથી સોગન ખાઇ કહેતો કે હવે પછીની બેઠકમાં તે ભાગ નહીં લેશે. કેશવ કકરાટ કરતો ભાગતો કે માસિક સંબંધી

યોજનામાં તે હવે ૫છી ભાગ લેશે નહીં. પણ હું સત્ય કહું છું કે ખીલડે બાંધેલો બેઠ જોમ ખીત્રાની આસપાસ વર્તુળમાં ફરે, તેમ મારું મગજ એકજ વિચારની આસપાસ ભ્રમતું, તે એ કે મારે તંત્રી થવું. સન્મુખ અને કેશવ વિવેક ખાતર મને દબાવું કરતા, પણ જ્યારે તે વાત સ્વીકારવા હું જતો કે લાગલા તેઓ વાત ફેરવી નાખતા. મને તે વખતે રાષ્ટ્રીય મહાસમાનો સુરતનો ગંભીર પ્રસંગ યાદ આવ્યો. અને આ પ્રમાણે “મધ્યસ્થ” (Moderate) અને “અંતસ્થ” (Extremist, અત્યજ નહીં હો!) વચ્ચે વધુ લડાઈ ન ચાહે તો હિંદ તો હીક પણ મારા માસિકનું સુભાગ્ય એમ ધારી અમે સૌએ “અમાવી લઈ” વણિકધર્મ સાચવ્યો.

હું ઇચ્છતો કે હુંજ તંત્રી થાઉં તો હીક, નહીં તો મારી યોજનાઓ કદી સફળ પડવાની નથી. સ્વતંત્ર લેખે છાપી પ્રગટ કરવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ખાતર, અનેક તંત્રીઓનાં નેરાં કુર્ચા છતાં અપમાનો સહન કરવા બદલ, અને સૌથી વધારે તો મારા માસિક-માં કટાક્ષો કરી સૌની ઝટકણી ખેરવાની જે ચટપટી લાગેલી તે મારા તંત્રી થયા વગર સફળ બનવાની નથી. પણ સમિતિની બેઠકમાં એકદમ કેમ કહેવાય કે હું તંત્રી થાઉં, જો કે મારી નજરે હુંજ ઉત્તમ હોઈ શકું. હું ખી. એ. અને વળી કવિ તથા લેખક. સન્મુખ તથા કેશવ તો ભલા હીક. મારે માસિકનું સાફલ્ય મારા તંત્રી થવાને આધીન છે. મેં યુક્તિથી દરખાસ્ત મૂકી : “તંત્રી પદ તો કેશવ, તારે લેવું પડશે.”

“અરે! કેશવ વ્યવસ્થાપક થવાને વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે તેની ઉતાવળીઆ પ્રકૃતિ માસિકને નિયમિત રીતે બહાર પાડવામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.” સન્મુખ સુધરો રજુ કરતો બોલ્યો.

“તો પછી કોણ તંત્રી થાય?” કોઇ મારું નામ દે તો ફીક. વિચારી હું બોલ્યો, “સન્મુખ, તું તો પ્રકાશકને માટે વધારે યોગ્ય છે.”

“સન્મુખ મને વ્યવસ્થાપક થવાને કહે છે તે વ્યાજ્ઞી છે અને તે કામ હું કરી શકીશ. પણ આજકાલનું માસિક તો કોઇ સ્ત્રી તંત્રી હોય તોજ શોભે. એક બે માસિકા હાલમાં નીકળે છે, તેનાં તંત્રી હોવાનું માન સ્ત્રીઓ ધસવે છે. સ્ત્રી તંત્રી હોય તો માસિક પંકાય ખરું. અને વીરતાનો યુગ (Age of chivalry) જ્યારે થવાનો નવાણું ટકા સંભવ છે સ્ત્રી હક્કને છીનવવો અયોગ્ય ધરી હું મધુ ભાભીનું નામ તંત્રીપદે પ્રપોઝ કરું છું.” : કેશવે ભાપણ કયું.

આમ મિથ્યાવાદ બહુ ચાલ્યો, પણ મારા તંત્રી થવાને કોઇએ ટેંકા આપ્યો નહીં. આખરે મેં શરમ છોડી અને બધાને વાત ચોળી ચીકણી કરવા ખાતર હપંકા આપ્યા પછી સૂચવ્યું, ‘કે જીએ, માંકડ, ત્રિવેદી, મારું માનો તો એમ કરો, બાણે હું...હું...ઉં...ઉં તંત્રી થાઉં. મધુરી ઉપતંત્રી, સન્મુખ પ્રકાશક, અને કેશવ વ્યવસ્થાપક. કેમ ચેજના પસંદ પડે છે?’

“મારે તો બહારાત પ્રકાશકનું કામ કરે છે. મેં એવું કામ બહું કયું હોય કે આવડે!” સન્મુખ કંઇક અદેશો ધરાવી બોલી ઉઠ્યો.

“લપોડ! તેમાં શું કરવાનું છે? વ્યવસ્થાપક તૈયાર કરી માસિકોના થોકડા આફ્રિકામાં મોકલાવે એટલે આરામ ખુરશી ઉપર પહોળા પગ કરી, મ્હોંમાં એકાદ “રીબલ હવાના” કે વેશીઆડીસ-ને ત્યાંથી લીધેલી એકાદ ચુંગી રાખી. “ચા...આલો, હવે હું...માસિકનો પ્રકાશક, તે માસિકને પ્રગટ કરું છું,” બોલતા મ્હાલકગણની નોંધપોથી બોલી, સરનામાં ટાંકી પોસ્ટમાં કોપીઓ રચના કરવી તે

પ્રકાશકનું કામ,” કેશવ પોતાના વ્યવસ્થાપક બનવાથી હરખાતો, પ્રકાશકની ફરજોનું સ્વધીકરણ કરતો બોલી ઉઠ્યો.

“ઓહો! પ્રકાશકનું કામ કઈ અધરૂં નથી,” સન્મુખ સંતોષ પામતો, ધીમે સાદે ગણગણ્યો.

સન્મુખ અને કેશવ આમ મહાત તો થયા, અને તેમને બોલવાનો એક પણ રસ્તો મેં ખુલ્લો રહેવા દીધોજ નહીં, અને હું સ્વનિર્મિત તંત્રી થયો.

ખરૂં પૂછો તો મને પોતાને તંત્રીનું કામ બહુ જોખમદારીનું મુદ્દત ન લાગ્યું. લેખો તો જાણે તૈયાર મળે, તે લેખો ભેગા કરી તેનું બંધલ જાપખાનામાં રવાના કરવું, અને પ્રૂફ તપાસ્યાં ન તપાસ્યાં ને માસિક તૈયાર કરી નાંખવાનું કહી એડીટર આપી દેવો. તૈયાર થાય એટલે પ્રકાશકની ફરજ શરૂ થાય. આટલુજ તંત્રીનું કામ હોય શકે એમ મને લાગ્યું.

અને આ કામની હામ બીડી તેનું એક સળંગ કારણ છે. આજકાલ ગુજરાતી માસિકો ઠીક બહાર પડ્યાં છે; અને તેના તંત્રીઓ ઉછળતા જીવાનીઆઓ બન્યા છે. દીદશનું તો હજી ભાન ન હોય. ગદ્ય કે પદ્ય વચ્ચે શો તફાવત હેઠ શકે, ચરણબદ્ધ કે નિર્બન્ધ રસચરણાવલિનાં ઉદાપોહમાં ચાંચ ન બૂડી શકતી હોય, તોપણ “ચાલો અમે તંત્રી” બોલતા, “પ્રાસંગિક કાંઈક” “કાંઈક નવીન,” “અમરી નોંધ,” “તંત્રી સ્થાનેથી” “જગતની નજરે” વગેરે મથાળા હેઠળ ચૈદ્ર ધ્વજાંડની પરડ કરવી, જમ તેમને મન, તેમ મારે મન પણ કાર્ય સુગમ લાગ્યું. પ્રેમાનંદ, શામળ, અખો, ભોળે વગેરે ચુનંદા પ્રાચીન કવિઓની રસજ્ઞ શૈલી લજી દઇ, હડકવા ચાલે તેવી આવલિઓ સાહિત્ય પિપાસુઓ સામી રજી કરી દેવી એ મારા જેવા વિજ્ઞ-

કસાયેલાને પણ તદ્દન સહેલું લાગ્યું અને ઉપયોગી વિષયોને અભાવે છેવટે આયર્લેન્ડનો અખતરો, છુનીવાની છત, બોલ્શેવિકની બેવકુફાઈ ક્રાન્સને ફિટકાર, રશિયાનું રૂદ્ધ, વગેરે વિષયો ચર્ચા માસિકના કોરાં પાનાં ભરવાં એતો છેવટ છેજ. વિષય સમંધી મુસ્કેલીમાંથી હું છૂટ્યો એટલે સ્વર્ગ મળ્યું સમજ્યો.

વળી બીજું. માસિકના નામનો નિર્ણય કરતી વેળા પણ જે મુસ્કેલી અમને ચારેને નડી હતી, તે મુસ્કેલી લોડ કાચનરને લગાઇની રચના વખતે નહિજ નડી હોય. કારણ કે મારા તંત્રી હોવા છતાં સન્મુખ અને કેશવ પ્રકાશક અને વ્યવસ્થાપક તરીકે પોતાના નામોના વખાણ કરી મારાં સચ્ચવેલ નામો રદ કરવા પ્રયાસો કરતા. સન્મુખની દલીલ એવી હતી, કે જગતમાં ‘ચેતન’ શબ્દનું પ્રથક્કરણ હીક લોકો કરતા થયા છે. વળી ‘ચેતન’ અને ‘નવચેતન’ પાછળ ‘છર્ણ-ચેતન’ નામ રાખવામાં આવે તો હીક. કેશવે કહ્યું કે ‘ગરવી ગુજરાત’ અને ‘ગુજરાત’ નામને અનુસરી ગુજરાતનું ગૌરવ વધારતા આ માસિકનું નામ ‘નવ ગુજરાત’ રાખવું. મને એક પણ પસંદ ન પડ્યું. આખરે મારા અને મધુરીના બે મતથી માસિકનું નામ ‘બોધો’ રાખવામાં આવ્યું, અને “બોધા કાર્યાલય” બોધ્યા પછી એક માસમાં પહેલો અંક બહાર પાડવો એ દરાવ થયો.

તંત્રી તરીકેની જોખમદાર ફરજ બજાવવા હું પહેલે દિવસે કાર્યાલયમાં આવ્યો, અને મારા તંત્રી તરીકેનાં લખાણોનું મથાળું “તંત્રી રચનાથી” કે “પ્રાસંગિક કાંઈ” રાખવું કે કંઈ નવીન મથાળાની શોધ કરવી તેનો મિથ્યા પ્રયાસ કયાં પછી, પહેલાં વિષયો લખી પછી તેનું મથાળું યોજવું, એમ ધારી વિષયોના શિકાર માટે તકબોઝ દોડાવ્યા.

જીનીવા કોન્ફરન્સ, આયલેન્ડનો ગંભીર મામલો આ વિષયોથી શરૂઆત કરી, મુંબાઈની મ્યુનિસિપાલિટીની મેંકાલુ, ધૈર્યવાન ધીરનો ધારાસભામાં ધુનરે વગેરે વિષયો ચર્ચવા ધાયું, પણ આ નામ સિવાય તે વિષયને જગતું અક્ષર પણ વધારે જ્ઞાન ન હોવાથી તે ચર્ચવા મૂકી દીધા.

મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની ગદરો બહુ મહિન રાખે છે, માટે તેની જાટકણી કાઢવી એ વિચાર સૂઝતાં હું હરખાયો. મને બહુ લોકોપયોગી વિષય જડ્યો તે માટે મને ધન્યવાદ ઘટે છે. મારા ટેબલપર તંત્રીને આવશ્યક નોંધપોથી કે યાદની ટીપણના સરંજામ તો હતો નહીં, પણ એક કાગળની ચપ્પરકી ઉપર તે વિષયની ટીપ મારતો હું ઉઠ્યો, અને એક સિગરેટ મોમાં મૂકતો-જો કે મને યાદ નથી કે તે ક્યાંથી લીધેલ હતી-મેકેપોલો, વેશીઆડીસ કે બીજી કોઈ ટોબેકો માર્ટમાંથી કે ક્યાંથી-હું જગતના ખળભળતા વાતાવરણ અને મુખ્યત્વે મુંબાઈની મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર વિચાર કરતાં આરામ ખુરશી ઉપર, મૂજમાં મલકાતો “હું મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોની આમ જાટકણી કાઢીશ, મ્યુનિસિપાલિટીના ચુનંદા સભાસદો માત્ર ખુરશી શોભાવવા ખાતરજ નહીં પણ પોતાની નિર્મિત કરજો બજાવવા ખાતર કામ કરતા રહે એ વિષયથી શરૂ કરીશ, અને મ્યુનિસિપાલિટીના માનવંત સભાસદો, કર્તવ્ય માટે કકળાટ કરનાર.ઓ ! કામદાર ! હંસસમ દુગ્ધજલભેદના હડહડતા હિમાયતી ઓ ! હંસગજ પ્રયાગ ! મુંબાઈના માનરૂપ ઓ ! માનદ મોતીવાલા ! વિશ્વની વ્યવસ્થા માટે વલોપાત વેરનાર ઓ ! વેલકર ! સુવર્ણ નગરીના સાંખ્યને સાઈ સુખે ન સુનાર ઓ ! સુખીઆ ! વગેરેને આ પ્રમાણે સંબોધીશ, અને મારા લેખનો અંત આણીશ” વગેરે વિચાર કરતો નિદ્રાદેવીની ગોદમાં લપાઈ ગયો.

માસિક તન્ત્રીપણું.

મારા માસિકની યોજના ઘડ્યા પછી છએક મ.સ તો વ્યતીત થયા, પણ પહેલો અંક બહાર પાડવાનાં ચિન્હો મુદ્દત દેખાયાં નહીં. છતાં પણ મને એટલી ખાત્રી છે કે મારું માસિક સર્વ માસિકોમાં, “નિરસ્તપાદપેડરણ્યે ઘરણ્ણોડપિ દ્રુમાવ્યતે,” વાક્યાનુસાર, બધાં માસિકો શરમાઈ “વોલન્ટરી લિક્વિડેશન” માં ગયા કેડે, ભવિષ્યના અજ્ઞેય નેતા તરીકે પંકાશે. એમાં મને જરા પણ શંકા નથી. તેનું કારણ છે; તે એ કે તેનો મારા જેવો બાહોશ તંત્રી છે, મધુરી જેવી ઉપ-તન્ત્રી, સન્મુખ જેવો પ્રકાશક અને કેશવ ત્રિવેદી જેવો વ્યવસ્થાપક છે. હાલના માસિકોની જેમ તેમાં ટાયલાં નથી આવવાનાં, તેમાં આવશે સમસ્ત જગતના અતેરા હાવલાવો, સિનેમાની ફિલ્મ પ્રમાણે. અને મને નવાણું ટકા ખાત્રી છે કે “પ્રેમયોગી”એ મનઃ પ્રદેશમાં બોલાવેલી ગુજરાતી માસિકોની પરિષદમાં “વીસમી”ને પ્રમુખસ્થાન આપવામાં તેમણે કેટલીક ભૂલ કરી હતી. અને આગામી પરિષદમાં મારા માસિકને પ્રમુખસ્થાન આપવામાંજ તેનું ડકાપણ સમાયેલું છે, તેની એમને આજે ખબર પડશે.

“એ.ધા કાયાંકાય” બોલ્યા કેડે એક મહિનામાં અમારા માસિકનો અંક બહાર પાડવામાં અમે ફ-તેહમંદ ન નીવડ્યા. આમાં પહેલો તો સમસ્ત ગુજરાતના લેખકોનો વાંક ગણાય. કારણ મારા માસિકની યોજના જાણ્યા પછી શા માટે તેઓએ, બીજા ઉદ્દેશથી તો નહિ પણ સમાજમાં લેખક તરીકે પંકાવા ખાતર, પોતાના લેખો ન

મોકલાવ્યા? જો કે વ્યવસ્થાપકને મેં બધા લેખો પૂરા મેળવી આપવા વચન આપેલ, પણ અફસોસ! છેવટ તરીખ સુધી હું એક પણ લેખ ન મેળવી શક્યો. પણ ખેર! હું એક તરફીય જાણું છું. જો કે હું કહું તો મને ગેરફાયદો છે, પણ તે તરફીય બધાને બતાવવામાં એટલું તો ખરું કે બધાની ખાત્રી થશે કે “બોધો” કાંઈ અનેરી વ્યક્તિ છે. તે તરફીય કહું? લાવો સૌ તમારા કાન પાસે. તે તરફીય એ કે જૂદા જૂદા તખ્તલુસ ધારણ કરી આખા માસિકનાં પાનાં મારા પોતાના લેખથી ભરી મૂકવાં. કેમ ખબર પડે છે?

મેં મારાં તખ્તલુસ તાબડોતોબ શોધી કહાડ્યાં “બોધો” માટે સાચું નામ, રા. રૂહાપાન વિપુલકંઠ, રા. શ્રી ૫) કષાયપેયપાનકર, શેઠ શ્રી ૧૦૧) ઉષ્ણપાનકૃત, શ્રીયુત ક્ષીણવદનલાલ, વગેરે મેં તખ્તલુસ શોધ્યાં.

આજ સુધી એક પણ એવો વિષય નહોતો કે જે મેં અચ્ચોં ન હોય, અથવા તો જેના વિષે મેં લેખો ન લખ્યા હોય; જો કે તેમાંથી એક પણ પ્રગટ થયા ન હતા, તોપણ મારી ખાત્રી છે કે તે બહુ ઉત્તમ હતા.

મેં કંઈક નવીન લખવાનું ધાર્યું. મારામાં દરેક પ્રકારનું સામર્થ્ય છે એ સર્વેને હવે પછી સમજાશે. પણ હું એટલું જરૂર કહીશ કે રસજ્ઞ શૈલીમાં હું પ્રેમાનંદથી વિશેષ છું, તત્ત્વજ્ઞાનમાં અખ્યા અને ભોળાથી ચકું છું, ભક્તિભાવમાં નરસિંહ અને શામળથી અધિક છું. વસ્તુનિર્દેશમાં કાલિદાસ, ભરજૂતિ અને બાણીથી મહત્તર છું, અને આધુનિક લેખકો બિચારા મારે તોલે ક્યાંથી આવી શકે? હાસ્યમાં મસ્ત ફકીર, ઓલ્યા જોશી,

રમણભાઈ અને ધનસુખલાલને આંડી દઉં છું. ઐતિહાસિક યોજના માં કનૈયાલાલ અને દકકુર મારી તુલનામાં નથી લાલિત્યમાં લલિત શરમાઈ જાય તેમ છે ફારસી શૈખ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીથી ચડે છે. નિર્મધરસચરણાવલિ નાનાલાલને પાછા પાડે તેમ છે. મારી “પેરડીઓ” કવિ મોટલાલને ધૂળ ફકાવે તેવી છે. કેશવ શેઠ, ધૃત્યાદિ ટીકાકારોમાં હુ ઉત્કૃષ્ટ છું. હકારમાં નરસિંહરાવને હંફાયુ છું. આ ઉપરાંત મારી લાયકાત સર્વ વિષયમાં છે, એ ગણાવી વાંચનારનો જીવ ગભરાવવો અનુચિત ધારૂં છું.

કંઈક નવીન લખી આ વખતે કયા કવિને હંફાવવો એ વિચાર કરતો હું વિષય શોધવા લાગ્યો. મેં દેવોને આવાહન કર્યું. દેવીઓની માનતા કરી. શનિદેવને વિનવ્યા કે શનિવારે એકટાણું કરીશ. હનુમાનને હાથ મારી કે હું તેજ ચડાવીશ અને બધને વિનવ્યા કે સૌ વિષય શોધવામાં સાધનભૂત થાઓ. મેં તેઓની આરાધના કરી, સામ, દામ, બેદ, દંડ વિગેરે અનેક પ્રપંચો વડે તેઓને ફેસલાવ્યા, ધમકાવ્યા, લાંચ આપવા માંડી; પણ કોઈ ફરકયું નહોં. મેં પોકાર કર્યાં, માથું ખંજવાળ્યું, કપાળ ચંચવાળ્યું, મગજને દમ દીધો, સડેલ ડાઘનામોને લુપ્તિકેટિંગ તેજ લગાવ્યું, પણ કંઈ વળ્યું નહિં.

વાવેતર કરતી વેળા ખેડૂત એક આપટાની રાહ જુએ અને તુરત વઝડી થઈ વાદળાં વીખરાઈ જાય તે વખત ખેડૂતની જે દશા થાય, તે દયાજનક સ્થિતિ મારી થઈ. મેં વિચારવાદળ વિખરાતાં, કંઈક આપટાઓની આશાઓ મૂકી.

હું બહુ બહુ ચીડવાઈ ગયો, મારૂં ખોયત્તર ઉછળ્યું. તે વખતે મારાથી બનત તો એકાદ આળસમાં દિવસો ગાળતા દેવને પકડી

ધર્યો એ ડી કાઢત, અથવા ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેક! મારામાં સામર્થ્ય હોત તો દેવીઓને એમના આસન પરથી ઉંઘતી ઉઠાડી મૂકત! મારા માનુષી બળ અનુસાર શક્ય હોત તે! હનુમાનનું પૂછકું ઉચકી બતાવત કે જેનો ગર્વ બીમથી નહોતો ઉતર્યો તે મેં ઉતાર્યો! છતાં શનિવારે એકટણ્ણ કર્યાને બદલે તે દિવસથી ત્રણ ટાણાં ખાવાનું શરૂ કર્યું! મેં તે દિવસથી દેવની આરાધનામાં, ઊંઘતી દેવીઓની મિથ્યા માનતામાં, ઝોલાં ખાતા હનુમાનના અતૂલ બળમાં, શનિદેવના એકટાણાના માહાત્મ્યમાં, આસ્થા મૂકી દીધી!

આખરે હુંજ રહ્યો. મેં વિષયો લખવા માંડ્યા પહેલાં વસ્તુ શોધવા માંડી. કયી બાબત પર લખવું! રચના કેરી? શબ્દઘટના કયા પ્રકારની? ગદ્ય લખવું કે પદ્ય, અપદ્યાગદ્ય લખવું કે તાલ-અક્ષ, નાના-લાલને અનુસરવું કે મોટાલાલને, નિર્બંધરસચરણાવલિ લખવી કે બોધાનામાવલિ? અરે પ્રભુ! શા માટે મારે આવા અધરા શબ્દો જોડે પ્રસંગ પાડવાનો વખત આવ્યો હશે.

હરિ! હરિ! શા માટે માસિકના તંત્રી હોવાનું કામ મેં વ્હોરી લીધું? શા માટે મને ન સૂઝ્યું કે માસિક ચલાવવું તેમાં માવજી-ભાઈનાં લાડુ ભજ્યાં નથી ખાવાનાં, કે નથી આરોગવાના પકવાનો! તેમાં તો બહુ કરવું પડે છે!

મારા ઉદ્ધાનમાં ગુલાબના ફૂલને મંદમંદ પવનની મીઠી લહરીઓ માણતું નિરખવાથી એક કાવ્ય રૂપરી આવ્યું:—

(કાવ્ય) ફૂલરાજ! મીઠી લહરી મ્હાણશે?

કૃપા છે તમ પર,

મેઘ ધનુષ્ય રાજની.

ઝીણા ટપકંત,
આ રથાં,
મીઠાં બિંદુડાં,
નવજલકણુભર્યાં,
પીયૂષ શાં,
આંખલડી દારતાં.
ન ધારજે તેમાં—

કંઈ અસતોષ ?
“આનંદસર્વસ્વને
અન્ય શું ઇષ્ટ હોય ?”
માનસિક પ્રેમ જો પ્રધાન—
ઇશનો પ્રેમ પ્રીછે.
શું શખરીને વિસરી ?
ભૂલ્યા શું વીર વિદૂર ?

પણ અરે ! આ નિર્બંધરસચરણાવલિ હું વધુ લખી શક્યો નહીં; કારણ કે જેમ જેમ હું નૈસર્ગિક હાવભાવોનો અનુભવ લેતો ગયો, જેમ જેમ હું નાના નાના યુલ ઝાડો તરફ પ્રેમદષ્ટિથી નિહાળતો ગયો, તેમ તેમ ફાની દુનિયા તરફ તિરસ્કાર આવતો ગયો. અને જો હું થોડુંક પણ વધુ લખત, તો હું હિમાલયની ધનધટામાં ક્યાંક ધૂમતો હોત.

અરે ! દુઃખદ અવસ્થા ! જો હું સંસાર તજી તો મારા સ્નેહીઓનું શું થાય ? મારા જ્ઞાનગિરિમાંથી અખંડ વહેતી સાહિત્ય-પ્રેણી જરૂર સૂકાય. સાહિત્યપિપાસુઓ પોતાના નાના નાના તરાપા લઈ તેમાં તરતા હોય તે ક્યાંથી વિહાર કરે ? અરે ! મારા વૈરાગ્યથી કેટલાકને સોસવું પડે છે ?

પણ મારું મગજ છેક કંઈ એટલું નબળું નથી કે સંસાર તણ આવો સહેલો અને સસ્તો વેરાગ્ય લઈ લઉં. પણ ઉપરની ચરણાવલિ ચાલુ રાખું તો મને એક બીજી પીડા વળગે તેમ છે. “ગુજરાતના તપસ્વી”ના પધરામણાં થતાંજ, તેની પાછળ, એ અનેરા તપસ્વી તરફ નીરખી નીરખી એટલા કરનાર કોઈ પ્રભાત તપસ્વી કુકકુટ કારમી ચીસ પાડી બરાડ્યો. મને બીક લાગી કે આ અપદ્યાગદ્ય ચરણાવલિમાં લખેલા “સૃષ્ટિનિરીક્ષણ” પાછળ કોઈ “મુષ્ટિ-મુક્ષેપણ” કરવાની હામ ધરે, તો મારું શું થાય ? સાહિત્યમાં ચાલતી ચર્ચા ઘણી રસાત્મક હતી. “કવિતા અને અપદ્યાગદ્ય” નાં લખાણો ઘણાં મીઠાં હતાં. ખરું પૂછો તો તે લખાણો હું હર્ષભેર વાંચતો, અરે ! ગોખતો. તેમાં ચર્ચેલી બધી દલીલો ગોખી મમ્મટાચર્ય અથવા દંડી જગન્નાથનાં અલંકાર શાસ્ત્રોમાંથી ગોતી ગોતી ટાપસીઓ પૂરવા ઘણી વાર મથતો. પણ આખરે, કવિતાનો દેહ, પદ્યનું પૂછકું, આ અપદ્યાગદ્ય, છે કે અગદ્યાપદ્ય, આ નિર્બંધરસચરણાવલિ કહેવાય કે ચરણરસનિર્બંધાવલિ, એ નિર્ણય કરવાનાં મિથ્યા પ્રયાસમાં, કાદવમાં ખૂંચેલા માણસના બહાર નીકળવાના પ્રયાસ જેમ, હું વધુ વધુ વિમાસણમાં પડતો, કંટાળતો, અને એમ ઇચ્છતો કે જગતમાં “ટીકા” એવો શબ્દ ન રહે તો સારું. ઇંગ્લંડમાંના “Age of criticism” પ્રમાણે હિંદમાં ટીકાકારનો યુગ ફાટી નીકળે એમ સંભવ હોય, તો ઇન્કુબેન્સર આવ્યા પહેલાં લેવાતા અટકાયતના જરૂરીયાત પગલાં પ્રમાણે આજથી તેના અટકાવના પગલાં લેવા હું જરૂર “Transferred Sub-juncts”ના વિશ્વાસુ પ્રધાનોને વિનવીશ, ફાફા મારી કાઢિસિલ આફ સ્ટેટના સલાસદ મારા મિત્રને ખબર દઈશ, વડી ધારાસભાના મંદાન

નાયક હોમ મેમ્બરને યાદ દેવડાવીશ, અને આ બધામાં નહિં ફાવું તો પંજબ એક વખતની ધારાસભાના ચુનંદા હળમ સભાસદની સલાહ લઇશ, અથવા મહાધારાસભાના માનવંત દિલ્લીવાળા મીઠાઇવાળા સભાસદની પૃઠ પકડીશ, નહિંતર છેવટ કોઇ સર નાઇટ, આન-રેઅલ, ખાનસાહેબની ઓદમાં લપાઇશ.

પણ “વસ્તુભવિ રસઃ સ્થિતઃ” સૂત્રાનુસાર, પાંદડાંના પડનાથી ન્યૂટનને ગુરૂત્વાકર્ષણનું જ્ઞાન થયું, એમ એક નાનામાં નાની વસ્તુ પણ કંઇક ને કંઇક સચક છે એમ માફ નમ માનવું છે. પ્રભાત કુકકુટ આત્મજ્ઞાધા ભડે કરે, પણ મને તો ચાર્લ્સ ડિકન્સના ચુનંદા હાસ્યજનક પાત્ર મિ. પિકવિકના “Much can be said on both the sides” વાક્યાનુસાર “ગુજરાતના તપસ્વી” અને “પ્રભાત કુકકુટ” ની બન્ને બાજુ વિરૂદ્ધ તરફેણ બહુ ઓત્રવાનું છે.

આ વિષયક પરડ હું મારા માસિકમાં કરું, તો જરૂર લોકો-પયોગી ગણાય, એમ ધારી એનું ‘Logical Sequence’ વિચારતો એક “વેરીઆડીસ” મોમાં લઇ આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો. પણ મને મુદ્દલ યાદ નથી કે ત્યાર પછી માફ શું થયું? પણ અવાજથી જાગી ઉઠ્યો, ને મારી પત્નીને કકળાટ કરતી સાંભળી, કે “રાતના નવ વાગ્યા, હવે તો ઘેર ચાલો.” હું ચમકી ઉભો થયો, અને

“ઓધા ને તો નિંદ,

કાગજડાનાં કારણાં :

જિંદ જિંદ, ઓ! હિંદ,

જગન ભલે જાગે બધું !”

આ સોરડો ગણગણતો ઘેર ગયો, ખાધું ન ખાધું ને પાછો નિંદદેવીની મીઠી ગોદમાં લપાઇ ગયો.

પ્રેસ્ટીજ

“પ્રેસ્ટીજ” ગઈઈઈ.

“પ્રેસ્ટીજ” ગઈ રે! “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ,
“બોધા” કવિની પ્રેસ્ટીજ ગઈ!!
“પ્રેસ્ટીજ” ગઈ રે! “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ,
“બોધા” પંડીતની પ્રેસ્ટીજ ગઈ!!
“બટરના” પીંડા મોટા લીધા પણ,
“પ્રેસ્ટીજ” ગઈ, “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ!!
માથાની “ટર્ન” બહુ રગદોળી પણ,
“પ્રેસ્ટીજ” ગઈ, “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ!!
“પોકેટના” નાણાંને પાંખો આપી પણ,
“પ્રેસ્ટીજ” ગઈ, “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ!!
બાપા! “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ, “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ!!
હાથ! “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ, “પ્રેસ્ટીજ” ગઈ!!

પાસ કે ના પાસ ?

—:○:○:○:—

મારા મિત્ર સન્મુખલાલ માંકડ ચોથી વખત મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેઠા. પહેલે દિવસે કંઈક હસતે મ્હોડે અને કંઈક દિલગીરી ભરેલે મ્હોરે ઘેર પાછા આવ્યા. મેં તેને પૂછ્યું. “કેમ, સન્મુખ, પેપર કેવા હતા ?” પણ તેને પ્રત્યુત્તર વાળવાને બદલે જો ઝેર ખાઈ આપઘાત કરવો હતો તો ખુશીથી કરત કારણ તેનું મ્હોડું સ્પષ્ટ કહી આપતું હતું કે મારે એ બાબતની વધુ પૂછપરછ કરવી નહિં.

બાકીના પેપરો કેવા લખાયા હતા તે કદિ પણ પૂછવાની મારી હિંમત ચાલી નહિં. કારણ મારી ક્ષુદ્ર જાણના ખાતર તેનું મ્હોડું સડેલ સંત્રા જેવું થવા દેવું એ મિત્રાચારીમાં ખચિત ખલેલ પાડનારું છે. પણ મીઠા માંકડ કદિ કદિ બબડતા તે ઉપરથી હું એટલું તો સમજી શક્યો કે તે મોટી આફતમાં છે. અને તેના ફ્રેન્ડ અને મેથેમેટીકસ પેપરમાં કંઈક અડચણ ઉભી થવાનો સંભવ છે એમ લાગ્યું.

તે દહાડાથી સન્મુખ અમારી જોડે બહુ ઓછું બોલતો. પરિણામનો દિવસ પણ વખત જતાં પાસે આવી લાગ્યો. મેં સન્મુખને ધણીધણી ચિનવ્યો કે આશાવાદ કદિ છોડવો નહિં. પહેલા બીજા વર્ગમાં તો કદાચ નહિં પણ ત્રીજા વર્ગમાંયે પાસ થવાનું બની જાય, નીકર પછી મેં સપ્લીમેન્ટરીમાં તેનું નામ બતાવવા બીડું ઝડપ્યું.

વાદળાંથી ઇવાયેલ આકાશમાં, પુનમનો ચંદ્ર વાદળ પાછળ ડોકીયાં કરે તેમ તેના મુખમાં હાસ્ય મંદ મંદ સ્ફુરતું જણાયું.

તેનો આશાવાદ બહુ ન ટક્યો. કારણ પરિણામની તારીખે પોતે જઈ પરિણામ સાંભળવાની તેણે સાફ ના પાડી. તે પરિણામ જોવા નજ ગયો. તેને બદલે હુંજ જાઉં એમ ધારી, અમારા બીજા મિત્ર મિ. કેશવપ્રસાદ ત્રિવેદીને સાથે લઈ, સન્મુખલાલ વજેશંકર માંકડનું પરિણામ જોવા અમે રાજબાઈ ટાવર સમક્ષ જઈ ઉભા. કેશવપ્રસાદ ત્રિવેદી બહુજ ઓછાબોલા છે પણ એમનામાં ધાંધલીયા વૃત્તિ બહુજ હતી અને કોઈની કોઈ બાબતમાં સલાહ લીધા સીવાય પોતાનું ધાર્યું કરી નાખતા. ઉંડો વિચાર તો એક બાજુએ રહ્યો પણ કોઈનું પુરું સાંભળવાનીયે ધીરજ રહેતી ન હોતી.

કેશવપ્રસાદની આ ઉતાવળીયા પ્રકૃતિ માટે મારે અને મી. માંકડને કેટલું સોસવું પડ્યું હતું તે હજી મારે કહેવાનું બાકી છે.

જતાં જતાં અમે વાતો કરતા હતા “જો તો, ત્રિવેદી, સન્મુખ પાસ થાય તો આપણે તેને પહેલાં તો ખુબ બનાવવો અને પછીજ જણાવવું કે તે પાસ થયો છે.”

કેશવપ્રસાદ ત્રિવેદી કંઈ બોલ્યા નહિં. “ત્રિવેદી, શું મૂઢની પેટે બેસી રહ્યો છે, બોલની.”

“બોધા, મને હેરાન ન કર, માફ તો માથું ચડી ગયું તારી કટકટમાં. એ બીચારાની મસ્કરી શા માટે કરવી? એથી તો ઉભટું મેં ચા, પાણી, નાસ્તાની તજવીજ મારે ઘેરજ કરી રાખી છે. માટે પરિણામ સાંભળી, તુરંતજ સન્મુખને સાથે લઈ આપણે આનંદ કરવા મારે ઘેરજ જવાનું છે.”

ત્રિવેદીએ આ ત્રિવિધ તૈયારી કરી હશે એનો અમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. એને આટલી ઉતાવળ કરવાની મુદ્દલ જરૂરજ ન હતી. કારણ હજી પરિણામ તો જાણ્યું નથી. વળી તેને બે એક પેપરમાં શંકા જેવું છે એટલે ખાત્રીપૂર્વક ન કહી શકાય.

અમે યુનિવર્સિટીના મકાન પાસે જઈ પૂગ્યા. એક વાગ્યે પરિણામ જાહેર આવવાનું હતું. હજી પાંચેક મિનિટ બાકી હતી. હું બરાબર પહેરોજ તૈયાર થઈ ઉભો, કે પાટીલ આવતા વેંતજ જોઈ લેવું અને આ લોકોની જામતી ઠઠમાંથી બચવું. “અરે બીચારો માંકડ તો ઝંખતો ઝંખતો રોજ અર્ધો શેર લોહી બાળે છે. પાસ થાય તો કેવું સારું. તેમ થશે તો તેનું વરસ બચશે અને માંડ શીખવ્યું પરમાણુ થશે.” આવા વિચારો કેટલાક આવ્યા અને ગયા અને હું વિચારોના દબાણમાં અજાણ્યજનું સંવળું ભૂટી ગયો. કેશવ ત્રિવેદી બાળુના નળે પાણી પીતા ગયો. થોડા વખતમાં હું મારા પગપર કયાંક ધસડાતો હોઉં તેમ મને શંકા ગઈ. મને કોણ દોરી જતું હતું? મને ધક્કા મુક્કી કોણ મારતું હતું? લોકોની એટલી તો ઠઠ જામી હતી કે સ્વસ્થ ઉભું રહેવું શક્ય નહોતું એટલે લોકોએ કાં તો મેં નંબર જોઈ લીધો છે અથવા જોયા પછી હું અમસ્તોજ ઉભો છું એમ ધારી લાંથી ધક્કાપ્રહાર કરી છેક બાળુએ કહાડી નાખ્યો. વાસ્તવિક રીતે મેં નંબર જોયોજ નહોતો પણ આ ઠઠમાં પાછું પેસાય તેમ હતુંજ નહિ.

હું ત્રિવેદીની તપાસ કરવા લાગ્યો. દર એક નળપર મ્હોં માંડી પાણી જરા જરા પડતું હતું તે ચૂસતો હતો. મેં જૂમ મારી. તે દોડતો આવ્યો. મેં ખીજમાં માથું હાંપ્યું, હાથ અફાળ્યા, “કેસુ,

ક્યાં ગયો હતો?” આમ બોલી તેના ચાલ્યા જવા માટે તત્કાલવાનો વિચાર કરતો હતો. ત્યાંજ કેશવપ્રસાદે મારો હાથ પકડ્યો. અને “ચાલને, પેલી ઑપેરા હાઉસની ટ્રામ ગઈ” બોલતો મને ધસડવા લાગ્યો, તે દોડ્યો. મારાથી દોડી જવાયું, માફ મન હતું યુનિવર્સિટીમાં નંબર બોળતુંજ રહ્યું.

હું જરા આકુળવ્યાકુળતામાંથી સ્વસ્થ થયો ત્યાં તો મેં મને ટ્રામમાં બેઠેલો જોયો. ટ્રામ આગળ ધપ્યે જતી હતી. રાણીનું પુતળું વટાવી ઘેબીતળાવને પંથે ક્યારનીએ વીજળી વેગે જતી હતી. માફ થકતું હૃદય તો એમજ બોલતું હતું કે “સન્મુખનો નંબર તો નથી જોયો અને હું તેને શું જવાબ આપીશ.”

ઘેબીતળાવ આવી પહોંચ્યું અને હું સન્મુખનો નંબર જોવા ફરી પાછો જઈ ધારી હું ઉઠ્યો. ઉતાવળીયો ત્રિવેદી સમજ્યા વગર મને પકડવા લાગ્યો “અહિં આપણે નથી ઉતરવું. આપણે સન્મુખને તેડીજ પછી “પ્રાગ મહાલ” પાછા આવશું અને આપણે ત્યાં ચાપાણીનો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો છે તે મ્હાણશું.” આટલું હું સાંભળી રહ્યો નહોતો ત્યાં ટ્રામ પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ વટાવી આગળ દોડ્યે જતી હતી. મને આજની ટ્રામનો વેગ દરરોજ કરતાં કંઈક વધુ જણાયો. માફ થકતું હૃદય ચારે પાસ જોવા લાગ્યું કે પ્રાધવરને વીજળીનું દબાણ કેટલું અપાયું છે પણ ઉભો થઈ જોવા જવા જેટલો હું સ્વસ્થ નહોતો છતાં પણ આજનો વેગ “પબ્લીક સેફ્ટી” ને હાનીકારક નીવડેજ એમ માની મારી ડાયરીમાં “મ્યુનીસીપલ-કમીશનર” નું ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય સંદેશ લખાડ્યો.

ઑપેરા હાઉસનું ટ્રામ સ્ટેશન આવી પૂગ્યું અને અમે ઉતર્યાં. હું જરૂર પાછી વળતી ટ્રામમાં ચડી બેસત અને પાછો સન્મુખનો

નંબર જેવા જાત, પણ હું જેવો નીચે ઉતર્યો કે તરતજ કેશવપ્રસાદ મને ધસડવા લાગ્યો. થોડી વારમાં “એઈ વિક્ટોરીયા” બુમ સાંભળી અને તે પછી તો હું અને કેશવ વિક્ટોરીયામાં દોડ્યો જતા હતા. અમે ઘેર પહોંચ્યા. વિક્ટોરીયા અમારા પાછા આવવા માટે ફેરાવે રોકી, મને નીચેજ ઉમું રહેવાનું કહેતાંજ તે ઉપર દોડ્યો અને પાંચેક મિનિટમાં સન્મુખને લગલગ ધસડતો લઇ આવ્યો. અમે ત્રણ વિક્ટોરીયામાં ચડી બેઠા. હું બોલવા ઉઠ્યો નીચે થતો હતો ત્યાં કેશવ ખરાડ્યો “ઓ! સન્મુખ! *Hearty Congratulations*” કરતો સન્મુખને સાબાશી આપવા લાગ્યો. “તારું કામ હવે સરી મયું.” આ પ્રમાણે કદિ ન બોલતો કેશવ ત્રિવેદી તે દડાડે તો બહુ જ બોલવા લાગ્યો. મને તો તેને રોકવાનું મન થયું પણ તેની વાત લંબાતીજ જાય. તેના વાક્યમાં પૂર્ણિરામ આવતો દેખીજ નહિં. ગાડી ધધે જતી હતી. હું ચીડાઇ ગયો. થોડો વખત હું બોલી શક્યો નહિં. હું દાદરા ચડ્યો હોઉં એવો ભાસ થયો. પ્રાગમદાલના ત્રીજા મજલા પર અમે વિહાર કરવા લાગ્યા અને થોડી વારમાં “મહેમાનો અને મિત્રો, આ મારી કુલ નહિં તો કુલની પાંખડી સ્વીકારો અને ન્યાય આપો. હું સન્મુખનો ટોસ્ટ પ્રોપોઝ કરું છું” એમ બોલતો કેશવ ઉભો થયો અને વાનીઓ અમારા સામી મૂકવા લાગ્યો.

હું ઉંઘમાં હોઉં એમ ઝાંખડી જાગ્યો. મેં ટેબલ પુરશી ઉપર બેઠેલ સહુને જોયા. પાંચ છ બીજા મહેમાન મિત્રો આવ્યા હતા. અમે સિન્નસિન્ન વાનીઓથી વીંટળાયલા હસતા, એક પછી એક કાળીઓ મ્હોંમાં મૂક્યે જતા હતા. મેં નિશ્ચય કર્યો કે જમ્યા કેડે

સન્મુખને એક બાજુ લઈ જઈ ખરી વાત કહી દઈશ અને ફરી જોઈ આવવા દેવા કહીશ.

આ પાર્ટી ખલાસ થઈ. આણી મેર હું કહેવા ઉભો થતો હતો ત્યાં સન્મુખ અને બીજા બેત્રણ મિત્રો ધડબડ કરતા ઊભા થયા, “આ...લો પાલવા, હવે તો વહાણુની સફર કરી આજનો આનન્દ પૂરો કરીએ” કરતા દોડી ગયા, હું પણ દોડ્યો, ન દોડત તો તેઓ જરૂર મને એકલો રવડાવી નહાસી જાત. છતાં મેં સાંજ સુધી કહી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અથવા વહાણુમાંજ પાસે બેસી ખરી બીના કહી દેવાનું ધાયું.

સાંજે પાછા ફર્યા પણ મહેનત કર્યા પછી એ તેને કહેવાની તક મળીજ નહિં. મુંઝાતો હું બેસીજ રહ્યો.

બીજે દિવસે હું જરૂર કહેત અને હું સોગનપૂર્વક કહું છું કે ગમે તે મુશ્કેલી છતાં હું તેને રોકી કહેવાનોજ હતો પણ મારા કમનસીબે તે બીજા સવારની વહેલી ગાડીમાં કુમસ જવા નીકળી ગયો હતો. સાંજે કાગળ પાઠવીશ કહી હું વીસે મહોડે ઘેર આવ્યો.

સાંજે કાગળ લખતી વખતે પાંચેક નોટપેપરો બગાડ્યાં, ચીયાં, લખ્યાં પણ કાગળ પૂરો થયો જ નહિં. છેવટે નક્કી થયું કે એક છાપું લઈને તેને તગડી મૂકવું કે પછી તેમાં પોતાનું નામ ખાત્રી કરવા જોઈ. છાપું મોકલતાં મોકલતાં હું ઘરડો જ થઈ ગયો કારણ હું ઘણીવાર છાપું લેવા ટ્રામ સ્ટેશને જતો પણ મારા કમનસીબે કોઈ છાપાવાળો મને મળ્યો જ નહિં. તે દિવસે કોઈપણ છાપું એક રૂપીએ પણ લેવા હું તૈયાર થઈ જાત.

તા. ૨૦ મીની સવારની ફાસ્ટમાં સન્મુખ કુમસથી પાછો વળ્યો. આટલા દિવસ ગયા પછી હવે કહેવાની હીંમત ચાલે જ નહિં એ સહુ સમજી શકે તેવું છે જ એટલે “વાત લંબાણી છે, કુટાણે એની મેળે” બોલી મેં સન્મુખને કંઈ કહેવાનું માંડી વાળ્યું.

સન્મુખ તૈયાર થયો. “ચાલ બોધા, ત્રિવેદી, આવો છો, આજે જરા હું વહેનો જમણ કારણ આજે પહેલો દિવસ છે”, કહેતો તૈયાર થઈ નીચે ઉતર્યો ને ગયો.

મેં તો તેની સાથે જવાની સફ ના પાડી. કારણ જો હું સાથે જાઉં અને તે નાપાસ હોય તો મારા બારજ વાગી જાય.

કેશવપ્રસાદ ત્રિવેદી, સન્મુખના ગયા પછી, જરા ઝોલાં ખાવા લાંબો થયો અને હું ધૂજતે હૃદયે, થયેલી બૂલ માટે પસ્તાતો ઘેર ગયો, એક ધાતીયું, દુવલ બગલમાં મારી બાર વાગ્યા એટલે ગ્રાન્ડ-રોડ જઈ અમદાવાદ લોકલમાં ગુપચુપ ચઢી ગયો.

મારી નિરાશાનો પાર ન હતો મેં પહેલીજ બૂલ કરેલ કે કેશવપ્રસાદને ત્યાં જ રોકી ફરી નંબર ન જોઈ લીધો છતાં કેશવની આ ધોધલ અક્ષમ્ય ગણુતાં મારો વાંક કંઈ ગણાયજ નહિં.

સન્મુખ પોતે કાં પરિણામ વાંચવા ન ગયો? કાં તેણે પર ઉપર આધાર રાખ્યો? શા માટે તેણે પોતેજ ન્યુસપેપર વાંચ્યું નહિ? શા માટે તેણે મને વધુ પૂછપરછ કરી નહિ? બધો સન્મુખનોજ વાંક.

અમદાવાદ આવ્યું. ત્રણ દિવસ કેડે મને એક પત્ર મળ્યો જેમાં સન્મુખની બીચારાની કેવી રેવડી ઉડી તે કેશવ ત્રિવેદીએ લખ્યું હતું. બીચારો સન્મુખ કોલેજમાં ગયો ત્યાં કોલેજના કલાકે

યુનિવર્સિટી પત્રકમાં નામ નથી માટે સન્મુખ નાપાસ છે એ તંદ્ર તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સન્મુખ “બોધા” ઉપર ચીડાઈ “ઘેર જઈ તેનું ખૂન કરીશ” તો નિર્ણય કરતો ઘેર આવ્યો પણ હું મળ્યોજ નહિ.

મેં દિલ્લીની કાગળ લખ્યો. તેમાં મારી ભૂલ ન હતી, કેશવના ઉતાવળીયા સ્વભાવનોજ બધા વાંક છે વિગેરે મેં સ્પષ્ટ જણાવ્યું અને એક મહિના કેડે હું મુંબાઈ પાછો આવ્યો, ત્યારે સન્મુખ મારી જોડે પાંચ દિવસ સુધી બોલ્યોજ નહિં.

હું તો કેશવ ત્રિવેદીનેજ બધો દોષ દેવા લાગ્યો. ત્રિવેદી હમેશાં મારા ઉપર ચીડવાતોજ રહ્યો. મેં તો હમેશને માટે નિર્ણય કરેલ કે આ બની ગયેલ બાબતમાં હું તો નિર્દોષ છું.

મારું હાસ્ય.

મને હાસ્ય લખી લખી બેઠે બહુજ કંટાળે આવ્યો હતો, પણ ગંભીર વિષયો ચર્ચવા જેટલું સામર્થ્ય મારામાં હશે કે નહીં તેનો મને મુદ્દલ ખ્યાલજ નહોતો. ગંભીર વિષયોમાં ઘણા મફતીઆ લેખકો માથા ફેડે છે, પણ હાસ્યમાં હજી સુધી કોઈ પંકાયું હોય એમ જાણવામાં નથી, અને જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. કારણ મને પૂર્ણ ખાતરી છે કે મારું હાસ્ય જ્યાં સુધી જગતથી અજાણ્યું છે ત્યાં સુધી ભણે કોઈપણ પહેલું માન ખાટે પણ જે મીનીટે “બોધા” કવિના અનોરા નામનો પ્રથમ પરિચય થયો તે મિનિટે બધા કૃત્રિમ હાસ્ય-લેખકોનું આવી બન્યું. અને મને પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રથમ બનવું કે મુશ્કેલ નહિં પડે. પણ હાસ્યનો સાક્ષાત્કાર આજે થશે, જગત જાણશે, હું પંકાદશ વર્ષે વિચાર મગજમાં આવતાં હું હરખાયો. અને આજેજ લખાણ લખી તૈયાર કરી કોઈ પણ માસિકમાં મોકલાવી આપવું અને નહીં તો મારા પોતાના માસિકમાં છાપી મારવું એમ નિશ્ચય કરી મેં મારા ધાટીને મ્હાનો કપ લાવવા કહ્યું, જે આજે તેણે નમીતે માથે ચઢાવી.

મને કહેવા હો કે મ્હા મારો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. આનું સંબંધ કારણ મારી પાસે છે. પ્રાચીનકાળમાં મોટી મોટી વ્યક્તિઓએ મ્હાને વખાણ્યો છે. અને આના એક બે દાખલાઓ આખી તમને પણ સંતોષવા મારો વિચાર છે.

“ન ચાપિ, કાવ્યં નવમ્ કવ્યવચનમ્” સૂત્ર સ્પષ્ટ કહી આપે છે કે “ન ચાપિ” એટલે કે સ્લા ન પીધી હોય તો, નવમ્ કાવ્યમ્ કહેતાં નવું કાવ્ય, અવચનમ્ કહેતાં (વદ to speak, chant) ન ગાવું, એટલે આખાનો અર્થ એમ છે કે સ્લા ન પીધી હોય તો, કોઇપણ નવું કાવ્ય, ગાવું કે લખવું નહીં.

ખીજી સાખીતી આના કરતાં પણ સચુત છે. ભવબ્રતિ કવિએ પણ સ્લાની તરફેણમાં લખી તેનું વર્ણન આબેહુબ કર્યું છે :

પ્રિયંગુશ્યામાંગપ્રકૃતિરપિ ચાપાણ્ડુમધુરમ્.

વપુઃ ક્ષામં વહતિ રમણીયશ્ચ ભવતિ ॥

આમાં સ્પષ્ટ વર્ણન કરેલ છે કે સ્લાની “પ્રકૃતિ” કહેતાં શરીર, રંગ, પ્રિયંગુ જેવો-શ્યામ હોય છે છતાં પાણ્ડુ અને મધુર છે. અને સ્લા પીનારનું વપુઃ કહેતાં શરીર, ક્ષામં ક્ષામં કહેતાં બહુજ દુબલ હોય છે, છતાં સ્લા પીનારના મનમાં તો તે રમણીયજ છે.

આથી વધુ સાખીતી હજી તો મારે આપવાની છે. એક વખત તુલસીજી રીસાયાં કે “મને પાંદડાંનો અવતાર કેમ?”-ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાને તેમને સાન્તવન આપવા પાંદડાંનો અવતાર લીધો અને તેથીજ સહુ સવારમાં જાગતાં વેત “કૃષ્ણ કૃષ્ણ” ન કરતાં “સ્લા, સ્લા” કરતા હોય છે. અને શ્રી ગીતામાં પણ કૃષ્ણચન્દ્ર બોલ્યા છે કે

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः । मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥

અને આ સ્પષ્ટ નથી બતાવી આપતું કે સ્લા તે ભગવાનનો પચ્ચીસમો અવતાર છે? સર્વસ્ય આહં એટલે કે સંધિ છુટી કરીને બોલતાં સર્વસ્ય આ અહમ્ કહેતાં સર્વમાં સ્લા રૂપે જનાર હું છું.

હવે સન્નિષિટ : સન્ કહેતાં જ્યારે હું હૃદય એટલે પેટમાં જ ઉં છું ત્યારે, મત્ત : સ્મૃતિ : જ્ઞાનમ્ અપોહનમ્ ચ, કહેતાં મારાથી જ્ઞાન અને અપોહન સંબંધે છે. આવી રીતે ચ્હાદેવનું સ્તવન ધણી ધણી મોટી વ્યક્તિઓએ કર્યું છે એટલેજ ચ્હાને મેં ઇષ્ટદેવ તરીકે ગણવામાં કે બૂલ કરી નથી એમ સૌ સમજી શકે. આટલેથીજે જન્મત જો ન સમજે તો પછી ખરેજ જન્મતની મને દયા તો આવેજ !

ચાનો અઢી લોટા જેવડો કપ હું તો ગટગટાવી ગયો કે મારામાં સ્મૃતિ અને અપોહન સંબંધ્યાં. અને ધડની કાયળી કાલ્પતાં ધાન્ય વક્ષ્યાની ગિરજ, ચાલુ કરતાં, ગૌમુખીમાંથી દળાયેલા લોટનો જેમ અસ્પષ્ટિત પ્રવાહ ચાલે તેમ મારા મગજમાં કાવ્યનદીનો ધોધ ચાલુ થયો. એ ધોધના અવાજમાં મને સ્વર્ગઆરીમાંથી નીચે પટકાતી મંગાને માથાપર ઝીલતાં શંકરનું ચિત્ર યાદ આવ્યું. મારામાં મંગા-પ્રવાહ કેમ જાણે ચાલુ થયો હોયની !

“ સંપ્રતયુગની થી વિલક્ષણતા ! જગજગજગની પ્રશ્નબધતા અણુમાત્ર ઓછી ન થતાં દ્વિગુણીત થઈ છે. ઉચ્ચ આશાઓનું નિર્મૂલન નથી થતું, પણ વૃક્ષની પેઠે સમુદ્રુલ્લસન થતું જોઉં છું. ઉંડા ગંભીર વ્યોમમાં તરલ તારાગણની ચમકતી હાર તેમ અંધકાર ભરેલા, નિદ્રામાં જકડાયેલા હિંદમાં ચોપાસ તેજસ્વી વીરલાઓ દસ્ત-માન થાય છે.”.....

આહાહા ! કેવું મારું હાસ્ય ! શું તેની ઝમક ! શું હાસ્યનો સાક્ષાત્કાર ! ચચચવનો મુરખો અને લવલવની લહેજત !

મેં આગળ ચલાવવા ઇચ્છ્યું, પણ વધુ વિચાર આવ્યોજ નહીં, અને ઉપલો ફકરો વારંવાર વાંચ્યા પછી મને સૂઝ્યું કે ખરું જોતાં

આમાં કે હારથ જેવું દેખાતુંજ નથી. તેથી ઉત્કટ હું તો હિન્દી રાજકીય વ્યવસ્થા, લોકઅનુભૂતિના વિષયમાં પડી ગયો હોઉં એમ લાગ્યું! એટલે આગળ લખવા હું અશક્ત નીવડ્યો તેને માટે મને મુદ્દલ શોક ન થયે.

પણ બીજું એ યાદ આવ્યું કે હારથ લખવામાં અથવા તો સામાન્ય રીતે બધું લખવામાં અન્તઃમન માટે હંમેશાં ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ થવું જોઈએ. જોકે સાક્ષાત્ ઇષ્ટદેવ “સ્વા” હતા, પણ સ્વર્ગીય ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ રૂઢિ મુજબ થવું જોઈએ.

પણ દેવોમાં મને મુદ્દલ આસ્થા નથી. કારણ અગાઉ એ ધણી ધણી વખત દેવદેવીઓને વીનવેલ, એક ટાણાની તરપરતા બતાવેલ, હનુમાનને તેલ આપવા ઈચ્છા કરેલ, પણ બધી માનતાઓ, બધી બધી પ્રાર્થનાઓ, નિષ્ફળ ગયેલ.

આખરે વીજબીજીનું દયાળુ વધારવા ને દ્રામ્વે કંપનીને અગાઉ લખેલ તે મુજબ આજે ૨૩૦ વોલ્ટને બદલે કંપની તરફથી ૪૬૦ વોલ્ટનું દયાળુ મને આપવાનો હુકમ થયો. તેથી મારો ડાયનેમો સતેજ થયો અને ચાલુ કરતાં વેંત, ૪૬૦ વોલ્ટના પ્રેશરની પ્રેક્ષકાને ચેતવણી આપતો કે એક કવિતા લખવા મંડી પડ્યો.

“પ્રભુ! હાથ જગતમાં,

“મનુજને સૌખ્યની હાથ દે છે—

૪ક્ષેપૂથો નાથ!

ફલકુલ થકી,

શ્રમિતનાં,

દમ્બ હૃદયોનાં,

હારણાં છે હોં !
કપાસના, કુદ્ર દીસના,
નજવા,
નાળૂકડા,
રોપાયે, પૂર્યાં છે રે ! ચીર,
વસ્ત્રરહિતોને !
ટાળ્યાં છે રે ! ધથ !
દુખળડાંઓયે,
ગરીબનાં,
બેલી બનીને,
નિરંતરના નિઃશ્વાસ !

આહાહા ! હાસ્યની પરિસીમા ! ચુનંદા હાસ્યની અવધિ ! નિઃસીમ
ઉચ્ચનાની છેલ્લી હદ !

આ પ્રેમાણુ કાવ્યસિન્ધુનાં મોગનં ઉછળી રહ્યાં હતાં, ત્યાં સીનેમા
શીલ્પની જેમ મારી સમક્ષ આખો નિર્સર્ગ ખડો થયો. ફક્કૂલો
મહાલતાં દેખ્યાં. કુંગરોની રમણીય હારો જોઈ. ધીમી ધીમી કૂદતી
નાચતી નદીઓ જોઈ. હરિણ, મયૂર, કોકિલ, લંગુર, ઉરાંગ, ઉટાંગ,
મુરઘા, બીલાડા વિગેરેની વચમાં વિદરતાં બોધા કવિને દેખ્યા, લીટીઓં
લખી તો ખરી પણ જેમ જેમ હું નૈસર્ગિક સૃષ્ટિનો વિચાર કરતો
ગયો, જેમ જેમ મીઠાંસુખ્યં મિરિમખિલસેસ્ત્રવિભ્રામહેતોસ્ત્વસ્તંપર્કાણુલ-
ક્ષિતમિલ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ કદમ્બૈઃ વગેરે વિચારો મારા ખળબળતા મગજમાં
સ્ફુરવા લાગ્યા, તેમ તેમ મને મનુષ્યસૃષ્ટિપર પૌરાણ્ય આવવા લાગ્યો,
અને જૂથો, નદીનાળાં, સમુદ્ર, ગગન-ચુમ્બી, ઉછળતા સમુદ્રો તરફ

મારો સ્નેહ જતો ગયો. હું જરૂર આગળ લખત. પણ મારા વૈરાગ્યની તીવ્રતા એટલી બધી થઇ હતી કે જો હું એકજ ક્ષીટી વધુ લખત તો જરૂર એક મિનિટ પછી મને બધા નં. ૭ ની દ્રામમાં કે તેમાં જગ્યા નહોત અને તેમાંથી દ્રામ કંડકટર કે ઇન્સપેકટર ઉતરી મુકત તો નં. ૬ ની દ્રામમાં ચઢતાં અને વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન ભણી જતાં જોત. ખરું કહું તો જરૂર હું ત્યાં વૃક્ષો, પશુ, કુદરત સાથે વિહાર કરવા ચાલ્યો જાત.

આ વિચારોમાં માઈ હાસ્ય વિસરાઈ ગયું. ઉપરના લખાણમાં શું હાસ્ય હતું કે શી રીતે હાસ્ય હોઈ શકે તે વિચાર હું જરા આરામ લેતો કઈ એમ ધરી આરામ ખુરશી પર પડ્યો. ત્યાં મને ઊંધે જકડી લીધો, પણ થોડી વારમાં “માઈ હાસ્ય” મારે કાને અથડાયું, અને જાગીને જોઈ છું તો મારો લેખ મારી પત્ની મધુરીએ વાંચવો શરૂ કરેલ તે મારા તરફ જોઈ પુબ્કળ હસતી હતી. હું જાગ્યો કે તુરત તે બેલી ઉઠી “ બોધા કવિ! બહુ બની, બહુ ઊંધ્યા, ચાલો હવે ઘરમાં સરખા સ્થાં રહો,” બોલતી તે પુબ્કળ હસી. ઊંધમાંથી હું પણ જાગ્યો અને હસતો હસતો અંદર ગયો અને વધુ હાસ્ય કાલે લખીશ. ભલે જગત માઈ હાસ્ય એક દિવસ મોડું જાણે, એમ વિચાર કરતો ઊંધમાં જકડાઈ ગયો.

અહ્યા બોધો !

(રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાની “અલી ! મહને જ્ઞાલી કહીને બોલાવી”નું

પ્રતિકાવ્ય-)

—:~:—

અહ્યા ! મને બોધો કહીને બોલાવ્યો !

અહ્યા ! મને બોધો કહીને બોલાવ્યો !

પ્રાપ્તવેદમાં મારા કાન તાણી તાણી,

લંબકરણો બનાવ્યો—અહ્યા મને !

ગરમાગરમ ખૂન ગાલ જલેખી શે,

રડતો સુરત બનાવ્યો,—અહ્યા મને !

આધસ્ત્રીમ ઠંડા વેણ વચનથી,

કુદશી શો ઘેંશ બનાવ્યો,—અહ્યા મને !

બોધાતી વાધે બોધા હસ્યન્ડને,

કાન તાણીતાણી માર્યો,—અહ્યા મને !

મહેતાજી સાથે મુંબઈમાં.

(કૌમુદીના કલાપી અંકમાં પ્રગટ થયેલા લલિતજી લિખિત
“કલાપીજી સાથે મુંબઈમાં” લેખનો પ્રતિલેખ.)

—:~:—

મુંબાઈનું પ્રથમ દર્શન મને સાતમી વખતની મેટ્રીકની પરીક્ષાએ કરાવેલું. સવંત ૧૮૫૬ ના ઉજ્જાળામાં મારા મિત્ર મહેતાજી (યાદ રાખો કે આ ઠેકાણે મહેતાજી એટલે શિક્ષક એ અર્થ નથી થતો પણ મહેતા નામની અટકને જ નામનો પ્રત્યય માત્ર, માનાર્થે વળગાડવામાં આવ્યો છે) જ્યારે પારડીથી કામળેજ ગયા-કામળેજ કે વડોદરાને વડલે કે નરસિંહ મહેતાને ચોરે એ હવે બરાબર યાદ નથી-ત્યારે એમનાં સ્નેહજીવિતનાં મહારાણી શ્રી સમાલોચના તેમની સાથે ન્હોતાં ગયાં એટલે તેમને ત્યાં ઉતારા પાણી રાખવાનું સુગમ પડ્યું અને હું પરિક્ષા દઈ રહ્યો. મારા મિત્રો સન્મુખ માકડ અને કેશવ ત્રિવેદી એ મહેતાજીનાં અંગત સન્નિવૃત્ત થયા અને તેમની દ્વારા મને સમાગમના અનેક પ્રસંગો સાંપડતા. રસાત્માની શોધમાં (મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સાતમી વખતે એસવાનો રસ મને કેવો મળ્યો હશે તે તો આવી રીતે પરીક્ષા દેનારનેજ ખબર પડે પણ ઉજ્જાળો હતો તેથી કેરીનો રસ તો બહુ શોધ્યો મળતો હતો. આ ઉપરાંત મારે કોઈ ત્રીજો રસ શોધવો ન્હોતો તો પણ) સાહિત્ય રસિકોના એવા પરિચયો-નો લાભ લેવાને હું ચૂકતો નહિ. તેમાં પણ મહેતાજી (રખે અહિં બૂલ ખાતા!) રસરાજ્ય મન્દિરે તો તે સમયના અનેક અગ્રગણ્ય

સાક્ષરોનાં દર્શન મને થતાં. આ સાક્ષરોમાં કૌમુદીના તત્ત્વજ્ઞોના પરિચય થયો જાણ્યો નથી-કૌમુદીમાં લખવાના આમંત્રણને અભાવે એમ મારી કલ્પના છે.

માથેરાન જવાની તક તો ન મળી પણ મુંબાઈથી લોનાવડા, મહાબળેશ્વર, સીમલા, કુમસ, દાર્જીલીંગ અથવા ગિરી માના કોઈ સ્થળે હવા ખાવા જવાની મારી મ્હોટી ઉમેદ હતી. પણ મહેતાજી કામળેજીથી મુંબઈને મહત્ત્વે જવાના છે એ જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે એ સાક્ષરનગરનાં કેા વિરલ કવિને મળવાની ઇચ્છા થઈ આવી. તે વખતે મારે મુરબ્બીલાઈ તો નહતો કારણ હુંજ પોતે મારા લાઇઓમાં મુરબ્બી છું એટલે એ ઇચ્છા ખીજા કોઈને પ્રદર્શિત કરવાનું મેં દુરસ્ત ન ધાર્યું. મુંબઈને મહત્ત્વે વસતા કવિએ મારું સાહિત્યજીવન પ્રકૃતિત કરેલું. તેમના દર્શનનો મને રસમોહ હતો તેથી પન્ન ની સવારની લોકલમાં મુંબાઈને મહત્ત્વે યાને મુંબાપુરીની મોક્ષદારિકા જવા નીકળ્યો, પણ મારું કમનસીબ અને તેની દયાજનક કહાણી તે એ કે એ નામનું સ્ટેશન શોધ્યું જડ્યુંજ નહી. અને જ્યારે મેં તે નામનું સ્ટેશન ક્યારે આવશે તે મારી સાથે ખેઠેલાને પૂછ્યું ત્યારે એ કેમ હસ્યા એ હું સમજી શક્યો નહિ. આખરે ગાડીના ડ્રાયામાં ટીકીટ તપાસવા આવી પહોંચેલા માસ્તર સાહેબે કહ્યું કે કવિત્વ શક્તિની અવધિએ માટુંગાને મહત્ત્વે માટુંગાનું નામ આપ્યું છે. ત્યારે હું ભોરીવલી-થી પાછો ફર્યો અને માટુંગા ઉતરી તે કવિને ઘેર પહોંચ્યો પણ ત્યાં ખબર પડી, અફસોસ! કે તેઓશ્રી બહાર ગયા છે.

આજે તો હું મુંબઈને સંતકુંજે, “સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે,” એ મોહનમન્ત્રનાં અધ્યાપન, ધરગુતી રાષ્ટ્રીય ભાવનાના અભ્યાસકોને,

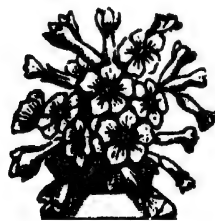
જન્મ ભાષા સાદિલની લલિત ઉપાસના દ્વારા કૃતકૃત્યતાપૂર્વક અ-
લ્પાંશેય, ઝીલાવી રહ્યો છું. એટલે મને તો મુંબાઈ હિંદની મોક્ષ-
દારિકા સમીજ લાગે છે. પરંતુ સને ૧૮૯૯ માં તો નહિ હોય પણ
તે અરસામાં તો હશેજ એ વખતમાં મને એનાં પ્રથમ દર્શને કેવળ
રસમુગ્ધ (કેરીનો રસ હો!) બનાવેલો. પ્રથમાનુરાગમાંથી પ્રૌઢાનુરગમાં
સંક્રમણ પામવાને મને ત્યારે મનોરથ હતો ને તેજ સફળ કરવા હું
સ્નેહગાન ગુંજતો હતો. (સ્નેહગાન કાં ન કરું? તે વખતે મધુરીના
સાથે લગ્ન નહોતાં થયાં) ને તેમાં મહેતાજીરાજને સમાલોચના રાણીનાં
લગ્ન વસન્તના એ પ્રસંગે મળ્યા તેના મુંબાઈની ગુર્જરી રસકલાની
મોહની ત્યારે મૂને લાગેલી તે આજ લકિતભાવરૂપે પ્રકૃષ્ટિત થતી
જોઈ છું.

મહેતાજી ત્યારે વડગાદીની બારદાન ગલ્લી ઉપરના એક મહા-
વિદ્યાલયમાં સળેડે રહેતા હતા. ચોપાટીપર જગા નહિ મળી શકી
હોય એમ માઈં અનુમાન છે. મેઘલમાંથી ઉતરી સવારમાં તેમને ત્યાં
જ ગયો ને એ દમ્પતીના લગ્નસ્નેહની વસન્તલ્હેરે ઝૂંચ્યો—ખીજી શી
વસન્તલ્હેરે હોય?—મારા જવાથી સમાલોચના રાણીનો ધુંધવાટ;
જાણે વળગી બંધા, અને નસીબમાં ધારે ઘી(?) ખીચડી ને કઢીરતો!

મહેતાજીના દર્દેદિલીનાં ગાન જાપામાં, વર્તમાનપત્રોમાં,
માસિકોમાં તથા પુસ્તકોમાં કયાંયે પ્રગટ થયાં વાંચ્યા નથી—અલગત
આમાંનાં કોઈ પણ કદિ વાંચતોજ નહિ—પરન્તુ એવા અશ્રુકવિના
રસાત્માનાં નયનોમાંથી અને વદનોમાંથી નિર્જરતી એમની રસાત્મિકાને
મેં સદ્ભાગ્યથી કચારની પ્રત્યક્ષ કરેલી—મારા ધારવા પ્રમાણે તો
બારદાન ગલ્લીમાં ઊડતી ધૂળ, બારદાનનો કચરો, આંખ મ્હોંમાં
ઉડવાથી નિર્જરતાં અશ્રુ તો મેં જરૂર જોયાંજ હશે.

મોટરમાં તો નહિ પણ અફસોસ ! ટેકસીમાંયે નહિ વિક્ટોરી
યામાંયે નહિ, ખટારામાંયે નહિ, પણ છેવટ હાથગાડીમાંયે નહિ પણ
ખારસા પગપાળા, ગુડીયા ગાડીમાં આખી મુંઝમું મહેતાજીએ મને
આખો દિવસ ખાસ લઇ જઇ ફેરવ્યાથી મુંઝમું મારા બાકીના
દિવસો બહુ કફેડી દશામાં ગયા હતા અને મારા દુખતા પગો દસ
દિવસના ચાલુ શેક પછીજ મટયા હતા અને તે દરમિયાન બારદાન
ગલ્લીમાં ઊડતી ધૂળ, પંદર દિવસ સુધી ઘરમાં ગોંધાઈ, સતત ખાઈ
ખાઈ, એ બહાલસોયાં દંપતીની પ્રણય-પ્રાપ્તિની અંખનાના સૂર
બહુ માણી નહોતો શક્યો. અને આ દશામાં મુંઝમુંને અમે જોતા
ન હતા તેટલું અમે પરસ્પર રસાત્માને જોયા કરતા-જો કે મહેતાજી
અથવા તેમનાં રોહરોરી સમાલોચનાના મુખારવિન્દોમાં કદુપતા
શિવાય અન્ય કંઈ નિરખવાનું હતુંજ નહિં.

આખરમાં એટલુંજ કે મહેતાજીનું દર્શન મને ન થયું હત
તો મારું અંતિમાનુરાગનું આજનું જીવન અધૂરું રહેત.

દિલના બળાપો.

અફસોસ! મારી કહાણી કહી જાય તેમ નથી. મારો રોષ સમાવ્યો શમે તેમ નથી. મારો પિત્તો ઉકળ્યો તે થડો પડે તેમ નથી. માઈ બોયલર લુધીકેટીંગ તેલ વગર તપ્તું તે હવે કાબુમાં આવી શકે કે નહિં, આ બહુ મ્હોટો સવાલ છે. મારા રોષાગ્નિને વર્ણુનથી ન્યાય આપી શકે તેવા ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલીયન, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, ઉર્દુ, કચ્છી, કાનડી, માગધી વિગેરે ભાષાઓમાં શબ્દોજ નથી. પરંપરાદિગાર! ભાષાકારો, વૈયાકરણોને આવા તીવ્ર રોષાગ્નિનું-અતુલ બળાપાનું-દુઃસહ કળાપાનું-ભાન ક્યાંથી આવી શકે?

આ પ્રમાણે માઈ બેજીં ઉકળી જવાનાં મારી પાસે સબળ કારણો છે. તમે જો તે રોષ કદિ અનુભવ્યો હશે તોજ તેનો ખરો ખ્યાલ તમને આવી શકશે. પણ મને તમારા તે અનુભવ વિષે પૂરતી શંકા છે.

કામ પેટ બળ્યો હેમલેટ કદી કદી ગળુગળુતો હશે.

Oh—that this too too solid flesh would melt.

Thaw and resolve itself into a dew

Or that the Everlasting had not fix'd.

His canon' gainst self-slaughter! Oh God! God!

લલે બીચારો તે પ્રમાણે ભાભરીયાં નાંખે. પણ તેના દુઃખનું અર્થ ભાન તમને થઈ શકે તેમ છે? શાકુ-તત્ત્વના દુષ્પત્તના નિરૂપકના

વાક્ય “મળહસ્ત્યોપરિ પીઠિકા સંવૃત્તા” તમારા મનમાં ક્યારેય નજર ન પડે. વિદ્યુત્કના મનના રોપનો ખરો ખ્યાલ આપી શકે.

કોઈ પેટ ભુખ્યો-ધર બળ્યો, પોતાના દુષ્ટ ખારીલા સ્વભાવથી જનસમાજમાં કડવો થઈ પડેલો, પોતાના મનમાં ધૂંધવાતો, ગંદી ગદરોની બદબોની સુમંધી લવા લેતો હોય-કોઈની જનાળાઓમાં બળી બળી અર્ધો થઈ જતો હોય, ઘડીકમાં તપી જતો હોય, તે સમે કેટલાક ટીબળી છોકરાઓ તેને માંડા માની તેના બણી પથર ફેંકે અથવા ગાલિપ્રદાનદ્વારા ઉશ્કેરે તે સમે તે માણસના મહેડાને કહાળી શકે છે? અને કહાળી શકે તો તેનું યથાસ્થિત વર્ણન આપી શકશે?

બિચારો આત્મપ્રશંસી, આત્મોન્નતિની ઝંખના કરે; ત્રીસ રૂપિયાનો કોરો કડાક પગાર લાવે છે. ભાગ્યયોગે સસરો ધનાઢ્ય મળે—પાંચ છ મીલનો માલેક, એજન્ટ, ડીરેક્ટર, મેનેજર હોય. જમા-ધને વધુ પગાર અપાવવા ખાતર એકાદ મીલની ઓરીસમાં હેડ કલાક—ઝોરીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ નીમી દે. તેને બીચારાને પોતાની જોખમદારીનું ભાન ન હોય. ભાઈશ્રી તો અઢીસોના પગારથી જમી જાય પણ પોતાના પર જોખમદારી મોટી હોય, પોતાનામાં પૂરી આવડત ન હોય, બોટમામા હોય અને પોતાના આસીસ્ટન્ટો તેની રેવડી ઉડાવે, તેને કાંકરાનો કરે તે સમયના તેના મુખારવિંદની કહપના તમે કરી શકો છો? તેના હિંદુના બળાપાનું વર્ણન હઈ શકે છે?

અલખત, બળાપો-ક્ષોલ ચરાનાં ધણાં ધણાં કારણો હોય છે. કોઈને દસ લાખના તુકસાનથી બળાપો થાય છે તેટલોજ બીજા કોઈને પાંચ રૂપિયાની નોટ. બીસામાંથી જવાથી થાય છે અને અગણી હોટેલમાં રહ્યા પીવા ચડી જતાં, બેચાર ગોઠીઆઓ સાથે હોય, એક

કપ દીઠ આના છ આવતાં રૂપિયા બેનું ખીલ થાય તે સમે તેના બળાપાનું વર્ણન કોઈ વિરલ કાળીદાસજ કરી શકે-કોઈ બાલુ કવિજ આપી શકે.

શહેનશાહનો જન્મદિવસ હોય. ઉપ:કાળથીજ મોટરો ધમધમ કરતી દોડતી હોય. સહુ કોઈ ગવર્નમેન્ટ કોમ્યુનીક (Government Communique)ની ચાતક પેઠે રાહ જોતું હોય. કોઇને આજુ જેવડી આશા હોય. કોમ્યુનીક બહાર પડે. આશાભર્યું વંચાય. જન્મદિવસ ઉપર વહેંચાયેલા માનચાંદમાં રાવબહાદુર, ખાનસાહેબ, સરનાઇટ, કે સી. આર્ચ. ઈ. ઇત્યાદિની કોઇ પણ કોલમમાં પોતાનું નામ ન દેખે અથવા સર-નાઇટની આશા હોય અને માત્ર નજીવો રાવસાહેબને જ ઇલ્કાબ મળે તે સમે “મને નહિ?”ની પ્રચંડ ગર્જના થાય-કોઇ થાય તે તમે અનુભવી શકો છો? કદી શકો છો? તોળી શકો છો?

મ્યુનિસિપાલીટીની ચૂંટણી આવી પૂજે. ઉમેદવારોની ગાડી મોટરો યોગરદમ પેટ્રોલ ખલાસ કરી રહી હોય. મતાધિકારીઓના પગ ઉપર મણુ બેમણુ સસ્તો મરકો ચ્હોંટયો હોય. પૈસા-રૂપિયાનો વૃષ્ટિપાત થયો હોય. ઉમેદવારો હર્ષભેર પોલીંગ બૂથ (Polling Booth)માં બેઠા, મતાધિકારીઓને ચ્હા પ્રાણી, બરણી, ભોંજલેખી દીર્ઘસૂત્રી, ચીન્ડા વિગેરેનાં લાઇટ રીફ્રેશમેન્ટ (Light Refreshment) આપી રહ્યા હોય અને હરિકાઇનું પરિણામ જાહેર થાય-પોતે સત્તાસદ ન ચૂંટાય, તે વખતના એ ઉમેદવારના અતુલ દુર્વાસાસભ કોધના અને તેના હૃદયના બળાપાને તમને ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે?

મુંબઇની એક ચાલનું આ ચિત્ર છે. કોઈ માણસને ત્યાં કલકત્તાનાં મશહૂર રસગુલ્લાનું પારસલ આવે. સર્વ પાડોશીનાં મન

તણપાપડ થઈ રહ્યાં છે. સંજંધીઓ રાહ જોઈ બેઠાં છે. રસગુસ્તાની તપશ્ચર્યા થય છે. રસગુસ્તાં વહેંચાય અને પોતાને ત્યાં મોકલાવેલો ભાગ જૂઠામાં જાણુની રમમાં અપઈ જાય અને પોતે તદ્દન રહી જાય તે સમયનાં તે માણસના કળાપાનું વર્ણન કરવાનું બીકું તમે ઝડપી શકો છો ? તેના મગજની તપી ગયેલી ડીઘી માપી શકશો ?

દ્રામ ધ્રુમાધ્રુમ દોડી રહી હોય. બે સ્ટેશનોની વચમાં ઊંબેલો એક જાડો માણસ દ્રામમાં ચડનાના વ્યર્થ પ્રયાસની તૈયારી કરી રહ્યો હોય, દ્રામ આખના પલકારામાં આવી પહોંચે. તેનાથી ચડાય નહિ એટલે દ્રામ ધ્રુમવરને તે ઉભી રાખવાનું કહે પણ દ્રામ ધ્રુમવર ઉભી રાખે અને તે જાડો રહી જાય તે સમયના તેના મનના ક્ષોભનું પ્રતિબિમ્બ કળી શકો છો ? તેણે દીધેલા ગાલીપ્રદાન સિવાય વધુ તમે કહી શકો છો ? ખ્યાલ હોય તો કહો.

નોકરીનું વર્ષ પૂરું થાય અને પ્રેમોશનનો દિવસ આવી પહોંચે. સર્વ નોકરોનાં મન ઊંચા થાય. એક બે દિવસે પખવાડીએ—માસે તે નકકી થઈ જાય. વર્ષ દરમ્યાન કોઈએ ગર્દલ પેડે જાણકું ઉપાડ્યું હોય અથવા કોઈએ હાથી પેડે અંખાડી ઉપાડી હોય, પણ શેઠને મન સમાન ઉપયોગી હોય અને પ્રેમોશન નક્કી થતાં આ પ્રકારના બે જણને સરખું પ્રેમોશન મળે તે વખતે મોટી આશા બાંધનારના મનમાં શું ધુંધવાટ-બળાપો-ક્ષોભ થાય તે તમે માપી શકો છો ? તે કોધનું યથાશક્તિ વર્ણન કરી શકો છો ?

ધરના બળ્યાનું એક ચિત્ર યાદ કરો. ઔશીસના બાર કલાકના મહાનૈતરા કેડે નોકરીયાત માણસ ઘેર પાછો ફરે છે. કકડીને જૂખ લાગી છે. મનમાં એક બીક છે—ધરમાં કલારાજ પહોંચતાં વેંતજ

વડ્યકું ભરશે. ઘેર પહોંચનાં ચૂલામાં પાણી રેડી સતેલી પોતાની ગૃહદેવીને નીરખે છે. એક બાળુ પાપી પેટનું પરાક્રમ, બીજી બાળુ બાર કલાકનો આંશીસનો ત્રાસ અને અધૂરામાં પૂરું ગૃહદેવીનો રોષ! તેના આ બળાપાતું લાન તમને થઈ શકશે? તેના ઉકળેલા બોયલ-રનાં વોલ્ટસ (Volts) માપતાં તમને આવડશે? તેના ગુરૂત્વાકર્ષણને ન્યૂટન માપી શકશે. લગ્રાન્જ (L'grange), અણુદારા ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ (Infinitesimal Calculus) શોધી કહાડીને, આ ક્રોધમાં તેની થિયરી (theory) લગાવી શકશે?

મારું નમ્ર પણ દૃઢ માનવું છે કે ઉપરના બધા પ્રકારના બળાપા-ક્રોધ-ક્ષેલ-કપાળાનું યથેચ્છ લાન થઈ શકે તેમ નથીજ.

તે પ્રકારનો બળાપો, વેગલયો, તીવ્રતાવાળો બળાપો મારા દુઃખી મગજમાં આજે લમી રહ્યો છે, મારા કુમળાં હૃદયને કમળ માફક ફફડાવી રહ્યો છે, મનને અનુની કરી રહ્યો છે, ઉન્મત્ત બનાવી રહ્યો છે, મને ક્રોધથી આંધળો ભીંત બનાવી રહ્યો છે.

શું કરું? ક્યાં જઈ? કેને કહું? કેના ઉપર જોર અજમાવું?

ના! ખામેશ! તેનું કારણ હું તમને સમજાવીશ. લલે તમે ભોટ હો કે પેટ બળ્યા, અપમાનભયાં હો કે ખુમારીવાળા; આજે સાંજે હું મારા “બોધા કાર્યાલય” માંથી તન્ત્રીની અમોલી ફરજ બજાવી ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે “સમાલોચક” માં પ્રગટ થયેલા મારા એકના એક લેખની મશ્કરી કરી તેના ઉપર મારા હરામી મિત્રો સન્મુખ માંકડ અને કેશવ ત્રિવેદી તથા મારી પત્ની મધુરી ગાલી-પ્રદાન વર્ષાવી રહ્યા હતા-મેં જાતે, પોતે, સ્વયં, સાંભળ્યું, કાનોકાન સુણ્યું! યા અહ્યા! દયાવિ હાફેઝ! પરવરદિઆર!

સવા-શેરલોક હોમ્સ.

“ ખરૂં પૂછો તો છાંદગીના યાંત્રિક નિર્વહનમાં મજા નથી, ”
એણાં ખાતાં ખાતાં એકાએક હું બોલી બિડ્યો.

તેર વાડકા દૂધપાક ગટાઓ હોય તેના જેવી મારી માઠી હથ્થા
ચર્ધ હતી; એટલે પેટ પંપાળતા જાગ્રમ ઉપર આજોટવા શિવાય
છુટકો ન હતો.

“ પૂછી તો આવો મંજાઈના મારકિટિઆઓને, છે તેઓને કંઈ
દૈનિક નવીનતા કે વૈવિધ્ય ? છતાં એમાંનાયે કાણ તમારા મન સાથે
સંમત થાય છે ? ” મધુરી ભર ઊંઘમાં હતી છતાં તાકુકી બિડી.

“ હું શેરલોક હોમ્સ હોઉં તો મજા પડે. ડીટેક્ટીવ પ્રશ્નોના
ઉકેલ કરવામાં જેટલી નવીનતા, સ્થળ પર્ટન તથા વૈવિધ્ય હોય છે,
તેટલું ખીજા કશામાં હોતું નથી. મારે બસ તક જોઈએ છીએ. ખૂન,
ભૂતકાંડ, ખૂનીનું ન જડવું, મહાન ગુપ્તતાનો ઉકેલ, ગૂઢ પ્રશ્નોના
અટપટા સંબંધો-બસ મારે આ જોઈએ ! જુઓ, પછી શેરલોક
હોમ્સની પાછળ સવા શેરલોક હોમ્સ છે કે નહિ ! ” આ ભાપણ
પછી શેરલોક હોમ્સની જેમ પાછપ તો હતી નહિ, પણ હાતણના
તીરખાને મોંમાં ગોઠવી હોઠ બીંસી કોઈ મહાન પ્રશ્નના ગૂઢ ઉકેલમાં
હોઉં તેમ આંખો ઉપર ભમ્મર ચડાવી કપાળમાં કરચલી પાડી
ચિચારમસ્ત ચર્ધ હું બેઠો.

ત્યાં દાદર ઉપર ખડખડાટ, એકાએક અમારા પાડોશી ગજલશ્વ
દાખલ થયા, આકુળચ્યાકુળ, વળ વિખરાયલા, હાથમાં કાઢી તથા

પગમાં એકમાં બૂટ તથા બીજામાં ચંપલ, તેની કદંગી મનોવૃત્તિનું ભાન કરાવતાં હતાં. તે હાંફલા ફાંફલા બોલ્યા :

“બોધાભાઈ! ગઈ કાલેજ મુઆઈથી મારું પારસલ આવ્યું, રામ જાણે અંદર શું હતું—મીઠાઈ, સૂકા મેવો—ધૂળ ને ખાલી રાખ.

સાંજનાં ડામચીઆ ઉપર મૂક્યું, જાણે કે નીરાંતે સવારે ખેલીશું—સવારે ફક્ત ઉપરની પેક કરેલી ગુણુપાટ તથા દોરીના અંધ રહ્યા. અંદરની વસ્તુજ ગુમ! કૌતુક! કૌતુક!! બોધાભાઈ, બધા દારીને બેઠા છે—પોલીસો, અમલદારો, ફોજદારો, ડીટેક્ટીવો—તમે મદદ કરો તો ઠીક નહીં તો હું મૂકો.” બોલી ગમ્મલાઈએ પોતાના પારસલની પ્રાણપોક પોકારી.

હું ટટાર થયો. મારા ઉપરના આગસના થરોને ઊંચકી બાજુએ કર્યાં, અને બોલી બાઠ્યો :

“ગમ્મલાઈ! મને યાદ આવે છે—આજે એપ્રિલનો પહેલો દિવસ છે હોં! તમારો એ દાખલો આજે અંધ બેસે છે. અમારા એક વખતના મિત્રો રૂઢશંકર તથા કાન્તિપ્રસાદને ત્યાં એપ્રિલ પહેલીના આવાંજ મીઠાઈનાં પારસલો આવ્યાં હતાં—જાણે પત્નીની કે સગ્રેમ બેટ, જાણે મિત્રની મહોબતની યાદગીરી, અજબ ચારીની અદ્ભૂત સાબીતી—ધાઈને પોસ્ટમેન પાસેથી સ્વીકારાઈ—ઉઘાડતાં સડેલ કાહેલો અરધો ચંપલ અને બૂકી કાલસાની અને વચ્ચે લખેલું “એપ્રિલ ફૂલ.” રૂઢશંકરને તથા કાન્તિપ્રસાદને ફક્ત માળથી વધાવ્યા, અને બનાવી કાંકરાનાં કર્યાં તે જૂદું. ગમ્મલાઈ, બનાવવા આવ્યા લાગો છો, રાતોરાત આવું કંઈ ગચ્છન્તી કરી અત્યારે ઊંઠા ભણાવવાં છે—તરફીય તો સારી છે!”

મગલાંધ ધુવાં પુવાં કરી બોલ્યા :

“પણ બોધા ડીટકટીવ ! તો, તો પછી આટલી પીંગણજ શાની ! મુંબાધ મુઢાયતા તારો, ધરમાં ઘાસવેટનું ધમસાણુ, એટલે આદમીનો અવરજવર, પોલીસોનો પોકાર અને પકડાય તેને પડતાં પીડા, મિત્રોની મિલનસાર માનસિક વૃત્તિ-અને નહીંતર મગલાંધ એક પધનું પણ પાણી કરે તેવો છે ? અહીં ભડવીરોતાં બેગનું બુસું પણ ભલરાઈ જવાની વાત છે, ઊઠો ઊઠો !” કેશવની જીભ એટલે અમારા કુવા ઉપરનો રેંટ : ભરી બાલદી આખેજ અટકે.

“દીક લે તંછ હું મારો “બાબાસુટ” ચડાવી લઉં જેથી “પોજશન” સચવાય; વળી મોટાંમાંયે ખપીયે,” બોલી હું સજ્જ થયો.

*

*

*

પોલીસો, અમલદારો, છડીદારો અને ત્યાં જમા થયેલા ડઝનેક ડીટકટીવો પોતાના મગજનો આધરક્ષીમ કરી બેઠા હતા. કોઇ ઉણુ, કોઇ દીર્ઘ, કોઇ સમશીતોણુ એવા નાના પ્રકારના સ્વાસો લઇ રહ્યા હતા. કોઇ પારસલના બાકી રહેલા મુદ્દાઓ તપાસી રહ્યા હતા. એક અમલદારે પડેલ પગલાં ઉપર તપેલું ઉંધું વાળી ત્યાં ચોકી આદરી હતી. બીજાએ બીડીની રાખ જ્યાં પડેલી હતી ત્યાં જમ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે બારીક તપાસ શરૂ કરી હતી ત્રીજા ડીટકટીવે ઉખડી પડેલી ધૂળની ચિકિત્સા હાથ ધરી હતી. આ પ્રમાણે નિર-નિરાળા મુદ્દાઓ હાથ ધરી પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ મહાન પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધી રહી હતી.

હું ગયો ન ગયો ત્યાં બધાઓનું ધ્યાન મારા તરફ ખેંચાયું. પહેલા અમલદારે મને “આવો ડીટકટીવ બોધા !” કહી સંબોધન

આપું. ત્યાં ખીજએ આવી મારો હાથ ખેંચી તેના મુઠા બણી મને ખેંચવા માંડ્યું. “પગલા ઉપર સર્વ ગણતરીનો આધાર છે, માટે તે આપ પહેલાં તપાસો.” ત્રીજાએ કહ્યું, કે “ચોર ખીડી પીનાર હોવો જોઈએ નહીં તો અહીં રાખ ક્યાંથી સંભવે? અને એ રાખ ક્યા પ્રકારની તમાકુની છે એ મન્યું એટલે વાત ટુંકી અને અન્ત જલદી આવશો.” ચોથાએ આગ્રહ કર્યો, કે “આ ઉપડેલી ધૂળ તેના બૂટની હોવી જોઈએ અને આટલું ખારખી શકાય કે આ પ્રકારની ધૂળ ક્યા ક્યા રસ્તા જિપર પથરાયેલી છે, અને તે રસ્તે ક્યા ક્યા માણસનો અવર જવર છે તો ચોર પકડવો એ તદ્દન સહેલી વાત થઈ પડશે. માટે તે મુઠો પહેલો તપાસો.” મેં બધાની આતુરતા જિપર જરા ટાઢું પાણી ફેરવ્યું.

હું ગળભાઈ તરફ ફર્યો. “ગળભાઈ! સંક્ષેપમાં પણ એકપણ મુઠો ભૂલ્યા વગર વાત સંવિસ્તર કહી જાઓ?”

ગળભાઈએ આદ્યું :—

“કાલે સાંજે પારસલ આવ્યું. સ્ટેશનનો પોર્ટર પારસલ ઘેર પહોંચતું કરે છે. પૈસા નૂરના સાગપાર આના મેં ભર્યાં. સવારે ખોલીશ કરી ડામચીઆ ઉપર ગોઠવ્યું—સવારે જોડ્યા ત્યાં પારસલમાં આવેલી વસ્તુ ગુમ. ઉપરના અંધ-શીદરી વગેરે સાબુત! વિચિત્ર! બેધાભાઈ, હું લુટાયો છું. મારી વહારે ધાઓ રે?” કરી ગળભાઈએ મર્દભસૂરે ગાન આરંભ્યું.

“ત્યારે વસ્તુ જવા પામે કેમ?” હું દરેક અક્ષર જોખતો જોખતો મુઠી હથેળીમાં પછાડતો બોલ્યો,

“ગઈ એટલે તો બધી મ્હોકાંણ મંડાણી ને!” ગળભાઈ આકુળતામાં પોતાનો કાણુ ખોતાં બોલ્યા.

“પણ એમાં વસ્તુ શી છે એ રાત્રે કેમ ન જોઈ લીધી?”

“રાત્રે વસ્તુ ન જોઈ માટે તે વસ્તુએ ચોરાઈ જવું તે કંઈ દલીલ નથી.” ગમ્મલાઈ વકીલાત કરતા હોય તેમ જોતા, “ખીલ્લું આ વસ્તુ જોઈ નહિં હતી એટલે તો આ પણ વધારે વિકટ બન્યો. વસ્તુના નામને અભાવે તે વસ્તુનો ચોરનાર પણ અશક્ય નીવડ્યો. તેમજ મિત્રોની કોઈની મશ્કરી હોય નહીં, કારણ કે સાંજ પછી અત્યાર સુધી કોઈ ફરકયું પણ ન હતું.”

“રાત્રે ખારી ખુલ્લી હતી કે બંધ,” હું બહુ વિચારપૂર્વક. પણ અક્ષરેને વીણી વીણી ગયુંતો હોઉ તેમ જોલ્યો.

“ખારી રાત્રે હવા માટે ખુલ્લી રાખવામાં આવે છે.”

“બસ ત્યારે! ચોર ખારીએથી આવ્યો, તમારી અમુક વસ્તુ લઈ ગયો, તમુક તરફીબ વાપરી, પાછું હતું તેમ કરી નાખ્યું.” મને લાગ્યું વાતનું વર્તુલ નાનામાં નાનું થઈ ચૂક્યું.

“પણ બોધાલાભ” ગમ્મપ્રસાદે મારી વિચારમાળાનો માળો. વાંદરાએ સુધરીના માળાની જેમ, કવેળાએ ફેંદી નાખ્યો, “પણ—પણ—ખારીને તો સળીઆ છે અને તે બધામાંથી એક પણ તેની જગ્યાએથી ખર્યો નથી.”

મારી હસ્તગત થયેલી બાથ આખી હાથમાંથી સરી પડી. “ખારીને સળીઆ છે” તે મુદ્દો મારા સમક્ષ મૂકાયો તે પહેલાં કેસની હક નાનકમાં નાની થઈ ગઈ હતી. પણ હવે તે વાત પાછી સમુદ્ધ જોડણી અગ્રાધ થઈ ગઈ.

મેં આખા રમમાં ગ્રીણવટથી જોવા માંડ્યું, ત્યાં સીધાબાઈ ડીકટીવ એક આલુસને પકડી મારી પાસે રજુ કરતા જોતા, “આ

સપ્તશતી પચ રૂપમાં મળી આવેલાં પગલાંને બં બર બંધ બેસતો છે.” તેને મળ્યુંત પકડી તેને એક આજી બેસી જવા કહ્યું, બીજાએ મને હથમચાવી જણાવ્યું, કે રાખ “અખ્દુલા” સીગરેટની હોવી જોઈએ અને ત્રીજાએ જણાવ્યું કે મળી આવેલ ધૂળ જેવીજ મુંઝ-મુંઝાના બોધવાડમાં હમણાં પાથરવામાં આવેલ છે. આમાંની એક પલ્લુ વસ્તુ ડીટેક્ટીવને કેટલી ઉપયોગી છે એ હું સમજી શકતો હોવાથી મેં તેઓને તેની શોધમાં પ્રયાસો ચાલુ રાખવા આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી.

હું મારા પ્રયાસોમાં પડ્યો. મેં ઝમચીયો તપાસ્યો, પારસણનું લેબલ જોયું, મોકલનારનું નામ તથા ગામ બોલ્યાં પણ તે તો રસ્તામાં અવતાં ફાટી ગયેલાં લાગ્યાં. ચારીના સળીઆ મળ્યુંત તેમજ નિશ્ચયપણે મારા હાથની સાથે કુસ્તી કરતા હતા.

“કેશવ, શું ધાર્યું?” હું બબડ્યો. કેશવે તો કંટાળા ભરેલ મંદાંએ “જાંહુ” બોલી વાત જતી કરી.

“કેશવ, તારા જેવા નમાઝાનું અહીં કામ નથી,” બોલી હું પાછો વિચારમાં પડ્યો.

“કાલે ચોર પકડી રજી કરીશ” આટલું બોલી કુતૂહલમાં ઉઘડી પડેલાં બધાના મોઢાંઓ તરફ દિલસોજીની નજર ફેંકતો હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

બીજે દીવસે ગમભાઈને ઘેર લોકનો હડેરો. વચ્ચે ત્રણ ત્રણ ડીટેક્ટીવોએ હસ્તગત કરેલા ત્રણ ત્રણ શકમંદ સપ્તસો. એક પચસાને બંધ બેસનો, એક ધારવા પ્રમાણે અખ્દુલા સીગરેટ પીતો, અને ત્રીજો શકમંદ કોઇક વખતે બોધવાડામાંથી પસાર થતો મૃદુસ્થ. ત્રણે ડીટેક્ટીવોનાં મોઢાંઓ ઉપર રિમત ફરકતું હતું. ત્રણેના મોઢાંઓ

વિજયનાં બહુમાં ફૂંકનાં હતાં. હું ગયો. ડીટેક્ટીવોનાં લીધેલાં પાંખાં ખોટી શરૂઆતથીજ શરૂ કરાયાં હતાં. હું જાણતો હતો કે પ્રથમ પકડાયેલો તેજ સવારે મેઝામાં ઉતરેલ, અખુદ્ગા પીનાર સદ્દર કંપનીનો ડાયરેક્ટર અને બેઠવાડામાંથી પસાર થનાર મનુષ્ય મ્હોટો લક્ષ્મીપતિ હતો.

હું ગયો, ત્યાં બોધાલાભ ! હવે તમારે તસ્દી એવાની જરૂર નથી. ચોરો હસ્તગત થઈ ચૂક્યા છે. ફક્ત ગુમ થયેલી વસ્તુનો પત્તો નથી,' ત્રણે ડીટેક્ટીવો બોલી ઉઠ્યા.

મેં ગમ્મલાઈને સદ કીધો, "ગમ્મલાઈ ! મારોએ ચોર હસ્તગત થઈ ચૂક્યો છે. હવે કહેતા હો તો કહી દઉં."

બધા સફાળા બિલા થઈ ગયા. અઢીસો જેટલા માણસો મારી આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા, અને મારા શખ્સો ઝીંજવા તત્પર થયા.

"ગમ્મલાઈ, તમારા પારસત્રમાં અરધો મણુ ખરફ આગ્યો હતો. અને તે રાતોરાત પીગળી ગયો છે. બાકી બીજા કાંઈ નથી."

ત્રણે ડીટેક્ટીવોના હાથમાંથી હસ્તગત કરેલા શકમંદ સખ્સોના અંધ સરી પડ્યા.

મને કેવી રીતે આટલી ઊંડાઈથી ભરેલા બેદની વાત જાણ થઈ તે સચિસ્તર કામ પણ પૂછી શકે, ત્યાં તો હું અને કેશવ આલની પકડી ગયા.

થેર જઈ:—

"કેશવ ! ફક્ત જરા વિચારને દોડાવવાની જરૂર હતી. પેલા ત્રણે ડીટેક્ટીવોએ શરૂઆતજ ખોટી કરેલી. પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી સાંકળ બોલવી કે કેસ ટુંકો—હસ્તગત થયો સમજવો.

“જો! ગુણપાટ-શીંદરીના બંધ તથા સીત્ર-શિક્ષા અતુટ, એટલે ચીજ અંદર હોતી જોઈએ. પણ ચીજ ન મળી. હવે પારસજનો આકાર હતો ચોરસ તેમજ સ્થૂળ વસ્તુ તેમાં અર્ધો મણુથી વધુ ન માઈ શકે. ગળભાઈએ વાતમાં મને કહેલ કે પારસજના નૂરના આના સાડઝાર તેણે લ્યાં, આ ગામડાથી મુંઝામનું નૂર મણુનો રૂપીઓ એક તથા આના નવ છે. વળી વધુ ઝીણવટથી જોતાં ડામચીઆનાં ગાદલાં બીનાં જણાયાં. ગળભાઈના “સેડા લીંબુ” ના વેપારનું હું સારી રીતે જાણું છું “કેશવ! સમજ પડી?”

કેશવ ત્રિવેદી, સન્મુખ માંકડ તથા મધુરીએ મને સેન્ચરી એટસમેન માફક જિંચક્યો—કવોડ્રેંગુલર ફીક્ટની જીત આટલી માનપ્રદ મને ન લાગી. મેં તો ફક્ત એકાદ પેન્સિલ હોઠમાં પકડી, સવા-શેરલોક હોમ્સ માફક ચુંગી પીવા માંડી.

ડાશીમાનો હૃદયદ્રાવક વિલાપ.

(રાગ મરશીયા.)

(૧)

હાય હાય રે !
કાળજડાં વિધ્યાં ગાંધીડે !
કરી મૂઝી રોતી મનેય
મારું તો કોઇ રે ! સુણે નહિં
મુજને ખાવા રે ! ધાય—કાળજડાં.

(૨)

ઝડપી લીધાં મારાં માનને
કડકડતાં રેડ્યાં તેજ;
બરબાદી રે ! હિન્દની,
અરે ! રે ! વાતો સૌ મેલ—કાળજડાં.

(૩)

મારું તો આવખાં ખૂટી પડ્યાં
(પણ) મુંઝી જોયું ન જાય !
હિન્દ માત દુઃખી થતી,
મારી મત મુંઝાય !—કાળજડાં.

(૪)

ગાંધીને લઇ જાઓ આંહીયા,
હું દેખાવીશ સ્વરાજ
ગાંધીનું સર્વ ધર્મીગ છે
મુજને ઓદારો તાજ—કાળજડાં.

(૫)

અસહકાર એ જાનાં સૌ
દોંગ શીતૂર તું જાણ,
ગોદ લલી સરકારની
મીડી મીડી એ લાણ!—કાળજડાં.

(૬)

ગાંધીની ખાદી તજ દીઓ
રેશમ પહેરે મીર!
હકાડેણુ હું થઇ તોયે
પહેરું રેશમ ચીર!—કાળજડાં.

(૭)

ગાંધીની વાત પોલી બધી
સખળું સાચું હું કહું!
ઝાપણુ જો લાધ્યું જડે
એકલી હું લઈ ફરું!—કાળજડાં.

મારા ગુરુ.

હું જ્યારે તમને કહું કે મારે ગુરુ હતા ત્યારે તમારે એમ નથી સમજવાનું કે તે આજકાલના કોઈ સાધારણ પંતુજ હતા. આ જમાનામાં આ પ્રકારના ગુરુ ન મૂતો ન મળિયવતિ. તે ન હતા કોઈ શાળાના માસ્તર, કે ન હતા કોઈ ખાનગી ટ્યુશન આપનાર, કે ન હતા કોઈ પાઠશાળાના અધ્યાપક. શાળામાં હું સરકારી અને રાષ્ટ્રીય એ બન્ને અર્થ સાથેજ લઈ લઉં છું એ વાંચકે સારી પેઠે સમજી લેવાનું છે.

મારા ગુરુ અકંગ વિદ્વાન હતા એ કહેવું એ એમની ગુણની સાદામાં સાદી પીછાન. એમનાં ઝાપણનું ગાંભીર્ય એ ઉકિત એટલે થરમામિટરમાં ૯૮.૬ ડીગ્રી ઉપર પારે.

આજકાલના શિક્ષકોની પેઠે તે વેક કરતા ન હતા. એમની અતૂટ શક્તિમદ શિક્ષણપદ્ધતિ તેના નમુનારૂપ હું અને હું એટલે દ્વિતીય કલેવરમાં મારા ગુરુના ગુણારસનો સંચય.

ઉન્હાળામાં હું બોરીવલીમાંજ રહેતો. તે વખતે અશ્વેક માસ સુધી ગુરુ મારા મહેમાન બનતા. એકમેકના સહવાસનો એ માસ, અમાસ બન્નેની વિદ્વદ્ગોષ્ઠિ, 'જ્ઞાનવિનિમય'નો બની રહેતો. સવારથી સાંજ સુધી ગુરુ તો વૃક્ષઘટામાં એકાદ આરામખુરશી નાંખી, બાબુમાં દીપાઈ ઉપર છ સાત પુસ્તકો લઈ, વાંચવા બેસી જતા, અને તમે જ્યારે બુઝો ત્યારે વાંચવામાંજ ગુલતાન હોય અને હું

જ્યારે કહું કે તે ધડીકમાં ઉંચા હાથ કરતા, ધડીકમાં આંખ મીંચી માથું નમાવતા ત્યારે તમે રહેજો સમજી શકશો કે તે સંસ્કૃતજ વાંચતા અને ગુરૂજી જેવા અગાધ જ્ઞાનના ભંડારે વાંચનમાં ‘અર્જુન-પ્ર્યાન,’ ‘પાખંડજ્ઞાનપ્રચારાખ્ધિ,’ ‘તીડતીડાયમાનોપનિષદ,’ ‘પ્રાગલ્ભ્ય-સ્મૃતિ,’ ‘ડંભાંબુદ્ધાભોદ્ધગતિ કાવ્ય,’ સિવાય ખીજ કયાં વધારે સારાં પુસ્તકો પસંદ કરવાં ?

ગુરૂજી કહેતા કે આવાં પુસ્તકો પસંદ કરવામાં એક રહસ્ય સમાયેલું છે. કાલિદાસનું ‘શાકુન્તલ’ લવભૂતિનું ‘ઉત્તરરામચરિત’ ત્યાંયાં માંડીને હાલના આચાર્યો, વિદ્વાનોના કુલ્લક ઝખાણો, નાટકો, વાંચી ગુરૂજીને ઊંધ ઉર્ડે નિદ્રા આવી જવાનો ભય હતો. પણ ઉપરનાં પાઠ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચતાં કદી ઊંધ આવી જવાનો ભય ન રહેતો. ગુરૂજી પોતે સન્મુખ માંકડ સાથે કાલિદાસનું શાકુન્તલ વાંચતાં વાંચતાં એક વખતે બપોરે ઊંઘી ગયલા હતા પણ ઉપનિષદનાં થોથાં વાંચતા વાંચતાં તો અકકંક સૂત્ર ઉપર આંખ મીંચી નિરાંતે ઉપનિષદના વિકટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતા તે વખતે દેખીતી રીતે એમને ઊંઘી જવાનો ભય ન હતો એમ મેં અનેક વખત નજરે જોયું છે.

ગુરૂજી કહેતા કે મનુષ્યની કેળવણી શાળા છાંડ્યા પછી પૂરી થઈ નથી રહેતી. મુશળ તો તેનો ખોરાક નિયમિત આમરણાંત માગ્યાજ કરે છે. હું તેના પગ પાસે બેસી આ બધુંય સાંભળ્યા કરતો અને બદ્ધઅંજલી ગુરૂજીને વિનવતો, — “ગુરૂજી ! તીડતીડાયમાનો પનિષદ સંભળાવો તો !”

આ વખતે ગુરૂજી મધુર કંઠે સૂર છોડતા અને તેમાં તસ્લીન થઈ હું ઊંધમાં પડી જતો. હું ઊંધમાં પડી જતો તેજ સમયમાં

અરમોએક કલાક ગુરુજી એકાદ સત્ર ઉપર આંખો મીચી નિરાંતે વિચાર કરી લેતા. હું ઊઠી પડતો ત્યારે મીહું હાસ્ય કરી ગુરુજી પૂછતા, “જેઠા, સત્ર ઉપર બહુ વિચાર કર્યો?” ત્યારે હું મલકાઈ જવાબ આપતો કે “સત્રનું પૃથકરણ તો આપેજ કરવું રહ્યું.”

અમે બન્ને મોહું મોહું ધોઈ પાછા અબ્યાસે વળતના. એક વખત કેશવ ત્રિવેદીએ ખારી માયું: “ગુરુજી! અજે તો ડંભાંબુ લાભોદ્ભવિ કાવ્યનો તરણુમો શિખવડો!” અને પછી જો ગુરુજી લલકારી કાવ્ય માતા કે ન પૂછે વાત! અને ગામ રહી તેનું વિવેચન કરતા:

“ખેટા! જો! તું વિદિતવેદિન્ય છે, સર્વ શાસ્ત્રથી અધીન છે! તને તરણુમા શા, ને અર્થ શા? તું તો ચરાચર વસ્તુથી અગમ્ય છે! બાકી તને જો ડંભાંબુલાભોદ્ભવિ કાવ્યના તરણુમાની અભિલાષા છે તે અસ્થાને નથી. તરણુમો કરવાથી મૂળ કાવ્યોની ખૂબી અરધી નષ્ટ થઈ જાય છે. મારે તરણુમો નજ કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે. તરણુમો કરનાર પોતે ભાગ્યેજ અરધી ખૂબી સમજી શકે તો તરણુમામાં મૂળ કાવ્યની ખૂબી ક્યાંની પૂર્ણ રીતે લાવી શકે?” અને જ્યારે આ બોધ પૂરો થતો ત્યારે હું ગુરુજીનાં જ્ઞાન-ગાંભીર્ય, વિવરણ અને શાસ્ત્રાર્થના પ્રકટીકરણ ઉપર મુગ્ધ થઈ આફ્રીન! આફ્રીન! પૂકારી ઊઠતો!!!

મારી મધુરીને એક વખત બહુ રાખ્યાન સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ. ગુરુજી સમી સાંભળાવશે કે નહિં તે પૂછી તેણે એક દિવસ નક્કી કર્યો. તે દિવસે હજી પુરથી ઉપર બરોબર મોઢવાઈ નહિ હોય

તાં ગુરુજી વાંકા નથી બર્ણુરાખ્યાન ઉઘાડી ઉંચે સાદે ગાવા લાગ્યા. ગાવા લાગ્યા એમ કહું છું ત્યારે તેમાં જરા પણ અતિસ્થોક્તિ નથી. તે અલબત્ત ગાતા હતા. પુરાણમાં પુરાણ વાજતો વીણ, સિતાર આદિથી માંડીને આજનાં સંશોધાયકાં હારમોનીયમ, પીયાનો વિગેરે સર્વ પ્રકારનાં વાજત્રોમાં સૂર બંધ ન બેસી શકે એ સંપત્તિમાં ગાણું એ કંઈ જેવા તેવા ગાયકનું કામ નથી એ સહુ કોઈ સમજી શકે તેવું છે એટલે હું જ્યારે કહું છું કે ગુરુજી ગાતા ત્યારે સહુએ સમજી લેવાનું છે કે તેઓએ ગન્ધર્વ અથવા કિન્નરોનું મધુરગાન છોડ્યું હતું. આ ગાયન ચાલતું હતું તેટલામાં મધુરીએ તીડતીડાયમાનો પનિષદ આખું વાંચી કાઢ્યું હતું અને મેં પ્રાગલ્ભ્યસ્મૃતિનો રચનાર કાણ હતો તે શોધવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કર્યો હતો.

એક વખતે ગુરુજીએ મારે માટે એક ઉત્તમ સંસ્કૃત ગ્રંથ અભ્યાસ માટે શોધી કાઢ્યો. આ પુસ્તકનું નામજ ગોખતાં મને ત્રણ માસ લાગે તેમ હતું અને ગુરુજીને નો આટલી ઉંમરે પણ તે નામ યાદ રહી નહોતું શક્યું. એટલે એ પુસ્તકનો અભ્યાસ આદરવો એ કંઈ જેવા તેવા પુરૂષનું કામ ન હતું. એ પુસ્તક જ્યારે મારા અભ્યાસ માટે શરૂ કરવાનું હતું ત્યારેજ તે દીવસે પ્રથમ વાર ગુરુજીએ એ નામ વાંચ્યું—“સો સ્તુત્વચાષી હમ્બોદરાલ્યાન સ હામ્બોચિવિવેકસાગર સુલક્ષણ કાવ્ય પ્રસાદ માપુર્વોપજનિત પ્રાગલ્ભ્ય સંસ્કૃતિ વિશેષજ પ્રમાણીભૂત પુરાણમ્.” એ પુસ્તક બજારમાંથી મેળવી લાવવા કહ્યું. પુરાણમાં રસ નહિ લેનારી પ્રજાનાં નશીબમાં આ પુસ્તકનું પ્રકટન ક્યાંથી સંભવે? એ પુસ્તકની બાળ નજ લીધી એટલે ન છુટકે એ પુસ્તકનો અભ્યાસ તે મેળવી શકાય ત્યાં સુધી મુલતવી રાખ્યો અને સંસ્કૃત

પુસ્તકોના પ્રકાશકો, છાપાખાનાઓ, કન્ડ્રાક્ટરો, કમીશન એજન્ટો વિગેરેની નોંધપોથીમાં તાકાદે બહાર પાડવાનો શેરો લેવાગ્યો.

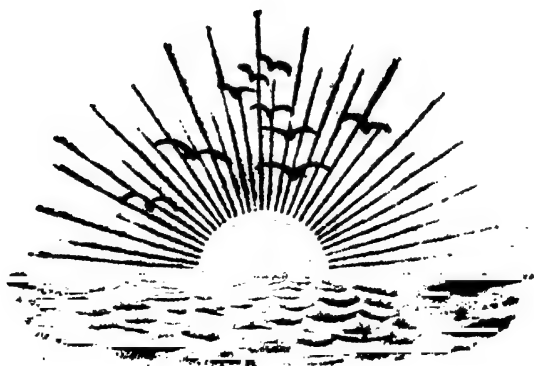
ગુરુનાં પસંદ કરેલાં આનાં અનેક પુસ્તકો બજારમાં મળ્યાં નહિં તેથી મારું પસંદ કરેલું પુસ્તક ગુરુ શીખવે એ વિચાર એમને જણાવ્યો, એ વિચાર એમને એટલો તો પસંદ પડ્યો કે તેમણે જાણે વિચાર કર્યા વગરજ અમલમાં મુકવાની દા પાડી. હું મારું હું આ બાબતનો વિચાર તેમણે પહેલેથીજ કરી રાખ્યો હશે. આખરે મેં ‘પાખંડ જ્ઞાન પ્રચારાશ્રમ’ પુસ્તક પસંદ કર્યું. આ પુસ્તક એનાં નામ ઉપરથીજ દર્શાવી આપે છે કે પાખંડનું જ્ઞાન એટલે પ્રાચીન સમયના મનનીય વાદક અને અણીશુદ્ધ ગુણનો પ્રચાર કરવા માટે આ પુસ્તક વિધાતાએ નિર્મિત કર્યું હતું પણ આ અર્થ વિષે પહેલેથીજ ગુરુ સાથે મારો મતભેદ પડવાથી અમે અંદરનાં વાંચન ઉપર વધુ ઝંઝા વિચારમાં ન પડતાં એક વખત અમસ્તુંજ વાંચી કાઢ્યું.

આજે અમારા ગુરુજી સહવાસનો છેલ્લો દિવસ હતો. છેલ્લો દિવસ હતો તે મને અમાઉથી ખબર ન હતી પણ ગુરુ બીજા દિવસે વિદાય થયા હોવાથી હું તેની સાથેના સહવાસનો છેલ્લો દિવસ ગણું છું. બીજાઓ કદાચ તેને છેલ્લાથી પણ પછીનો મણુશે. પણ મારું મણિત શાસ્ત્ર એટલા પૂરતુંજ બીજા કરતાં જૂદું છે.

તે અંતિમ દિવસની અંધારી રાત્રે મેં લગભગ બાર વાગે ગુરુને સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃતપણે સ્વામી વિવેકાનંદનું રાજયોગ ઉપરનું લખાણ સમજાવવા વિનવ્યા. સ્વામી વિવેકાનંદે તો જો કે વિસ્તૃત-પણેજ સમજાવ્યું છે અને વિસ્તારમય બ્યાખ્યાન મેં મારી પોતાની

મેળે ત્રણેક ભાષામાં વાંચ્યું હતું પણ ગુરૂજની સૈલી, વિસ્તારમય વિવેચન અને સંગીતના રસાસ્વાદનનો સોખ હોવાથી મારી આ પસંદગી માટે તેણે ધન્યવાદ આપ્યો અને સવારમાં જિહ્વા વેંત મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાનું મને વચન આપ્યું.

સવાર તો માંડ માંડ પડી-એઃ વર્ષ વીત્યું હોય તેમ રાત વીલી. સવારમાં હર્ષભેર ગુરૂજના ઓરડા ભણી ગયાં. નિરક્ષર પાનાવાળી ચોપડી સમો, ખલાસ થયેલા બઉંની કોડીશા, શાયવાઈ મયેલા પાંદડાના થડના હુંદા જેવા મારા બંગલાનો ઓરડો શન્યવત્ શોભતો હતો અને હું બોલી ઉઠ્યો, “અરે! રાજયોગ સમગ્રવ્યા વગર કેમ ગુરૂજ છ પાંચ માપી ગયા”

પ્રેમોશન.

એકવાત મારાથી બીલકુલ અજાણી નહોતી અને બીજી બાજુ જગતની પ્રત્યેક વ્યક્તિથી અજાણી હતી-અને તે મારી “લાયકાત” પ્રત્યેક મનુષ્યને કેં ને કેં લાયકાત હોય છેજ; અને તે લાયકાતનો અદલો યથાયોગ્ય તે અવશ્ય મેળવે છેજ. પણ અફસોસની કદાણી એટલીજ છે કે મારી લાયકાતનો કોઈ પણ પ્રકારે મને અદલો મળ્યોજ ન હતો. એથી ઉલટું તે લાયકાત ધરાવવા માટે મારે જે વિદ્યમણા સહવી પડી હતી તેજ આલેખવાનો અત્રે ઉદ્દેશ છે.

હાખલા તરીકે સાડાસાત માસના પુખ્ત વિચાર પછી અમારી કંપનીના ડાયરેક્ટરની બોર્ડના પ્રમુખ સાહેબે જ્યારે અમારા સ્ટાફના પ્રેમોશનના લીસ્ટ ઉપર મનું મારી પોતાના નીચલા ડાયરેક્ટર પાસે રવાના કર્યું, અને તે ડાયરેક્ટરે પહેલાં ટટીયા આરામ ખુરશી ઉપર મૂકી, કચવાતે મને વાંચ્યું અને જોયું કે પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પ્રમુખે આ પગલું લીધું હતું ત્યારે તે ડાયરેક્ટરને સત્યામહન સિદ્ધાંત મુજબ ગુપચૂપ બહાર પાડવા સિવાય, બીજો રસ્તો મળ્યોજ નહીં. અને અમારા પ્રેમોશનનું લીસ્ટ બહાર પડ્યું. ઓશીસના સીપાર્શન અગાઉથી ચાર આના પરખાવી રાખ્યા હોવાથી લાગલુંજ તે મારા હાથમાં પ્રથમજ આવ્યું. આનંદ, કુતૂહલ અને વિસ્મયતા વચ્ચે મેં જોયું કે તેમાં મારું નામ હતુંજ નહીં.

હવે તમે એમ ન ધારશો કે તેમાં નામ નહતું તેથી મને પ્રેમોશન મળવાનું ન હતું. મને પ્રેમોશન મળવું જોઈએ તેટલી મારામાં

લાવકાન છે. એમ ઑશીસમાં મઘ કાલે નીમેલા સીપાઇથી માંડીને ઑગણીસ વર્ષના જૂના કલાકોં સૌ મને કહેતા, પણ લીસ્ટમાં મારું નામ કેમ નાહું એ વિચાર એકાદ નાની શી પંદરેક કલાકોંની મીટીંગમાં કરતાં એમ માનવું થયેલું કે ઘણી ઘણીવાર મ્હોટા મ્હોટા ઑશીસરોનાં નામ કલાકોંના લીસ્ટમાં હોતાંજ નથી. મારે મને ઑશીસર માનવાનો છે તેનું લાન મને ત્યારે થયું. પણ ઑશીસરોને કેટલું પ્રમોશન મળ્યું છે તે તેઓને જ્ઞાનગીમાં કહી દેવામાં આવતું પણ મને હજી સુધી કહેવામાં આવ્યું નથી. અને આ ઉપરથીજ મને શંકા એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ‘હેં ભલા ! હું ઑશીસર ખરો કે નહિં’ ત્યારે ચાર આના આપેલો સીપાઇ તુરત બોલી ઉઠ્યો. “હારે જાગ તમે ઑશીસર નહ તો બીજું કાણ ?”

પ્રમોશન બધા કલાકોંને મળ્યું હતું કે નહિં એ પ્રશ્નજ નિર્ણયક નીવડશે, કારણ અલગત અધિનેજ મળ્યું હતું. અમારા જેવડી ઑશીસમાં, કમાતી ધમાતી ધરખમ પેઢીમાં, કોઇ રહી જાય એમ બોલનાર જરૂર કાચદાની ખારીમાં સપડાઇ જાય. નાનામાં નાના કલાકોં—ખરે સીપાઇથી માંડીને—વડામાં વડા ઑશીસરોએ પ્રમોશન લીધું—જરાપણ કચવાયા, લજવાયા વગર લીધું—લઇને ખીસામાં મૂક્યું—સ્વીકારી પોતાનું કર્યું. કોઇએ ના પાડવાની દિંમત કરીજ નહિં. અરે ! પ્રમોશન તો ખૂદ અમારી કંપનીના એજન્ટે, લાગીયાએ, મેનેજિંગ પ્રયરેક્ટરે, અને ઉપરાંત બોર્ડના દરેક પ્રયરેક્ટરે લીધું. કોઇને પણ અન્યાય કરે એવી અમારી ઑશીસ નથી એમ કહો તો કમ્પત કરે.

પણ અત્રે હું તમોને એટલું કહી દઉં કે પ્રમોશન લીધા પછી લેનાર જેટલા ખુશ નહિ થયા હોય તેટલો હું ખુશ થયો હતો.

મને પ્રમોશન કેમ નહિં મળ્યું હોય, શા માટે મને એકલા-
નેજ નાજાયક મળ્યો હશે એ સંબંધે સરૌક મારા ઓફીસના ટેબલ
ઉપર મારા લવિષ્ય ઉપર વિચર કરતો ખેડો હતો. આપઘાત અલ્પજાત
નિરર્થક હતો કારણ કે આપઘાત કરી મરી ગયા પછી કદાચ
ઓફીસના ઉપરીને પ્રમોશન અપવાનું મન થઇ આવે તો મને
ક્યાંથી આપી શકે? આ વિચારથી ઘેરાએલો હું ખેડો હતો ત્યાં
અમારી ઓફીસનો બીજા ખાતાનો એક કલાક મારી પાસે
આવ્યો અને મારે ખબર હાથ મૂકી મને વિચારમાંથી જગાડ્યો.
આ એણે ખોટું કહ્યું. કારણકે ખરું પૂછો તો આ વખતે મારા ટેબલ
ઉપર આવેલા ઓર્ડરની નોંધપોથી હું તપાસી રહ્યો હતો. હું ધણો
ખરો વખત તે મારા સામે ટેબલ ઉપર ખુલ્લીજ રહેવા દેતો. આમ
કરવામાં મારે કોઇ ઉપરી અધિકારીને છેતરી, હું બહુ કામમાં હું
એમ બતાવવાનો બીલકુલ ઉદ્દેશ ન હતો. કારણ હું એટલું ચોકક્સ
માનતો કે આવતા ઓર્ડર ઉપર અને માલની ખપત ઉપર અમારી
કમ્પનીનો આધાર છે. અને તેથીજ હું દરેક ઓર્ડરને કંઈસ્થ નાખતો
અને તેની સાથેજ આખા દિવસનું કામ પાડતો અને મારા હાથ
નાચેના કલાકોને પા કલાકમાં સત્તર વખત પૂછતો—“કાં કાંઈ
કંઈ ઓર્ડર?”

આવે કામને વખતે આપણને કોઈ “ડીસ્ટર્બ” કરે તો ખરેખર
તપી જવાયજ અને જે કલાકો મને વિચારમાળામાંથી જગાડ્યો એના
ઉપર હું બહુજ તપી જઇ બોલ્યો, “વેલ કમ, મીસ્ટર!”

“હું સજીનાસું આપવા માગું છું,” તે કલાકો બોલ્યો.

“કેમ! સજીનાસું! કંઈ થઇ થું નવાબની!” હું સવિતક બોલ્યો.

“અરે જવાદેને યાર ! બીજું શું મને પાંત્રીસજ રૂપીઆ પ્રમોશન મળ્યું” હું સાચુંજ કહીશ કે આ બોલવાનો લાવાઈ હું સમજી શક્યોજ નહિં. પ્રમોશનનું મળવું અને રાજીનામું આપવું એ કાકતાલીય ન્યાય કેવી રીતે ઉપસ્થિત થવા પામ્યો તે હું ન કળી શક્યો. બીજું રાજીનામાની ધમકીમાં હું માનતોજ નથી. આમ હોત તો હું કંઈ ઉઘાડી રોપડી ટેબલ ઉપર રાખી દિવસભર ઊંઘતો નજ એસી રહેત—ખલિકુલ નહિં. હું એ રાજીનામાની ધમકી આપી પ્રમોશન કઢાવત. “પણ મીસ્ટર પ્રમોશન મળ્યું છતાં રાજીનામું શા માટે આપો છો ?”

“અરે શું જવાદેને વાત ! મને પાંત્રીસ રૂપીઆ. પેલા આજસુ મીનુચંદ્રેને પચ્ચાસ અને આખો દસરડો કરાવી મને પાંત્રીસજ ! શું લાયકાત જેવી વાત છે અહીંઆ ? આ ઓશીસમાં રહે પણ કાણ ? એ તો મેનેજર મારે પગે ન પડ્યો હોત તો હું ક્યારનોયે બીજો જામી ગયો હત. પણ અરે બીજો નોકરી મળે કે તુરત હું ચાલ્યો જવા માગું છું.”

હું ત્યારે સમજ્યો કે બીજી નોકરી મળશે ત્યારે તુરત આ મીસ્ટર રાજીનામું આપશે. “બીજી નોકરી મળશે ત્યારે તુરત” આમ બોલવામાં એમણે હાલના બેકરીના વખતનો પૂરો વિચાર કર્યો હતો એમ મને ખાત્રી છે. બાકી પાંચ વર્ષ પહેલાં પણ અમને સૌને પ્રમોશન મળ્યું હતું અને તેમને નહોતું મળ્યું ત્યારે પણ રાજીનામું આપી ચાલી જવા માટે એમણે પોતાની અંતિમ ઇચ્છા બતાવી હતી. અને રાજીનામું આપવું એ પણ બીજી નોકરી મળ્યા પછી એ સૌ સમજી ગયા હશે.

આટલો વિચાર કરી હું પાછો ઑડરની તોંધપોથી તંદુરધ્યાન દેવા જઈ છું ત્યાં વળી બીજાએ આવી ઘોંઘાટ કર્યો, “આજે તો બહુ બની! હું આશા રાખતો હતો દસની અને બધા પામ્યા પચીસ. નસીબનાંએ નખરાં છે ને?” આટલું બોલી મારી બાબુની ખુરશીમાં જમ્યો.

હવે આ બેણે બોલું કર્યું. કારણ કે આવી રીતે બીજા કક્ષાકેનિ પોતાની ઑફીસમાં અમસ્તા બેસવા દેવું તે મેનેજરનો કાપ વહોરવા જેવું થાય. કારણ કે કામદી ઑફીસમાં બે કક્ષાકે ઑફીસના કામ પ્રસંગે જરા પાસે બેસે તો મેનેજર તરતજ આવી પૂછતા “કેમ? કામ નથી કે શું?” અને જ્યારે તેને સમજાવવામાં આવતું કે ઑફીસનું કામ ચાલે છે ત્યારે પણ માન્યા વગર ક્યો ચોપડો, કયું કામ, કેટલા વખત માટે સાથે બેસવું પડશે એ નિર્ણય કરી પછીજ ખસતા.

હવે આવી ઑફીસમાં બીજો કક્ષાકે આપણી પાસેની ખાલી ખુરશી ઉપર આવીને જામે તે ઇચ્છવા જેવું નથી. પણ તે લાઇ બેઠો ત્યારે તે કામ પ્રસંગેજ મારી પાસે બેઠો છે એ બતાવવા તેની પાસે પણ બીજા છોકા ખુલ્લી મૂકી અને પછી અમે વાતે લાગ્યા. તેને મેં એટલી રાખ્યો હતો કે મેનેજર આવતા દેખાય કે આપણે ઑફીસનું કામ કરીએ છીએ એમ બતાવવું.

“હા! શું તમે કહેતા હતા? તમને પચીસ રૂપીઆ પ્રમોશન મળ્યું એમ ને?”

“હારતો! બીજું શું?”

“તમને મળ્યા એ વાસ્તવિકજ છે. તમને ધારતા કરતાં અઢી-ગણું પ્રમોશન મળ્યું તેનું કારણ મારા ધારવા મુજબ તો એટલુંજ છે કે આપણી ઑફીસમાં લાઇકાત વગેરે તપાસીનેજ પછી પ્રમોશન લક્કી

થાય છે. તે મુજબ તમારા ડીરપેચના કામ ઉપર આપણા મેનેજર
.....” ત્યાંતો અમારા મેનેજર અમારા ટેબલ પાસેથી પસાર થયા
..... “અને ૨૫૦૦૩૭૧૯૦૩ નંબરના ઓર્ડરનું ઇનવાઇસ બન્યું
છે કે નહિ, માલ તો પહોંચતો થઈ ગયો છે. નહિ તો પછી.....”
મેનેજર ત્યાંથી વટાવી ગયા પછી—

“...જવા દેને ચાર! તને શું વાંધો છે આપણે હા એ હા કરી
મેનેજરની પાછળ ભમ્યા કરીએ અને મસ્કાપલીસ ચાલુ રાખીએ
તો અઢીગણું તો શું પણ પચ્ચીસગણું પ્રમેશન મળે.”

ઉપર ટાંકેલા બે દાખલા ઉપરથી એમ તથા સમજવાનું કે આ
બેજ વ્યક્તિઓએ પોતાના હૃદયના ઉદ્દગારો મારી પાસે આવીને
કાઢ્યા હતા. ઓશીસના દરેક કલાકે મને પૂછેલું. “તમે કાલે આવ-
વાના છો?” હું ખરૂંજ કહીશ કે આવો મશ્ર આખી ઓશીસના
મ્હોંમાં શા માટે હતો તે મને ખીત્રકુલ સમજાયું નહિ, “તમે કાલે
આવવાના છો?” એટલે શું? બધા કલાકે હડતાળ પાડવાના છે કે
શું? મેં પૂછ્યું પણ મને કાંઈએ જવાબ આપ્યોજ નહિ. પાછળથી મને
ખબર પડેલી કે બીજે દિવસે ચાર દિવસની દીવાળીની રજા હતી પણ
ઓશીસમાં કામના બોજને લઈને નિયમસર ઓશીસમાં આવી જવાની
નોટીસ ફરી ચૂકી હતી તે માટે આ સવાલો હવામાં ચાલી રહ્યા હતા.

તે દિવસે ઉશ્કેરાઈને સર્વે જણ અન્યાય સામે પોકાર કરવા
સૌ સૌના ટેબલ ઉપર રાજનામાં લખવા બેસી ગયા. લખ્યા પછી
લેખનશૈલી સૌ સૌની સાથે મેળવી ત્યારે માલુમ પડ્યું કે મારા
સિવાય બધા કલાકેએ દીવાળી અંત બેસતા વર્ષના અભિનંદનના
પત્રો ઓશીસના સર્વ ઓશીસરો ઉપર લખી કાઢેલા અને મેં અભાગી-
આએ ખરેખરજ રાજનામું ધસડી કાઢેલું.

મંગળ માણેરો અને સર્પ સોનારાણુ.

(બહુ જૂના સમયની શોક-રસથી ભરપૂર કથા.)

કાઠીઆવાડી કંઈંથ સાહિત્ય હાલના જનસમાજમાં બહુ પ્રિય વિષય થઈ પડ્યો છે. જૂદા જૂદા અધિપતિઓ આ સંબંધી લેખો પ્રાપ્ત કરવા ભગીરથ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. આવે સમયે અમને એક જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથની પ્રાપ્તિ અનાયાસે થઈ છે, તેમાં આજ સુધી પ્રકટ નહિ થયેલ વીર, શૃંગાર, શોક વગેરે રસોથી ઉભરાતી, જલકાતી અનેક કથાઓ છે. પણ જેમ આવી કથાઓને સંબંધે સ્વાભાવિક છે, તેમ આ કથાઓમાં પણ કોઈ સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં નથી. બધી તૂટક તૂટક છે. દુહાઓ પણ વચમાં વચમાં અધૂરા જણાય છે. છતાં એમાંથી થોડીક કાંઈક પૂર્ણતાના અંશવાળી જણાઈ છે. જે કાર્યવ્યવસાયી અધિપતિઓ એમને પોતાના અમૂલ્ય માસિકો યોગ્ય ગણુશે, કાંપોઝિટરો પોતાને હાથે એને પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન્હાનમ નહિં જૂએ, અને ટપાલખાતાના અમલદારો વચમાંથી એ માસિકો આ અમૂલી કથાઓ વાંચવા પ્રેરિત થઈને “તકડમચી ખાતે ઉધાર” નહીં કરી જાય, અને પરિણામે જનસમાજના હાથમાં જતાં તેમને રૂચિર થશે, તો ભવિષ્યમાં એ કથાઓ વાંચનારના કરકમલમાં અર્પણ કરવાના પ્રયાસ આદરવામાં આવશે.

આ કીમતી ગ્રંથની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ એ કથા ચમત્કારવાળી છે.

અર્થગેટના સમુદ્રના તરંગ જોતાં અમે રનેદલરી આંખે સ્મારિત પણુ નિરખી રહ્યા હતા, ત્યાં ‘ગરમ મસાલેદાર ચીવડા’ નું સુમધુર સંગીન અમારા કર્ણને અથડાયું. અમે રસિક છીએ એટલે સંગીતથી પ્રેરાઈ અમે અર્ધા આનાનો ચીવડો લીધો. આ ચીવડો જેમાં બાંધવામાં આવેલ તે કાગળના જીર્ણ કકડામાં અમે આ દુદાઓમાંથી કેટલાક જોયા. આથી ઉંસુક હૃદયે અને પૂર્ણ લકિતભાવથી દર સાંજે અર્ધા અર્ધા આનાનો વ્યય કરીને આશરે એ માસ નિઃશ્વિન અમે એ અણમોઝા કાગળોને સંગ્રહ કર્યાં. પરિણામ ઉપર જગ્યા-વેલ છે. અસ્તુ.

આથી કથાનો અંત નક્કી કરવો એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, છતાં આ કથાનો સમય અંતરે કળી શકાય તેમ છે. કથામાં વપરાયેલ અમુક શબ્દો એ સમય નક્કી કરવામાં આપણને ઘણી સહાય આપે છે. ઉદાહરણાર્થે પહેલા દુદામાં વાપરવામાં આવેલ શબ્દ “ચાટલા” નો અર્થ તે સમયમાં બહુ પ્રચલિત એવાં આંખના ચશ્મા-તે ‘પણુ કચકડાની રેમવાળાં મોટાં કદનાં-એમ થઈ શકે છે. સાતમા દુદામાં “બારવટ આદર” અને “મેડાં વાલકેસર” એ બે વાક્યો બહુ અર્થ-સૂચક છે. જે સમયની આ કથા છે તે સમયમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અર્થે લુન્ધ્યાઈ કરવી પડે એવી માન્યતા હતી, અને તેજ પ્રમાણે લોકો કરતાયે ખરા, અને “બારવટ” શબ્દ બારિસ્ટરના અપભ્રંશ તરીકે હોય. આ ધંધામાં ધન એકઠું કર્યા કેડે દ્રવ્યવાન લોકો “વાલકેસર” એટલે કે તે કાળમાં “વાલકેશ્વર” નામે એક રથાન પ્રસિદ્ધ હતાં, ત્યાં મોટી મોટી મહેલાતો બંધાવીને રહેતા હતા. આઠમા દુદામાં “પૈડાળાં ઘેડાં” છે એ આપણને બહુ મદદકર્તા થઈ પડે છે. આ

શબ્દનો અર્થ તે જમાનામાં વપરાતી “મેટરકાર” નામનું એક વાહન એવો લઈએ તો આખા દુહાનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. આ મેટરકારો ધનાઢ્ય મનુષ્યોના અસાધ્યતામાં તે વખતમાં એક આવશ્યક અંગ ગણાતું હતું. આ પ્રમાણે નવમા દુહામાં વાપરવામાં આવેલ શબ્દો “ચરલી મૂછ,” “પગરખ વાકરના,” “પેતાં,” “કાંઠડા” એ પણ તે વખતમાં વપરાતાં વસ્ત્રાભૂષણો હતાં, એમ આપણે ઇતિહાસ દ્વારા જાણી શકીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલ દૃષ્ટાન્તોથી આપણે ચાકકસ અનુમાન કરી શકીએ કે આ કથા ખુબ પ્રાચીન સમયની છે. અને તેનો કાળ ઇસ્વી સનની વીસમી સદી અને તે પણ ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૨ ની સાલજ હોઈ શકે, છતાં કોઈ વિદ્વાન આ કથા બીજા કાળની છે એમ સિદ્ધ કરશે તો અમે સહજે તેમની દલીલ નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસીશું.

*

*

*

મંગળ માણેરો અને સર્વ સેનારણુ જાગી જાતિના યુવક અને યુવતી હતાં. મંગળ માણેરાના માતૃપિતા પૈસેટકે સુખી હશે એમ લાગે છે. સેનારણુનું કુટુંબ તેમનાથી ઉતરતું નહિ હોય.

કામણુગારો સંધ, કોટે કાળા ધાખળા,

કડીઆળી લે હથ્થ, આંખે રૂડાં ચાટલાં. ૧

એણુકડી આ સાલ, લણુતર ઝાઝાં ભે ભરખા,

મંગળ માણેરાય, બે ત્રણ માગાં આવીયાં. ૨

આ બે દુહામાં માણેરાનું વર્ણન કવિએ તાદસ્થ કર્યું છે.

મંગળ શરીરે કામણુગારો અને ઉજળા વણુનો, કાળી કાશ્મીરના કોટ પાટલૂન પહેરતો, હાથમાં કડીયાળી અર્થાત પાતળી નેનરની સોટી

રૂપાની કડીવાળી રાખતો, અને આંખે મેટાં કચકડાની ફેમવાળાં ચશ્મા પહેરતો.

મંગળ ઝાઝાં ભણતર આ સાલમાં ભણી રહે છે એટલે કે તે સમયમાં બી. એ. નામની વિદ્યાપીઠની ઉંચી પદવી ગણાતી તે લે છે, એટલે જ્ઞાતિમાંથી કન્યાઓનાં માગાં આવવા માંડે છે.

સર્પુ એમાં એક, ગગન ઘોડલે ચાંદલો,

માગાં પાછાં ઠેલતાં કાળી નાગણુ પરચ્યો. ૩

માણેરો પોતાની વિદ્યા તેમજ ધનસંપત્તિમાં ગર્વિષ્ટ બનેલો હોય માગાં પાછાં ઠેલતો જાય છે. તેમાં સર્પુ નામની રૂપવતી પણ રંગે શ્યામ વર્ણી કન્યાનું માગું પણ પાછું ઠેલાય છે. કાળી નાગણુ જોવીને પાછી કાઢી એવા વિચારથી માણેરો બીજાં માગાંઓની રાહ જોતો અટારીએ ઉભો રહે છે.

માણેરાની વાટ સર્પુ ઝમકા વીજળી,

શેલે આંખે હાડ ઇન્દરરાણી મલપતી. ૪

થાવા કાળ તે માણેરો એક દિ પોતાની અટારીમાં જિભો હતો, તેવે નીચેથી સુન્દરીઓનું એક ટોળું અંદર અંદર મળક લૂકા કરતું, હાસ્ય વિનોદ કરતું, ચાલ્યું ગયું. તે ટોળામાં સર્પુ પણ હતી. સર્પુએ તે વેળા ઘેરાં આકાશના રંગને મળતું, ઝીણું, શરીરનાં અંગેઅંગની સુન્દરતા આર દીપાવતું શૈલું પહેર્યું હતું, અને એને લપને ઇન્દ્રાણીની પેઠે શોભતી સર્પુ વીજળી ઝમકા હોય તેમ ઝમકા અને ચાલી ગઈ. પણ જતાં જતાં માણેરાનાં હૈયાને ચોરતી ગઈ.

ચોથા અને પછીના પાંચમા દુહાની વચ્ચે બીજા ત્રણચાર દુહાઓ હોવા જોઈએ એમ કથા વાંચતાં આપણને જણાય છે. પણ

તે ઘણી તપાસ કરવા છતાં મળી શક્યા નથી એટલે વચમાંની ત્રીજા અનુમાનથી સાંધવી પડે છે.

પાડ રાધના રાત, વાયાં પાણી દોયલાં,
મંગળ કડયાં રૂપ, શેઠાં વાલાં લાગીયાં. ૫
રૂપાવરણી દેહ મંગળ! સપુત સાંપડ્યો,
કાળી માગણુ જાત આભડછેટું આવશે. ૬

પોતાનું દિક્ષ ચોરી જનાર પેલી વીજળીને પોતાની કરવા માણે-
રાએ ઘણું ઘણું કર્યું. પોતાની માને, બહેનને અને લાભીકોને પણ
સર્પને ત્યાં મોકલી, પણ સર્પ એકની બે થઈ નહીં. પોતે માગું મોકલ્યું
તે પાછું ઠેલ્યું હતું એ વાત આ હડીલી જીવાનીને મદદ ચડેલી સોના-
રણુ બૂલી ન હતી. તેણે માગું તેવી રીતે પાછું ઠેલ્યું એટલુંજ નહીં,
પણ પોતાના રૂપના કરતાં પણ માણેરાને શેલું વધુ સુંદર લાગ્યું
એ હકીકત કહેતાં મહેલું પણ મારી લીધાં.

તે કહે છે : હે મંગળ માણેરા ! રાધના પાડ તો રાતે વહી
ગયા છે, અને વહી ગયેલાં પાણી મળવાં કંઠણ છે. તને માફ રૂપ
કદરપું લાગ્યું પણ માફ શેલું વાલું લાગ્યું.

મંગળ ! તારી માએ તો સપૂતને જન્મ આપ્યો છે, અને તારી
કાયા રૂપાના જેવી ઉજળી છે. અમારી માગણુની જાત (પોતે પહેલાં
માગું કરેલ એટલા માટે) કાળી છે, એટલે અમારી સાથે સંબંધ
જોડતાં તને આભડછેટ આવશે, અર્થાત કે તું નીચો ગણાઈ જશે.

હું રાણી તુંય, તુંથી બારવટ આદરું
મેઠાં વાલકેસર તું કાળે કપળે કરું. ૭
સર્પ તારે કાળ પૈડાળાં ઘોડા લઉં

કેટલોક સમય વીતી જાય છે, અને મંગળની સર્પ પ્રત્યેની લગના ઓછી થતી નથી. એક વખતે પુર્ણિમાને દિવસે ચંદ્ર આકાશમાં પોતાનું 'સ્નેહલયુ' સામ્રાજ્ય સ્થાપી રહ્યો હતો, પ્રેમીઓ પોતાની પ્રેમ ગોષ્ઠીઓમાં મસ્ત બની રહ્યા હતા, અને મ્હોટા મ્હોટા માર્ગો પણ મનુષ્યના પગરવ વિના શાંત નિર્જન હતા, તે સમયે જ્ઞાતિ ભોજનમાંથી પાછો ફરતો મંગળ સર્પને પોતાની મેડીની બારીએ ઉભેલી જુએ છે.

આવો પ્રસંગ ફરી ફરી નહિં મળે એમ ધારી મંગળ સર્પને સંબોધીને કહે છે: “હે સર્પ ! તું મારા હૈયામાં રાણીરૂપે છે. તું બે મારી થવાને કબુલ કરે તો હું બારવટું કહેતાં એવો ધંધો કરું કે જેથી થોડા સમયમાં વાલકેશ્વર ઉપરની મહેલાતો તારે માટે વેચાતી લઈ લઉં, તારે માટે હું મોટરકારો પણ વસાવું.....”

(આ પછી દુહાની લીટી મળી શકતી નથી, અને દુહો અપૂર્ણ દશામાં રહે છે. એ પૂરો મળ્યો હોત તો આર આનંદ આવત)

સર્પ પોતાના પ્રેમમાં મસ્ત બનેલા આ દર્દીના દુહા સાંભળી રહી, પણ એણે ઉત્તર વાળ્યો નહીં, એટલે માણેરો ફરીથી બોલે છે:

તું વિલુ ચરલી મૂછ, પગરખ વાકરનાં ભક્ષાં,

પોતાં ધાત્યાં બાંધ, કાંઈડા આપે નૈ. ૯

સર્પ ! તારા વિના ચારલી ચેપલીનના જેવી મૂછ, વ્હાઈટવે લેડઝોને ત્યાંથી ખરીદ્યો વોક આવરનો બૂટ, ખમીસની બાંધમાં ધાલેલો રેશમી રમાલ, અને કાલરો આપશે નહિં, માટે માન ! ભલી માન !

શેલે ઓપે ડાડ, હાડ વગર શેલાં ને;

સર્પ કાળા કેર અધાપામાં વાધીયા. ૧૦

જતાં સર્પએ જવાળ નહિ આપ્યો, એટલે પોતે કરેલ ગુન્હાનો
એકરાર ખરા દહીંની પેડે માણ્ણેરો કરે છે, અને પોતાની માની
લાંબિલા માથકની દીનતાથી મારી માંજે છે. તે બોલે છે: “શેલાં તો
શરીરથીજ સારાં લાજે છે, શરીર વિનાના શેલાં મારે શાં કામનાં ?
સર્પ ! હું તે વખતે આંધળો હાંધશ કે મારાથી તારી સુંદરતાને
માટે આવો હલકો અભિપ્રાય બાંધી દેવાયો !”

સુષુનાં લાળું છેક, મંગળ તારી વાતડી,

વાધાના આ કાડ આમ તૂટે ચે નવ છુટે. ૧૧

રીઝગો શેલે કાં મનખો આ માણ્ણે ને

બૂંડા ! મા કર ધાડ સર્પના સપના હવે. ૧૨

સર્પ આવી પ્રેમીની આજીજીથી પણ પીગળી નહિ, અને કાલું
હૈયાથી તેણે રોકડો જવાળ આપી દીધો: “મંગળ ! તારી વાતોથી
મને શરમ આવે છે. તારો વસ્ત્રો પ્રત્યેનો પ્રેમ એવો છે કે ઉંચંચા
આકાશ નીચે પડે જતાં તે ઓછો નહિ થાય. હવે તું ગમે તેવું
કાલું કાલું બોલીને મને રીઝવવા માગે છે, પણ તું પહેલાં શેલાં
ઉપર કેમ મોહી પડ્યો ? તું હવે આ દેહને મ્હાણી શકવાનો નથી.
બૂંડા ! ઉતાવળ કરીને ગમે તે પ્રમણું ભરી બેસતો નહિ કારણ કે
સર્પના તો હવે તારે સ્વપ્નાં રહેવાનાં !”

પાંજર જાશે વૈ, આવખડાનાં નેહા ને,

રાયા ! મારે મેખ, મનખા માગ્યા નવ મળે. ૧૩

આ પ્રમાણે ઘેઝોતુર પ્રેમી મંગળ હતાશ થઈ વડલાના છાયા હેઠળ વીસે મહોડે બેસે છે, અને પોતાના બાવી ઉપર વિચાર કરે છે. તે વખતે કવિ તેને ઉદ્દેશીને કહે છે, કે હે રાયા મંગળ ! મનુષ્યનું શરીર જતે દહાડે ચાલ્યું જશે, અને આયુષ્યનો કંઈ ભરોસો નહિ, માટે હે ! નિરાશાવાદી ! તું ઊઠ, મનુષ્ય દેહ માગ્યો મળતો નથી. માટે તારું ચિત્ત કંઈ બીજામાં પ્રેર !

*

*

*

કથા અહીં પૂરી થાય છે. માણસો પછી કાંઈ બીજી કન્યા લાવ્યો કે હિમાલય તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યો ગયો એ કથામાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી, પણ બીજી તપાસ કરતાં એમ જણાય છે કે સર્પ સેનારણ અને મંગળ માણસો બંને જૂદે જૂદે ઘેર પરણ્યા હતાં, અને લાંબા કાળ પછી બંને વચ્ચે મિત્રલાવ પણ થયો હતો ખરો. બાકી હયાંની વાતો તો હરી જાણે !

સાંચી

સાંચી

કેશવની રેવડી.

“હિંદને જે જગત સમસ્તમાં સ્થાન હોય તો તેના ધર્મને લઈને છે.” એ વિષય ઉપર અમારા મિત્ર કેશવ ત્રિવેદીએ લગભગ સોળેક વચ્ચન જૂદે જૂદે ઠેકાણે અને જૂદે જૂદે અવસરે બોલ્યાં આપ્યાં હશે. અને તે ધર્મ ધીમે ધીમે કેટલો નષ્ટ થઈ ગયો છે, પશ્ચિમના સુધારાએ હિંદમાં કેટલું ધર ધાલ્યું છે, ત્યાંથી માંડીને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ હજી સુધી ટકી રહી હોય તો કેશવ ત્રિવેદી જેવા ધણાક વિરક્ત નરોત્તી, ધર્મમાં શ્રદ્ધાને લઈને છે અને “ધર્મ સંસ્થાપનાર્થાય સંમન્વામિ યુગે યુગે મત્ર અનુસાર અધર્મના નિકંદન અને ધર્મના પરિપાલન માટે સાક્ષાત્ કૃષ્ણ ભગવાનનોજ એ કેમ અવતાર હોય એ એમની ગણતરીમાં અમે અમારો ફાળો ન આપી શક્યા હોવાથી તે હમેશાં અમારા ઉપર ધુંધવાતાજ રહેતા. અને ધર્મમાં અમારી અશ્રદ્ધા એ અમારા નાશનું મૂળ નિવડશે એમાં એમની સંપૂર્ણ ખાતરી હતી.

મહાત્મા ગાંધીજીની ચળવળ કેશવ ત્રિવેદીને માન્ય છે કારણ તેની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મને સ્થાન છે.

મહાત્માનો જેન ગતઃ સ પન્થાઃ આ શબ્દો ઉચ્ચારી ભણેલ પણ વચર મણેલ ચાર પાંડિતો રમશાનમાં કેવી રીતે જઈ ચડ્યા હતા તેના અવિચારીપણાનો દાખલો કેશવ ત્રિવેદીને કંઈસ્થ હતો અને આવી આંધળા રીતે મહાત્મા ગાંધીજીને તે નથી અનુસરતા

એની બહુશો અમરી પાસે થડે પહોરે મારતા. જો કે તે અરસામાં હું એક બિંધ ખેંચી કાઢતો, સન્મુખ રહ્યા બનાવી કહાડતો અને મધુરી સાંજે રાંધવાના ચોખ્ખા સાફ કરી કાઢતી.

આ પ્રકારની એમની ધાર્મિક વહેમોની માન્યતામાં શ્રદ્ધાને લઇને, એ અનેક વખત હાસ્યજનક સ્થિતિમાં મૂકાઇ ગયા હતા, અને કેટલીક વખત તો એમને પણ કફેડી દશામાં ધસડી જતા તે વખતે અમારાં નાક પડું પડું થઇ જતાં અને માથાં શરમમાં નીચાં લટકી પડતાં. આ બાબતનો એક દાખલો આપીશ.

એક વખતે અમે ફરવા ચાલ્યા જતા હતા. રસ્તામાં કેટલાક તોફાની છોકરાઓએ એક ઝાડ પર પાણી ફેંકી રહ્યા હતા. કેશવ ત્રિવેદી, અહિંસાના તત્વોથી ઓતપ્રોત, એકદમ આગળ ધસ્યા. બેચાર છોકરાઓને પકડી ચચ્યાર ધોલ ચોઢી કહાડી, બેને પટકા નાખ્યા ને એકને કાનવતી પકડી. “ક્યા પ્રાણી ઉપર હલ્લો આપ્યો હતો?” એમ પુછવા લાગ્યા.

અલગત અમે પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતમાં, વારંવાર બાપણ સાંભળી, ઓતપ્રોત બની ગયા હતા, પણ છોકરાઓને મારવામાં હિંસા છે એ અમારી માન્યતાનો સ્વીકાર કેશવે ન કર્યો.

“અમે ઉંદરને પથ્થર મારતા હતા” એક ટીખલી છોકરો જરા આગળ વધી બોલી ઊઠ્યો.

“ગરીબ ખીચારો ઉંદર. તમે ઇજા લાગના! ભર રસ્તામાં ભલે માર બાધો. ઉંદરને પાણી મારો તે મરી નહિં જાય?”

“તે ઉંદર મરે તેવો નથી” એક બોલ્યો.

“કેમ ?”

“કારણુ તે ફાટ્યા તૂટ્યા કપડાના ગાજાનો બનાવેલો છે.”
આ સંભળી કેશવ ચાલતી પકડવા ગય છે ત્યાં માર ખાધેલામાંના
એ તણુ છોકરાઓ પોતાને ઘેરથી ચાકરને તેડી લાવેલા તેઓએ અમને
બની શકે તેટલી મળો દીધી, અમને મારવાની ધમકી આપી પણ
અમે કોઈ ન કર્યો પણ...અઝોચેન જીને કોથલુ સૂત્રમાં માનનારા
અમે તેને માનથી વશ કરી લીધા.

કેશવ ત્રિવેદીને ધર્મમાં એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે સાસ્ત્રની
સમજણ આજ્ઞા ન મળે તો ઘરમાંથી બહાર પગ ન આપે. આથી
કરીને જોષીના વચનોમાં, તેઓની મજૂરીમાં કેશવને બહુજ પ્રેમભાવ
હતો. આ પ્રેમભાવ એટલા તો ઉમ્મ સ્વરૂપમાં હતો કે અમારે ખી.
એ. ની પરીક્ષા આપવા મુંબઈ આવતી વખતે કેશવ ત્રિવેદીએ
બોલાવેલા જોષીને અગાઉથી લાંચ આપી, અમારા મુકરર કરેલા
દિવસનેજ જોષીની મજૂરીમાં અનુકુળ ગઢેર કરાવવો પડ્યો હતો,
નાહિંતર જે કદાચ જોશી મહારજ બૂઝમાં આફું વેતરી દેન તો
કેશવભાઈ પરીક્ષા પણ આપવા ન આવત.

*

*

*

સવાનો પ્હોર હતો. હું રૂઢા પીતો હોડિળા ખાટે બેઠો હતો
અને કઠેરામાંથી રસ્તા ઉપર નજર કરી ઉભેલી મધુરીને મોતાનો
હડો પડી જતો રૂઢા પી જવા વિનવી રહ્યો હતો ત્યાં મધુરી
અચાનક બોલી :

“એઈ, જુઓ તો ખરા, અહિં આવો તો, તમે બિચારા કેશવ
ત્રિવેદીને વારંવાર બનાવ્યા કરો છો, એ ઠીક નાહો. અત્યારેજ

બિચારો કેટલા ભડિતભાવથી ગાયના પુચ્છને ચક્ષુસ્પર્શ કરાવી રહ્યા છે ! તમે તેને ન પજવતા હો તો. ”

હું જિહ્યો, કટાણું મ્હોડું કરી મારી અધૂરી પીવાઈ રહેલી ચ્હા ટેબલ ઉપર મૂકી જોવા ઉઠ્યો, જમને જોઉં તો કેશવ ત્રિવેદીની ચોપાસ લોકોની હા, હસાહસ, ટોળટપ્પા, અને મસ્કરી અને વચ્ચે કેશવ પોતે. અમે નીચે દોડી ગયા, “ત્રિવેદી ! આ શું કરે છે ?” બધા લોકો મ્હોટેથી હસ્યા, “કેશવ, બોલની ! આ શું કરે છે ?”

કેશવ આકુળવ્યાકુળ બની બોલી જિહ્યો, “શું કરે આપનું કપ્પાળ. ગાયના પુછડને આંખે અડાડવું એમાં વળી ગામ આખું મધેડે કેમ ચડતું હશે ?”

બધા બોલી જિહ્યા, “પણુ લાઈરે મારા ! આ તે ગાય છે કે બળદ !”

*

*

*

શનિવારનો રાત્રિનો સમય હતો. અમાવાસ્યાની કાળી રાત્રીમાં તારાઓનો ચમકાર આંખા અજવાળાનું ક્યાંક ભાન કરાવતો હતો. બીજો દિવસ રવિવાર હોવાથી અમારા મિત્ર સન્મુખ માંકડ અને તેનાં વહુશ્રી મારે ઘેર સાહિત્ય ચર્ચાને અર્થે આવ્યાં હતા અને મોડી રાત સુધી અમે તે ગલન વિષય ઉપર ગપ્પા મારતા બેસી રહ્યા હતા.

સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવીણ મ્હારી પત્ની મધુરી એકાએક બોલી :

“એઈ...જરા આમ જુઓને, “આનાતોલ ક્રાંસે” ઉપર આ મારો લેખ કેવોક લખાયો છે ?”

“તું વળી આનાતોલ ક્રાંસેની શિષ્યા ક્યારથી થઈ ?” હું બોલી ઉઠ્યો.

“અમે સિખ્યા કેવાં કે વાત કેવી? અહિં તો અગ્રેજ મેજ-
ઝીનમાંથી તફડચી ખાતે ઉધાર છે. બાકી આનાતોલ ક્રાસિનો એક
લેખ અથવા એનું મૂળ જીવન વૃત્તાંત વાંચ્યું હોય તો કહો એવા સોગન.”

“આફ્રીન! આફ્રીન! મધુ લાભી, આધુનિક ઉગતા ગુજરાતી
સાહિત્યમાં પ્રવીણ લાજો છે હો.” સન્મુખ બરાડ્યો.

ત્યાં એકાએક શોર, મારામારી અને બમરાણુ અમારે કાને
પડ્યા. પડોશીને ત્યાં ચોર પેડો હશે, પઠાણો આવ્યા હશે, લૂટારા
રીવોલ્વરો સાથે તૂટી પડ્યા હશે વિગેરે તર્કો અમારામાં આવી ચાલ્યા
ગયા. સન્મુખ એકદમ કાચ નીચે પેશી ગયો અને એકેક તળાકાઓ
માથે ઓઢી લીધી, મધુરી તથા સન્મુખનાં બહુ હિંમતથી રસોડામાં
બારણું વાસી બેસી ગયાં. મેં ચોરને નસાડવા, “ચોરો વિષે કૈંકના”
અકસીકર ઇલાજના શોધક રા. ધનસુખલાલની હિંમતનું આવાહન
કયું, ખુરશીઓ અફાળી, ટેબલો ગળાડવ્યાં, ફલાવર વાજો ફેંક્યાં.
આરસા તકતાઓ ઉગાડ્યા પણ શોરબકાર નરમ ન પડ્યો! આખરે
બહાદુરી ભયાં હદયે લીધી કડીયારી ડાંગ અને આગળ ધસ્યો. સાવચેતીથી
ડાંગ ખભે રાખી કે ચોર લૂટારાઓ મારા ઉપર અચાનક હલ્લો કરે
તો ડાંગ પડતી મૂકી છ પાંચ ગળુવાનું સુગમ પડે અને પચ્ચીસ પઠાણો
સમક્ષ હું એકલો ઝૂઝીશ એ દ્રશ્ય મારી આંખડી આગળ ખડું કરી
આગળ ધસ્યો. બારીના કાણામાંથી જોયું કે હલ્લો કરવાનો મોઝ
અવસર છે કે નહિ. પણ પીળી પાંદડીઓ તીડની પેડે ઉભરાઇ મઠ
છે, ચોર બરાબર હસ્તગત થયો છે, એ જ્યારે દ્રવ્ય મેં જોયું ત્યારે
હું નરમ થઇ ગયો, મારી મઠ્ઠાંબી માટે મને શરમ આવી. ચોર
પકડવાની મારી શકિતની કસોટીનો અમૂલ્ય અવસર હાથથી ગયો

માટે મેં લયંકર લાય મારી છતાં હિંમતથી ઘરમાં જઈ પુછ્યમ દેતી ચોરના માથા સથે મારી કડિયારીની મિત્રાચરી કરાવી અને બોલી ઉઠ્યો :

“સીપાઈઓ ! લાઈઓ ! તલવાર મ્યાન કરો, રીવોલ્વરોના હવામાં લગ્ગકા કરી નાંખો અને કડીયારીને વિસામો છો. ચોર પકડવામાં હિંસાને સ્થાન નથી. બત્તી કરો.....”

મેલી ચીમનીના ઝાંખા અજવાળામાં, કોલી ગયલા સફરજન સમા મ્હોંવાળો, માર ખાધેલ હોવાથી રડતી સુરતભર્યા, સંતાઈ રહેલા સન્મુખ, તેના વહુ અને મધુરીએ દોડતા આવીને ઓળખી કલાકેનો કેશવ ત્રિવેદી જોઈ અમે ચોંક્યા.

રાત્રે નાટકમાંથી પાછા આવતાં, બિઝાડીનું આડું ઉતરવું, શાસ્ત્રમાં અપશુકન એમ કેશવ ત્રિવેદીનો વહેમ અને સીધા ઘરમાં ન જવાય એ માન્યતા. તેથી પાડોશીના ઘરની નીચી વંડી ઠેકા ગુપચુપ ઘરમાં પેશી જવાના પરિણામે આ દશા !

આ દર્શ રેલ્વે.

છપ્પનબોગનો ભાર પેટમાં મૂકી, હાથમાં કોટ, ટોપી તથા છત્રી બનતી ત્વરાથી જિંચાઈ બાર અઢારની ગડી પકડવા મેં દેટ મૂકી. સ્ટેશન ઉપર પગ મૂકતાં મને ખબર પડી કે ટ્રેન આજે સોળ મિનિટ સોળ સેકન્ડ મોડી આવવાની છે. દરયાણી તાર આવ્યો હતો તેમ ત્યાં ફરનારો સ્ટેશનનો પોર્ટલે બૂમ પાડતો હતો.

‘નિયતવેળ ઝટ દોડત.’ રેલ્વેની નિયમિતતા, સુખ સગવડ વિગેરેનું ત્યારે મને જ્ઞાન થયું. બીજી રેલ્વેમાં કંઈક ને કંઈક અગવડ હોય છેજ પણ અમારી રેલ્વેનું ધ્યેય ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની સુખ સગવડ બળવવાનું હતું. આ રેલ્વેની લોકલમાં જે સુખ સગવડ, શાન્તિ, અને આનન્દ મળતાં તેનો અનુભવ લખવાનોજ આ ઠેકાણે ઉદ્દેશ છે.

ટ્રેન સોળ મિનિટ અને સોળ સેકન્ડજ મોડી આવી કે એથી વધારે, એ પ્રશ્ન નિર્ણયક છે. દોડવામાં તો નિયતવેળ પણ અનિયમિતતામાં જે નિયમિત એ રેલ્વે વિશે આવો સદેહમર્લ પ્રશ્ન પૂછવો એ રેલ્વે કારભાર ઉપર બદનામી કર્યા જેવું થાય.

ટ્રેન આવી કે તુરંત ખૂલ્લાવાળી જગ્યા ઉપર હું ગોઠવાયો. સાચું પૂછો તો સ્ટેશન ઉપર મેં સોળ મિનિટ ને સોળ સેકન્ડ ને બહારે લગભગ પચાસ મિનિટ ને એમણુસાથ સેકન્ડ વાટ જોઈ હતી, તેમ અમારી નિત્ય નિયમિત કાંડાચડીયાળ કહેતી હતી અને આટલા લાંબા

વખતમાં એક નિદ્રા લઇ લેતાં મેં એકાદ અગાઉની ટ્રેન ખોઇ હતી કે નહિં તે વિષે મને થંકા ઉત્પન્ન થઇ. પણ મને તો ખાતરી છે કે મેં એક પણ ટ્રેન ખોઇ ન હતી. ખોઇ હોય તોયે ખેર ! આખરે તો ટ્રેન મળીજ.

ઉપર કલા પ્રમાણે આ રેલ્વેના ડબ્બાઓમાં એટલી બધી સગવડ હતી, તેની બેઠકો એટલી પહોળી અને આરોગ્યના નિયમાનુસાર હતી કે મેં નિદ્રાનાં ખોખાં મણુને હિસાબે જોખવા માંડ્યાં. અલબત્ત મારા પેટમાં પડી રહેલા ભારથી અને અગાઉ સ્ટેશન ઉપર ખેંચી લીધેલી નિદ્રાથી હું એટલો બધો થેનમાં હતો કે બેઠકામાં લપાઇ વસી રહેલા માંકડના ચટકાને કદી કદી ખણુવા ઉપરાંત અને કદી કદી શરીરની હીલચાલથી તેમને ઝહાત કરવા ઉપરાંત મને કોઇ પ્રકારનો બીજો ત્રાસ નહતો. જૈનવિદ્વાનો જાણુકાર હું હોવાથી તથા મેં ભારે બોજન લીધેલ હોવાથી માંકડોને હર્ષબેર મેં નીરાંતે પ્રીતિબોજન કરવા દીધું.

એકાદ સ્ટેશન મેં વીતાડ્યું હશે, ત્યાં હું મારી પછવાડે પડેલી બૂમથી એકાએક ઝંખકી જાગ્યો, “આજ શનવારઆ દિવસ, માસતિયા દિવસ, પુણ્યકર્માયા દિવસ—કાહિં ધર્મ કરા—ત્યા મધે કાહિં કમી નાહિં હોણાર—આંધળા ગરીબાઆ પોટાચી કાણુલા વાંચત્રા....” આ કણુજાનનક બૂમથી હું એકલોજ ઝંખકી ગયો હોઉં એમ મને લાગ્યું. બીજા બધા લોક તો દયાર્દ્ર ચહેરે તે યાચકની તરફ જોતા હતા. મેં ઘણાની આંખોમાં દયાનાં આંસુ જોયાં, ઘણાનાં મેઢાંઓ કણુજાથી છવાએલાં દીઠાં અને ડબ્બામાં બેઠેલાઓ સઘળાને ગરીબ બીખારીને કંઈક ને કંઈક આપવાનું મન થઇ આવ્યું હોય તેમ લાગ્યું.

મારી પણ કંઈક ઇચ્છા થઈ, “પન્નાસ રૂપ્યાચી નોટચા ખુરદા હાય?” મેં મરાઠીનું અઠંગ જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરતાં પ્રછયું. એટલું તો હું જરૂર કહીશ કે મેં મરાઠીનો નવ કલાક ને નવ મિનિટ પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યો છે. બીજારી એકાએક ખેલી જઈયો, “પન્નાસ રૂપ્યાચી નોટ આહે! ખીશાંત કુઠે તરી સુદા દીડકયા અમેલ, બગા તો ખરા!” અફસોસ! છુદો એક પણ પૈસો ન નીકળ્યો અને પન્નાસ રૂપ્યાચી નોટનું પણ છુદું ન મળ્યું. કદાચ પ્રયાસ કરત તો છુદું મળત. છુદું લેતા જતાં ખેસવાની જગા ખોત. અને કોને ખબર છે—કદાચ છુદા દસ-દસનાજી કટકા મળત તો! એથી છુદું મળત તો પાંચ પાંચના, કદાચ એક એક રૂપીઓ મળત પણ એથી છુદું નજ મળત. ડબ્બાના માલુસોએ બધાએ પોતાનાં શરીર ઉપરનાં બધાં કપડાનાં ખીસાંએ તપાસી લીધાં પણ ચાવા કાળ તે પન્નાસથી ઉપરનીજ આખી નોટો નીકળી. તે પણ દરેક ખીસાંમાં એક એક, એટલે કોઇના ગળવામાંથી પન્નાસની નોટ શિવાય કંઈ બીજું પરચુરણ નીકળ્યું નહિં. અમે બધાએ તરતજ એક મતે ઠરાવ કર્યો કે આ બિખારી કાલે આજ ગાડીમાં આજ વખતે આવી પહોંચે તો સહુએ છુદું કરાવી લાવી તેને અકેક પૈસો આપવો. બીજારીના મ્હોડાં ઉપર આનંદ છવાયો. “ઇશ્વર તુમચા કલ્યાણ કરણાર” એમ મનમાં બોલતો હોય તેમ, કરડી આંખોની વક લગ્મર અમારા સહુ ઉપર ફેરવતો, દુવા વરસાવતો, ચાલતો થયો.

પણ “આજ શનિવારચા દિવસ,” આ શબ્દથી હું ખરેખર આ માટે લડકી ગયેલો લેતું રહ્યમ એમ છે કે પહેલાં તો હું એમજ શ્રદ્ધી ગયેલો કે આજેજ શનિવાર હતો. યાદ રાખવાની ચિન્તા કદિ

ન્હોલી ન્હોરી. ખીબું એ કે શનિવારે અમારી કંપનીના ડાયરેક્ટરોની એક અસાધારણ સભા બાર વાગતાં મળવાની હતી. હાથ! હું બૂલ્યો! હવે મારી શી ગતિ થશે? મિટીંગનું કામકાજ શરૂ થઈ ગયું હશે! કંપનીને ફડચામાં લઈ જવાનો હરાવ થઈ ચૂક્યો હશે. અમને નોટીસો આપવાનું એક મતે હરી ચૂક્યું હશે અને અમે કદાચ ઓફીસના એક મ.સના મહેમાન હાઇડ્રું એ વિચારે અને ઘેલો બનાવી મૂક્યો. ‘આજ શનિવારે દિવસ’ આ શબ્દો હું ઘેલછામાં બોલવા લાગ્યો અને મારી નિદ્રા, સ્વાસ્થ્ય અને સુખસ્વપ્નમાં ભંગ પાડનાર બિખારીને અઢી ગાળો દઈ ચૂક્યો. રેલ્વેની સગવડતા આ કંઈ ઓછી ન કહવાય. કદાચ વાર બૂલી જઈએ તો બિખારી લોકો વાર સુદાં આપણને કહી જાય એ આઈશ રેલ્વેની ખાસિયત છે.

કચવાતે મને આટલું સહન કરી હું પાછો નિદ્રાધીન થયો ત્યાં એકાએક ‘પાલીસ’ શબ્દે મારા કાન વીંધ્યા. મેં તેની કંઈ દરકાર કરી નહિ પણ પોરિયાએ જવાબ લઈ પછીજ આગળ વધવાની હઠ પકડી. મેં પતાવ્યું, ‘નાહિ.’ એટલે વળી પોરિયા બોલ્યો: ‘ચાંગલા કરેલ, દોન દીડકયા ઘેઘઝ’ મેં કંટાળી આખરે તેને પાલીસ કરવાનું મંજુર કર્યું અને હું નિદ્રામાં પડ્યો. ત્યાં તો ‘શેક, બૂટ કુઠે આહે?’ મેં કહ્યું, ‘વેડા આહેસ, જરા ધ્યાનથી બગા તો ખરા’, પણ હું જ્યારે ધ્યાનપૂર્વક જોઉં છું ત્યારે મને યાદ આવ્યું કે હું ખુલ્લે પગેજ ઉતાવળમાં ચાલી આવેલ એટલે ચીડવાઈ પોરીયાને હાંકી કાઢ્યો. પોરીયો પણ બખડતો બખડતો ચાલ્યો ગયો. અફસોસ! આટલી રેવડી ઊડ્યા પછી નિદ્રાની સ્વસ્થતા હું ખીસ્કુલ ન મેળવી શક્યો. અદાર વખત પાલીસગણ પોરીયાને ના પાડી

હશે પણ આખી ગાડીમાં ઇતરડીના ધણુ માફક ફરી વળેલા પાલીસના પોરીયાઓથી બધા કંટાળ્યા હોય એમ લાગતું હતું. અને દરેક લોક મારી પેઠે કંટાળી કંટાળી ‘બાળો’ કહી પાલીસ કરાવતા હતા. રેલ્વેમાં આ કંઈ જેવી તેવી સમવડ ન હતી. ધરો કે કદાચ ધેર પાલીસ કરવી બુદ્ધા. કરી હોય તો કદાચ કીચ્છમાં પગ પડી ગયો હોય, ભુલમાં ગદર- માંતો કાદવ બૂટ, શુઝ કે ચંપલ સાથે ચ્હોંટી ગયો હોય, યુરોપીયન ઓશીસમાં હોવાથી ‘પોલીશન’માં ગાબડું પડવાનો પોણીસો ટકા સંભવ હોય તો ‘દેલ દીડક્યા’ ભાંગી નાખી પાલીસ કરવી લેવી એ સહુથી સરસ ઉપાય છે. હું તો કહું છું કે કદાચ દાદી બોઠતાંયે ધેર બૂલી ગયા હોઈએ તો નાવી લોક શા આટે ગાડીમાં એકાદ ફેરી નહિ મારતા હોય ! ધણાય લોકો ગાડીમાં આઠઆઠ દિવસની દાદી તથા મૂઝ ઉપર હાથ ફેરવતાં ગાડીમાં મુસાફરી કરતાં જણાય છે. રેલ્વેની સમવડતામાં આ એક ખાખી ગણું છું.

છપનભોગનું ઘેન મારામાં કંઈ જેવું તેવું ન હતું. મારામાં નિદ્રાદેવીએ તે દિવસને મારે જથ્થો વાસો કર્યો હતો, એટલે પાલીસનું લક્ષર પત્યું કે તુરત એકાદ ગિંધ ખેંચું કરી આડો થયો. ભાં દીકાટ ઇન્સ્પેક્ટર આવવાનો મને ભાસ થયો. આ વખતે મારી ગિંધને જરા પણ ખલેલ પહોંચાડ્યા વગર ખીસાનો પાસ કાઢી હાથ જમ્યો કરી દીકાટ માસ્તરને બતાવ્યો. પણ નખખોદ જાય એ ગિંધનું કે દીકાટ માસ્તરને બદલે ‘ચીવડા મસાલેદાર’વાળો ઉભેલો જણાયો. ખસીયાણા પડી પાસ ખીસામાં મૂક્યો ને તેને ધ્યાન આપ્યા વગર પાછો ઝોકાં ખાવા મંડ્યો. પણ અફસોસ, ચીવડાવાળો પણ મુસાફરોના માથાનો હતો. પાલીસવાળા પોરીયાઓની માફક તેણે પણ

જ્યાં લીધા વગર જવાની ના પાડી ત્રણ વખત ‘નથી જોઈતો’ કરી બોલ્યો પણ તે ખસ્યોજ નહિં. આખરે લકર પતાવવા એક આનો ખીસામાંથી કાઢ્યો, અપોરે ચ્હાની સાથે ઝુકાવવા થશે કહી, ‘લાવ્ય લાઇ, પતાવ, આ એક આનાનો !’ પણ ત્યાં તો ‘હે’ શું ? એઈ મીસ્તર પાસ બતાવો !’ બોલતા ચીવડાવાળાના દોસ્તદાર ટીકીટ માસ્તર આપોઆપ નીકળી આવ્યા. વાહ ! રેલ્વેનો કેટલો અદોઅસ્ત. ટીકીટ માસ્તરો આમ આવી પાસ ન તપાસતા હોત તો રેલ્વે કારભાર હાલ કરતાં અરધાથે ન વખણાતો હોત. બાકી ચીવડાવાળાઓની સગવડ ન હોત તો કેટલાય કડક અંગાળીઓને જૂખ્યું રહેવું પડે. મારી પેઠે છપ્પનબોગના બોગી બધાય ક્યાંથી હોય !

આ ઉપરથી જોઇ શકાય તેમ છે કે આ આર્થ રેલ્વેમાં બધી સગવડતા સચવાઈ રહે છે. બીજી મોટી રેલ્વેમાં ‘રેસ્ટોરાં કાર’ ‘પારલરકર’ વિગેરે અઢાર ‘કારો’ લલે દોડાવાતી હોય પણ આમ છુટક છુટક મુસાફરોની ‘કારો’માં છુટક છુટક સગવડ-લિખારીઓ આવી વાર કહી જાય, વખતે પગ પણ દાખે, ચીવડાવાળાઓ આપણી જૂખ સંતોષે, પિપરમીટવાળાઓ આપણી ખાંસી કોગળા વિગેરેની ચિંતા કરતા ફરતાજ હોય, આંધળા લોકો આશીર્વાદ વરસાવ્યાજ કરતા હોય, અને છેવટે ‘ફીઆ બાર આનેકા માલ છે આનેમે’ આવી વસ્તુ આપણે માટે પાણી મૂલે રેલ્વેમાં મળી શકતી હોય એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. અમે બધા અમારું અંતિમ ઠેકાણું આવી પહોંચતાં ‘અહોરૂપ’ અહો ધ્વનિ’ બોલતા વિખરાઈ ગયા.

આકાંક્ષા.

(રા. ધનસુખલાલ મહેતાના એજ નામક કાવ્યનું “પ્રતિકાવ્ય”)

—:~:—

છીંકણી સુંઘનારની :—

વિદ્યુત સમી જે ચમકતી
રૂપાની મારી દાખડી,
આશોકના જીગરને,
બહેલાવતી એ દાખડી,
ઝીંદગીના અખમ રૂએ,
દાખડીની છીંકણી,
છે મરું જે છીંકણી,
એ દિલસખી મારી બને!

બીડી પીનારની :—

માશક અદાંથી ભરી,
દેદાર સહુ દીપાવતી,
“ટેરટ” થી, મદુલાવથી,
મમ જીગરને કે બાળતી,
આવેશમાં “ફૂલેવર” તણા,
ખેડિસ્તને બતલાવતી,
સિગરેટ બદલાવદાર પીને—
અંત મારો હું ચહું.

ચહા પીનારની :—

જ્યાં આગ દેયાંની વધે
ને દૂબળાં બહુ વાધતાં,
હોજરીની ભૂખનાં જ્યાં
બંધનો સહુ તૂટતાં,
સાકર અને તજ સુંઠની
લલકાભરી મીઠાશ જ્યાં,
પ્રાણ ત્યાગું હું પ્રભુ !
ચસકાવતાં આ ચહા સદા :

પાન ખાનારની :—

ચૂના અને કાથા તણી
પીપો ભરી હલકાય જ્યાં,
છનતાન કતરીને મસાલાથી
ભર્યા ખુમ્બા જ્યહાં,
છપ્પન મસાલેદાર પટ્ટીની
જ્યહાં ઝકઝોળ છે,
તે જગ્યાએ હો ! પ્રભુ !
તું મૃત્યું મુજને અર્પજે.

“બોધા” કવિની :—

મળજો ભલે યા ના રૂપાની
છીકણીની લહેજતો.
મુખ શોભજો બીડી ન વા,
છો પાન પણ મળજો નહિં,
ચહા દોઢ કપ કે એક,
મુદલ તે ભલે પણ ના મળે,
પણ ટુંકમાં, મુજને પ્રભુ !
તું મોત મોકલતો નહીં !

અમારા મિત્ર સન્મુખ માંકડ.

સમાજ સેવામાં “અકસ્માતમાં પ્રાથમિક મદદ” એક મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. અને વૈદ્યરાજ પોતાના સરંજામ સાથે પોતાના અનુભવોના અખતરા દર્દી માથે અજમાવવા આવી પહોંચે, તે પહેલાં આ મદદ આપી શકે તેવા નરો જગતમાં બહુ વિરલ છે. અને સમાજમાં, આ નરોની વિરલતાથી કેટલાં મરણો નિપજ્યાં હશે તથા હવે ભવિષ્યમાં નિપજશે તે કહી શકાતું નથી. પણ આજ હિંદુસ્થાનની પ્રગતિની સંખ્યા ઘટવાનું મૂળ કારણ છે. મારી તો એક વખત એવી ઇચ્છા થયેલી કે આવા આવા અકસ્માતથી મૃત્યુલાને એક વખત તો સજીવન કરી તેઓને મ્હોડેથીજ સરકારને સાબીત કરાવી આપવું કે મરણો અસંખ્ય છે એટલુંજ નહિ પણ કુદરતી નિયમોની વિરલ અને દુઃખજનક છે.

શક સમારતાં આંકુ વાગે ને મરણ નિપજે, રોટલી શેકતાં હાથ દાઝે, ફેલ્લો પડે, પાકે અને મરણ નીપજે, ગાય દોહતાં ગાય પાડુ મારે, હાડકું ખડે કે તૂટે, ને પ્રાથમિક મદદ વગરજ તે દરદી રીજાઈ મરી જાય એવા દાખલાઓ મેં ઘણા ઘણા નજરે જોયેલા છે પણ માફ અથાગ જ્ઞાન કદિ વાપરવાનો વખત મને આવ્યો હોય તેવું યાદ નથી.

અલખત હાલમાં આ વિષય શીખવવાના ઘણા ઘણા મફતીયા વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. ઉદેશ ભલે વખાણવા યોગ્ય હોય પણ આવા સસ્તા વર્ગોમાં કેવું શીખવવામાં આવે છે અથવા તો શીખીને

ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ કેવું કેવું કામ બજાવી આપે છે તેનો સમાજને જો કડવો અનુભવ થયેલો તે, સમાજના હિતને ખાતર અને ખાસ કરીને પ્રાથમિક મદદ શિષ્યવનારા વર્ગોના લાભ માટે અહિં આલેખીશ.

અમારા મિત્ર સન્મુખ માંકડે એક વખત આવો “અકસ્માતમાં પ્રાથમિક મદદ”નો વર્ગ જોડ્યો હતો. ધેરથી તો તે વિષયનું પુસ્તક, ત્રિકોણીયું પાટો બાંધવાનું કપડું, ખપાટીયાં વિગેરે લઇ, વર્ગ ચાલવાની વેળાયે નિયમસર ઘરની બહાર જતાં અમે જોતા અને બરાબર વખતસરજ પાછા આવતા. આ વખત વર્ગમાં વિષય ગળે ઉતારવામાં ગાળતા કે પછી મગજને તાળે કરવા રસ્તાપરની શા રૂમ, હોટેલ કે બાગબગીચામાં આંટો મારી આવતા તે હું કહી શકતો નથી પણ તેવા અહેવાલો મારે કાને આવેલા.

“હાશ! આજે હું વિષયમાં પારંગત થયો,” બોલતા સન્મુખ એક વખતે ઘેર આવી પ્લેઝ્યા. પુસ્તક, ત્રિકોણીયું કપડું અને ખપાટીયાં ઘરમાં ફેંક્યાં અને મહા મહેનતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનમાં આત્માને આનંદ આપવા લાગ્યા. ત્રિવેદીએ એને બનાવવા તો માંડ્યો પણ મંધુરીએ અને મેં અભિનન્દન આપી, કેશવને ચૂપ કરી દીધો.

પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની સન્મુખે તુરતમાં આવશ્યકતા જોઇ. સમાજમાં અકસ્માતથી મરણો બહુ નીપજે છે અને જનવરોમાં તો વળી એ પ્રમાણુ બહુ મ્હોટું છે એ માન્યતાથી એ આખો દિવસ ચિંતાતુર રહેતા. અંધ, અજ્ઞાન સમાજ પોતાના અખતરાઓથી ગભરાઇ જશે એટલે તે પ્રયોગો જૂદા જૂદા જનાવરો ઉપર અજમાવવા માંડ્યા.

બીલાડીને પહેલા માખની બારીમાંથી ફેંકી, તેનો પગ તૂટ્યો હતો, બોપરીમાં વાગ્યું હતો, લોહીની નદી રેકાઈ હતી વિગેરે તકે કરી, ઝડપથી પ્રાથમિક મદદની ઇચ્છાથી નીચે જઈ પહોંચતાં ત્યાં બિલાડી ભાગ્યેજ નજરે પડતી. કુતરાનો પગ મરડી એક વખત ખપાટીયાનો પાટો જ્યાં બાંધવા ગયા હતા ત્યાં તે કુતરો કરડ્યો હતો તેની નીશાની તેઓશ્રી હજી સંતાડતા ફરે છે. રસ્તે ચાલતા ગધેડાના શરીર ઉપર લાલ ચિન્હો જોઈ, તેને આન્તરિક રક્તપ્રવાહ થયો છે એમ માની એક વખત તેને નીચે ગબડાવી બરફના ગડ્ડા ગળાવવાનો પ્રયોગ અજમાવવા ગયા હતા પણ પ્રયોગની શરૂઆત માત્રમાંજ એ ત્રણ લાલ અને ગડ્ડોલાં ખાઈ ચાલતી પકડવી પડી હતી.

જનાવરોને સાન હોતી નથી અને ઉપકાર કરનારનેજ અપકાર પાછો વાળે છે તે સમજી તે જનાવરોને તેણે મારી બંધી પણ નીમકહરામ જનાવરોને વધુ છૂટ આપી પોતાની જાત ઉપર વધુ ન જવા દેવા ખાતર હવે તેઓશ્રી જનાવરો ઉપર કદી પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ નહિ કરે અને તે મદદ વગરજ બધાં પ્રાણીઓને અકસ્માતથી રવડી મરવા દેશે એવી બીજમ પ્રતિજ્ઞા તેમણે લીધી.

અનુભવી દાકતર અમુક વર્ષોના અનુભવ પછી સાફ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે. સન્મુખે અડધો ડઝન જનાવરો ઉપર અખતર અજમાવ્યા પછી એમજ ધારી લીધું કે તે એક અનુભવસિદ્ધ દાકતર બની ચૂક્યા છે.

તેણે પ્રાથમિક પ્રયોગો હવે મનુષ્યો ઉપર અજમાવવા માંડ્યા. અલગત આવા પ્રયોગોનું ફળ કેવું મળ્યું અને સન્મુખે કેટલો

ઇષ્ટિપાક પચાવ્યો હશે તે કહેવું નિરર્થક છે. છતાં પણ એકાદ બે દષ્ટાન્તો અસ્થાને નથી. રસ્તામાં ડુટપાયરી ઉપર સતેલા માણસને એકવખત ગુંગળાતો ધારી તેના ઉપર લાઇથી શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા અજમાવવા ગયા હતા. બદલો કેવો મળ્યો તે સમજવું સહેલ છે. નાળીયેરવાળાને છસવતી નાળીયેર કપાતો જોઇ, તેને વાગી બેસશે, અકસ્માત થશે એ સમજાવી એક વખત તે નાળીયેરવાળાને છસ પકડવાની ખરી રીત સમજાવવા ગયા હતા તેની તુસ્તજ સન્મુખને અને તે નાળીયેરવાળાને હોડેચોક રસ્તા ઉપર શરતની રમત કરતાં જોયા હતા. પણ તે શા કાળે એ અમને પોતાને સમજાવું નહવું.

મ્યુનિસિપાલીટીના મંજુરને ત્રીકમ કેમ પકડવું કે જેથી પગપર ન પડે અથવા ઉંચકતાં માથા સાથે ન અફળાય તે રીત એક વખત સમજાવતા સન્મુખ અમારી નજરે પડ્યા હતા પણ ચોપાસ ઊભેલા મનુષ્યોની ખુશાલી વચ્ચે તેઓ સીમેન્ટના કાદવમાં નિરાંતે ; નિદ્રા લેતાં અને તે નિદ્રામાં કંઈક બોલતાં જણાયા હતા.

આમ તેઓનું માન વધ્યું માનતા, અને અમારા તેને સમજાવવા છતાં તેઓએ એકના બે થવાની ના પાડી.

અપેરનો સમય હતો. ઉનાળાનો પ્રચંડ સૂર્ય પોતાના પ્રખર કારણોથી જગતને તપાવી રહ્યો હતો. કેશવ ત્રિવેદી આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો જૂનાં માંસિકો ઉઘલાવતો હતો. સન્મુખ માંકડ ઝોલાં ખાતી મધુરીને આવા તડકામાં તાપનો ઝટકો વાગે તો પ્રાથમિક મદદ કેમ કરવી એ સમજાવી રહ્યો હતો. હું જૂના કોનીકલમાંથી વ્યાકામ સત્યાગ્રહ કેમ શરૂ થવા પામ્યો તે સંબંધે વિચાર કરી રહ્યો હતો.

ત્યાં એકાએક સન્મુખ બોલ્યો, “ચાલોને આપણે લાલબાગ જાઈએ!”

અમે મુસ્સામાં બોલી ઉઠ્યા, ‘અરે વાહ, લાલબાગ જઈને આ બપોરે શું અપણીયાઈ રહી ગયું છે?’

“કેમ,” સન્મુખ ગ્રીડવાઈ ખરાડ્યો, “આજે સવારે ત્યાં ભયંકર અકસ્માત થયો છે, તેટલા માટે વખતે મારી પ્રાથમિક મદદની જરૂર હોય.”

અમારાથી સન્મુખને હસવા શિવાય બીજું માન આપી શક્યું નહિં. પણ લાલબાગ ઉપરથી યાદ આવેલ વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં સહુએ જવાનું નક્કી કર્યું. અમે નીકળતાં સન્મુખને એટલું તો બોલતાં સાંભળ્યો કે ગાર્ડનથી લાલબાગ કંઈ દૂર નહિં પડે તેથી તે ત્યાં આંટો દઈ આવશે.

અમે ત્રામમાં બેઠા. ત્રામ ધમધમ કરતી દેડણે જતી હતી. સન્મુખ આકુળ વ્યાકુળ ચોપાસ જોઈ રહ્યો હતો અને ત્રામની ઝડપ માટે ચિન્તાતુર હતો. ત્યાં એક અત્યંત જાડો મનુષ્ય ચાલતી ત્રામે ઊભો થયો. કંડકદરે બહુ બૂમ મારી પણ તે તો આગળ ચાલ્યો અને ચાલતી ત્રામે ઉતરવા જતાં ધડામ કરતો જમીનદોસ્ત થયો. ત્રામ ઊભી રહી. બધા માણસો “હો હા” કરતા દરદીને ફરી વળ્યા. ત્યાં સન્મુખ પોતાની કાણીથી માણસોને ખસેડતો દરદી પાસે આવી પહોંચ્યો. સીફતથી એકનો રમાલ ખૂંચ્યો, ફૂંટવી બીજાની છત્રી પડાવી, ત્રીજાનો ફેટો ધોલ મારી ચપ્પાલ્યો અને દરદી પાસે ગયા. તપાસતાં પગ તૂટેલો જણાયો. સન્મુખે તુરંતજ તે સીધો કચેં, છત્રીને ખપાટીયા તરીકે મૂકી, પાથરીવવી મજબૂત બાંધી અને એક ચાલતી ગાડીને ઊભી રખાવી તેમાં તે માણસને મૂકી ધરપીતાલ તરફ ઉપડી ગયા.

“કંઈક જમરડો વાળ્યો લાગે છે હો!” મધુરી મારા કાનમાં બોલી.

“કંઈ નહિં, આ વખતે તો હીક કામ કયું” દેખાય છે,” હું છાતી પર હાથ મૂકતો, વિમાસણથી બોલ્યો.

કુતૂહળમાં અમે સૌ એક ટેક્ષી કરી દવાખાને ઉપડ્યા. દાકતર શું કામમાં હશે તે તો કહી શકાય તેમ ન હતું. પણ દરદી દોઢેક કલાક રીંચાયો હશે ત્યાર બાદ દાકતર સાહેબ, રૂમાલ વતી નાક લૂછતા, આવી પહોંચ્યા. દાકતરે આવી દરદીનો પગ તપાસ્યો. ફરી ફરી જોયો. ઝીણવટથી જોયો. દાકતરની મુખમુદ્રા ગંભીર થઈ ગઈ, અ.કુળવ્યાકુળ બની એક મૂકી બીજો પગ, અને તે મૂકી પહેલો પગ વારંવાર તપાસ્યો, અને બોલી ગયા :—

“આ દરદીને પ્રાથમિક મદદ આપનાર કોઈ વિરલ નર હોવો જોઈએ ! આ પાટો કાણે બાંધ્યો?”

મને થયું કે આમાં કંઈક ઘોટાળો વળ્યો હોય તેમ લાગે છે. સન્મુખને મેં ઘણો વાર્યો, કાનમાં ન જવા માટે કહ્યું. છતાં મારા વારવા તરફ જરા પણ લક્ષ ન આપતાં તે તો દોઢ વેંત છાતી પુલાવતા બહાર પડ્યા. દાકતર પાસે જઈ પહોંચ્યા અને માથું જસ લટકાવી નમાવી કહ્યું :—

“એ તો હંહં જરા મેં બાંધેલ છે.”

“તમેજ કે ? હીક બહુ સારું કામ કરી શકો હો ! પણ આ તમે બહુ કયાંથી શીખ્યા ?” દાકતરે પ્રશ્ન કર્યો.

“કેમ ? અભ્યાસ કરીને.”

“હીક, અભ્યાસ હીક કર્યો લાગે છે. પણ અભ્યાસ બહુ બહુ થોકું ગળ્યું લાગે છે.” સન્મુખ કંઈ સમજ્યા હોય તેમ ન લાગ્યું.

તેનાં નયનો ઝળક્યાં, શેર લોહી ચક્કું હોય. લેમ મૂઠમાં હસતો, વિજય પામેલા શરની જેમ ચોપાસ ઉભેલા મનુષ્યોને આનંદ-ઉત્સવના નેતા તરીકે નીરખી રહ્યો.

ત્યાં થોડીવારે નિસાસો નાખતા દાકતર સાહેબે સન્મુખનો કાન પકડ્યો, “મારા સાહેબ, મૂખાંધના અદ્ભૂત નમુના, તમને આટલો ચેખ્યાંધ ન રહ્યો? તમે તો ગમાર જેવા લાગો છો, અઃમને આમ કેટલા દરદીનાં ખૂનો કર્યાં છે?”

અમે આભા બની ગયા. ચોપાસ ધ્રુવડ જેવા ચહેરા કરી સન્મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. સન્મુખનું મ્હોં ફાટી મધું, ડાળા અંદર પેસી ગયા. “હેં? શું? દાકતર સાહેબ?”

“શું? એટલી ચે ખબર ન પડી કે દરદીના તૂટેલા પગને બદલે તમે સાજોજ પગ બાંધી લાવ્યા છો? સારે નસીબે દરદીને વધુ ઈજા તો નથી થઈ પહોં.....”

અસ આ વાક્ય અધુરું રહ્યું. સન્મુખ મ્હોં ફાટી ધરપીતાલનાં પગથીયાં ઉતરતો જણાયો. સન્મુખે પોતાના જ્ઞાનનો વધુ પ્રચાર કરેલો કે નહિં તે જોવાનો પ્રસંગ નહોતો મળ્યો પણ સમાજમાં આવા અકસ્માતજ થતા અટકી ગયા હશે એમ માડું માનવું છે.

બજરબદ્

“કાકુ બજરબદ્ છે,” મેં કહ્યું.

“ત્યારે એમજ કહોને કે તે હાજીઓ છે,” મધુરી તતલી બોલી.

“હું તો કહું છું કે આમોફોન શબ્દ હીક બંધ બેસશે.” કેશવ ત્રિવેદીએ સ્વચ્છું.

“મારા મત પ્રમાણે સહુથી સારો શબ્દ તો ખુશામતીયો છે” સન્મુખ બરાડ્યો.

અમારા ચારેમાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે તે સાબિત કરવા અમે ચારે શબ્દના વિતંડાવાદમાં લહડી પડ્યા. પણ આ વિષયપરત્વે આટલેજ વિવાદ બસ હતો. કારણ કે શબ્દની મારામારીમાં વિષયની મહત્તા ખોવાની અમારી ખીલકલ ઇચ્છા ન હતી.

“ગમે તે કહો—બજરબદ્, હાજીયો, આમોફોન અથવા ખુશામતીયો—પણ કાકુને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વજ નથી.” આખરે આ વાક્ય ઉપર અમે ચારે સંમત થયા.

મારી માન્યતા પ્રમાણે “કાકુ” શબ્દ બાટીઆ કોમમાં સહુથી વધુ પ્રચલિત છે. “મુંજે કાકુ કીયે ન ખામ” બોલી જઇ “પાશીર. લીએ શીરો, હકડી બ પુડી, બ ત્રે કેલા, હકડી વટકી રૂદ” ગણાવી જનાર બહાલસોથી માને આ કાકુ હતો. બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના પડખા માતાએ સાંરી પેઠે બીલ્યાથી તે કાકુ મોટપણે ખીજનાજ પડખા બીલતાં શીખ્યો હતો. કાકુનું સાચું નામ શું હતું તે જણવાની

કોઇને કદી દરકાર થઇ ન હતી, ગામને તો માત્ર એકજ વસ્તુની પીછાન હતી અને તે એ કે એનું “કાકુ” નામ છે અને તે જ્યા-શંકર ભાઇનો બનરબદ્ધ છે.

જ્યાશંકર ભાઇ એટલે અમારા ગામડાના અમણી, મોભાદાર, વિદ્વાન, પ્રભાવશાળી ગૃહસ્થ. દરેક મોટા પુરુષને એના જણ તો બનરબદ્ધ હોય છે. દાખલા તરીકે બીફ-લેસ બારીસ્ટર શ્રીયુત્ પ્રીત-મલાસને એક નજરે બનરબદ્ધ હતો. તેનું કર્તવ્ય શું હશે તે કંઈ જણાતું ન હતું પણ સામાન્ય સમજ પ્રમાણે પ્રીતમલાસ જ્યાં હોય ત્યાં, એકલા કે સળેડે, મિત્રમંડળમાં કે મેળાવડામાં પણ ઇશ્વરલાલ તો પાછળ જવાનાજ. પ્રીતમલાસ બોલે તે ફરી બોલી જવું, હસે તે નકલ કરી મોટેથી હસી બતાવવું, ગુસ્સો કરે ત્યાં “ઉફ ખૂન” બોલી ઉઠવું, પાછપ સળગાવે ત્યારે ઠીકરાંની નળા પોંમાં નાખવી, આ શિવાય ઇશ્વરલાલનું કર્તવ્ય બીજું કંઈ કોઇના જોવામાં ન હોતું આવ્યું.

તેવીજ રીતે વજનારાયજી ન્યાયાધીશને પણ એક રૂઢશંકર કરીને આમોદોન હતો.

“કેમ રૂઢાજી! મ્યુનિસિપાલિટીના નળયંત્ર બોલનાર બેવકુફને કેવી ત્રણ માસની આપટી કાઢી,” ત્યારે રૂઢશંકર સવાગળ વાંકા નમીને બોલી ઉઠતા, હું પણ એમજ કહું છું કે તમે ઠીક આપટી કાઢી.” સવારમાં વજનારાયજી ઘુંટણ સુધી તંગડી પહેરી સાત ગાંઠાને લકો લઇ દરીયા તરફ દરવા નીકળી પડતા ત્યારે રૂઢશંકર પણ પાછળ, બેઠાંથી તુરત જગી જાહેલા, આનો કોમળો તો મ્હોંમાંજ રહેવા લાગે (સતણ પાણીનું તો પૂછતાજ નહિ) હાથમાં કાછડી પ્રકડી દોર

મૂકતા તે પૂરા દબદબા સાથેનો ડ્રોપસીન સમસ્ત શહેરનો બેવા લાયક થઈ રહેતો.

“રૂઢાણ! આજે તો સી (so) રફ (rough) હશે.” ત્યારે રૂઢાણકરણ આમોફોનની હાથે “હું પણ એમજ ધારું છું,” અને થોડીવારમાંજ જ્યારે વજ્જનારાયણ ચૈત્ર શુદ્ધ આઠમ હોવા છતાં, “રૂઢાણ! આજે સી તિથિ થઈ હશે? હું ધારું છું વૈશાખ વદ પાંચમ દશમ થઈ હશે,” ત્યારે પણ રૂઢાણ પોતાનું પ્રચંડ જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરતા, “હાસ્તો, વૈશાખ વદ પાંચમ દશમજ હોવી બેઠાએ.”

જ્યાશંકર ભાઈનો કાકુ પણ આવોજ બજરબદ્ધ હતો. કાકુની અને જ્યાશંકરભાઈની જ્યારે પ્રથમ મિત્રાચારી થઈ અને “મળી દબોદબ” કે તુરતજ જ્યાશંકરભાઈની આંખોએ કીધાં કામણુ-કાકુનું હૃદય જીતાયું અને બહાલસોઈ આંખોમાંથી નિર્ઝરતાં સ્નેહરશ્મિઓએ કાકુના હૃદયને પ્રેમપાશમાં બાંધ્યું. તે દિવસથી વિદ્વત્તા અને મૌખ્ય, સદ્ભાવના અને દુરાગ્રહ, નિઃસ્વાર્થતા અને કાપટયનો હસ્તમેક્ષાપ થયો અને...અને...ચિન્મિષ્ણાતારમસદશસંયોગ-કારિણમ્ ।

*

*

*

“કાકુભાઈ, આ તમારી મૂછો તો મહાનગી ટાળી નાખે છે.” એકાદ ટીખળી મિત્રે નારદીયાપણું કર્યું.

“એટલેજ જ્યાશંકરભાઈ નથી રાખતા,” આ વિચાર આવતાં કાકુની મૂછો બીજે દિ.સે સફ થઈ. જ્યાશંકરભાઈનું ભરાવદાર, ગોળ, લાલીદાર મ્હેકું મૂછો વગર શોભતું, કાકુનું ખેસી ગયેલા જડઆવાળું, અણીયાળી દાઢીવાળું મ્હેકું મૂછો વગર બોડેલા બેકડા

સમું શોભતું થઈ ગયું. પણ “જયાશંકરભાઈ ન રાખે તો આપણા-
થી કેમ મૂછો રખાય અને મોટાની હારમાં કેવી રીતે ખપી શકાયે,”
આ વિચારે કાકુનું હૃદય ઘેયું હશે.

સવારથી રાત સુધીનો કાકુભાઈનો મોઝામ અને તેટલા વખત
સુધી જયાશંકરભાઈને ત્યાં પડ્યા પાથયાં રહેવાનું હતું. સવારમાં ઊડી,
આપાણીનું ઊંકેલી પોતાની સ્વારી “ડીમ્ ડીમ્ નાદ સહિત” જયાશંકરના
ગૃહાભિમુખ ઉપડતી-પછી ત્યાં “આવો આવજો” મળે કે ન મળે.
જયાશંકરભાઈ હાજર હોય કે ગેરહાજર, અંદર હોય કે બહાર,
નહાતા હોય કે હળમત કરતા હોય, જમતા હોય કે સૂતા હોય
પણ કાકુભાઈ તો બહારને ઓટલે તૂટીફૂટી નેતરની ખુરશીમાં બેઠાજ
હોય, અને ત્યાં બસ તેનું કર્તવ્ય શું હશે? “સાહેબજી” કરે તેને
પોતે પણ “સાહેબજી” કરવું, “જય જય” કરે તેને “જય જય”
કરવું, રિમત ફરકાવે તેના તરફ પોતે પણ કાળજૂની ઓળખાણ
હોય તેમ માયું ઉર્ફે તુંબડી હલાવવી એ કર્તવ્ય તમે નિરખી કાકુ-
ની વ્યક્તિવિશાળતા તરફ બીંદુલ અણગમેા નજ દર્શાવો.

*

*

*

જયાશંકરભાઈએ સવારનું તાબુંજ છાપું ઓઢ્યું. તુરતમાં
કાકુભાઈએ ખીજુંજ છાપું ઓઢ્યું. બન્ને જણ ગરકાવ થઈ ગયા.
જયાશંકરભાઈએ છાપા બહાર ડોકું કાઢી જોયું તો કાકુભાઈ ઊંચ
વિચારથી, પોતાના સમક્ષ હાથમાં ધરી, ઉંધીજ રીતે પકડી રાખેલા
છાપામાં કંઈ નીરખી રહ્યા હતા.

“કાકુભાઈ! બહુ થયું હવે, બહુ વાંચ્યું,” જયાશંકરભાઈ
હસતાં હસતાં ઓઢ્યા.

“તમે વાંચો પછી મારે પણ વાંચ્યા વગર ચાલે?” કાકુભાઇ ઉમળકાસહ બોલ્યા.

જયાશંકરભાઇએ “બાલ્ડીન” ચુંગી સળગાવી ત્યાં તો કાકુભાઇના ખીસામાંથી લાગલીજ હીકરાની ચુંગી નીકળી. ને મ્હોંમાં “કુક કુક ચાલવા લાગી.

“કાકુભાઇ, તમે ચુંગીમાં કયી તમાકુ વાપરો છો?” એક વખત જયાશંકરભાઇએ પૂછ્યું.

“કાં! તમે વાપરો છો તેજ,” કાકુભાઇએ સરિમત ઉત્તર આપ્યો!

ત્યાં તો નભોમંડલમાં વર્ષાઋતુનાં વાદળાઓ ગર્જના કરે તેમ જયાશંકરભાઇના પાડોશી ચન્દ્રવદન ત્યાં બેઠેલા હતા તે એકાએક બોલી ઊઠ્યા!

“કાકુભાઇ! બહુ ઠેસી તે શાના મારો છો? ખબર નહિં હોય જયાશંકરભાઇને કે તેમણે પી પી ફેંકી દીધેલાં સીગારનાં અર્ધાં ઇંચનાં ફુંદાનોજ ભુકો કરી તમારી ચુંગીમાં વાપરો છો. બહુ બોલવું તે એવકુક દરવા માટે. માટે તમે તો ચુપજ બેસી રહો.”

“કાકુભાઇ! સાંભળ્યું? ચન્દ્રવદન શું કહે છે?” જયાશંકર ભાઇએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

ત્યાં તો “હેં હેં હેં હેં” કરતા કાકુભાઇ બજરબદ્દ બોલી ઊઠ્યા, “એ પણ મને કોમ્પ્લીમેન્ટજ છેને!”

*

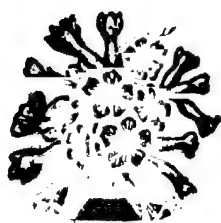
*

*

દરીયા રનાન વખતે:—

“કાકુભાઈ! આપણા જેટલું અહિં તરનાર બહુ થોડા હશે.”
જયાશંકરભાઈ બોલ્યા.

“ત્યારે શું? આપણી જોડી સાથે લાગ્યેજ ખીજ કોઈ કોમ્પી-
ટીશન કરી શકે,” બોલતા જયાશંકરભાઈ પાછળ પાછળ તરતા
હોડા દરીયા ભણી કાકુભાઈ ઘસડાયા. થોડીવારમાં સવાત્રણ બાલદી,
પાણી ગટગટાવી ગયેલ સ્થિતિમાં કાકુભાઈને ચાર જણાએ અંદર
ઘસડાતા માંડ અટકાવી બહાર આણ્યા. શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કરી
માંડ પાણી બહાર કાઢ્યું અને સવા મહિને પાછા બરાબર તન્દુરસ્તિમાં
આવ્યા. તે દિવસથી કાકુ અને જયાશંકરભાઈની મિત્રાચારીના જડ
જરા પોચા થયા અને છાપાં વાંચન, મસ્તકધૂનન ચુંગીપાન, દરિયા-
સ્નાન વિગેરેને તિલાંજલી મળી.

અમારા મિત્ર દીનવદન.

અરૂં જોતાં આ વાત હું લખવાનોજ નહેતો અને લખું છું તો યે ખીજની જાણ માટે તો નહિજ. કારણ કે આ વાત ઉપરથી જે એક ભેદ ખુલ્લો પડે છે તેમાં મારા અંગત મિત્રનું હિત સમાયલું છે. આ બનાવ બન્યા પછી હું તો કેવળ નિરુદ્ધી, નિરોગી અને નિર્ગુણ બની રહ્યો છું.

આ બનાવનું મંડાણ તા. ૩૧ જાનેવારી ૧૯૨૫ ને શુભ દિન મંડાયું. મને તારીખ બરાબર યાદ છે કારણ કે તે દિવસે મારો પગાર થયો હતો. પૂરા રૂપિયા પંદર અને આના દશનો ખુડો તે દિવસે હું પામ્યો હતો. આ રકમ પણ મને પાંચ પાંચએ યાદ છે કારણ કે તે પૈસા મેં મારા ગજવામાં મૂક્યા હતા. અને ગજવામાં મૂક્યા હતા તે મને બરાબર યાદ છે કારણ કે તે ક્યાંયે ખોવાયા ન હતા. અને મને એટલી પણ ખાતરી છે કે જે ગજવામાં તે રૂપિયા મેં મૂક્યા હતા તે સિવાય બીજા કોઈ ગજવામાં મૂક્યાજ ન હતા કારણ કે મારી પાસે એક રાત્રી પાંચ પણ બચત પુગંત ન હતી.

મારી વાદશકિતની તીવ્રતા ઉપર મલકાતો હું મારા ઘર બહારી ચાલ્યો જતો હતો. ચાલ્યો જતો હતો કે વીકટોરીયામાં હતો કે ટેક્ષીમાં જતો હતો તે મને આજે યાદ નથી. પણ એ જાણવાથી વાંચનારને શું લાભ થાય તેમ છે ? રસ્તામાં મારા મિત્ર દીનવદનનું ઘર આવતાં અચાનક બારણું ઉઘાડી તેમાં લાગલોજ પેઠો. અલબત્ત તે ઘરમાંજ હતો. અત્યંત પ્રેમના ઉમળકાસહ તેણે મને પકુ પકુ થતી ખુરશી ઉપર બેસાર્યો.

મારી અને તેની ઓળખાણ થેડાજ વખતની હતી. છતાં પણ અમારો જે ગાઢ પરિચય થયો હતો અને પ્રેમ જે પારસીમાએ પહોંચ્યો હતો તે પ્રેમ સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાન્ત, કૃષ્ણ અને સુદામા વિગેરે બેલડીઓમાં કદી નહિ વસ્યો હોય. અરે! આ પ્રેમ પાસે તો દ્રોણ-દ્રુપદનો વિશુદ્ધ પ્રેમ પણ પાણી ભરે!

આરણ્યમાં પગ મૂકતાં વેંત જે પ્રશ્ન મારી સમક્ષ ખડો થયો તેને માટે હું બીલકુલ તૈયાર ન હતો. ‘ખરૂં’ પૂછો તો જપાનના ભયંકર ધરતીકંપ જેવા ધરતીકંપ માટે હું તૈયાર હતો. આજ તૂટી પડત તો હું આટલો ન ચમકત. ‘હીક આવ્યા, જરા પાંચેક રૂપીઆ છુટા છે કે?’

“ના, છુટા નથી,” મેં પતાવવા કહ્યું.

“ત્યારે પાંચની નોટ આપી હશે,” વળી પ્રશ્ન પૂછાયો.

“હા.....ના.....હા,” હું અચકાતો બોલ્યો.

“ત્યારે જરા અમસ્તાજ એકાદ દિવસ આપોની! કાલે સવારમાંજ ઘેર પહોંચાડી દહરા,” પાછો નિઃસ્વાર્થ પ્રશ્ન રજુ થયો. મારે સરમને માર્યો આપવીજ પડી.

આપતાં તો અપાઈ ત્રણ પણ એ પાછી વળવાની નથી એમ હું કહી દીનવદનનું ‘રૂકું’ નામ દફનાવવા ઇચ્છતોજ નથી. પણ એમણે જે જે ભેટ્યાં દેણાં આખા ગામમાં કરેલાં એ સંબંધે ચોપડો બોલી તપાસીશું તો માલુમ પડશે કે એના ચોપડાઓના પાનામાં જમા બાળુ આશરે પચ્ચીસેક પાનાં પૂરાં ભરાયાં હશે. અને દહાર બાળુનું પૂછતાજ નહિં! જે માણસને હિસાબમાં ફક્ત જમા બાળુજ

ખતાવવાની હોય છે તે માણસ કેટલો ભાગ્યશાળી હોઈ શકે તે કળા શકાય તેવું છે. દીનવદનને મન બેન્કમાં જમા બાબતુ હોતી એ અનિચ્છિત હતું. પોતાના જ ચોપડામાં જમા બાબતુનું સર્વ કંઈ એકત્ર કરતાં આપણા સમક્ષ જે રકમ દેખાય છે તે એટલી ક્ષુદ્રક છે કે દીનવદન જેવા ૧૮૫ રૂપીઆના નાના પગારદારને માટે તે આપવી અસાધ્ય થઈ પડે. અને પોતાના ચોપડામાં જમા બાબતુ એટલે તમને તુરત ખબર પડી ગઈ હશે કે એનો અર્થ તે દીનવદનને માથે રૂ. ૩૦૨૫-૧૦-૯ નું દેણું હતું.

હવે મારે આ બાબતમાં ખીલકુલ ગભરાવાનું જ નથી. દીનવદનના લેણુદારો ગભરાતા નહોતા તો પછી વાંચકે શા માટે ગભરાવું જોઈએ? કારણ કે દેણા સંબંધે દીનવદનની દાનત એટલી તો શુદ્ધ કે લેણુદારે, જ્યારે મરજી થઈ આવે ત્યારે “ડીમાન્ડ નોટ,” અથવા “પ્રેમીસરી નોટ” રજી કયાં સિવાય પોતાનું લેણું વસુલ કરી શકતા. અલગત “ડીમાન્ડ નોટ,” “પ્રેમીસરી નોટ” વિગેરે એવી નોટો જેવું કંઈ હતું જ નહિં અને જમા બાબતુવાળા ચોપડા જેવુંયે કંઈ હતું નહિં. પોતાના દેણાનું લીસ્ટ દીનવદનને કંઈસ્થ હતું. અને તે ગમે તે વખતે ગમે તે વ્યક્તિને કેટલું દેવાનું છે તે વગર વિચારે તુરત કહી શકતા.

મારા પોતાના લેણા સંબંધમાં હું તો ખીલકુલ ચિંતાતુર જ ન હતો. મારો હિસાબ ચોકખો કરવા તો દીનવદન હરધરી તૈયાર હતો. મેં તો જો કે એમની સમ્યાધનું પારખું કરવાજ, ખરેખર લેવાની ઇચ્છાથી નહિ, એક વખત તેમની પાસે મારા લેણાની વાત કહેલી. જવાબમાં, “જોને, હું તો સાવ ભૂલી જ ગયો. આજે રજાનું આપ્રીસમાંથી જરૂર લેતો આવીશ,” પણ આખા દિવસનાં વ્યવસાયમાં

મિત્રારા ભૂલી જતા. ત્યાર પછી તો મેં બહુવાર એમને યાદ નહિ દેવાવ્યું હોય પણ “આજે તો જરૂર તમારે ત્યાં થઈને ઘેર જઈશ,” “હજી તો અમારો ખમાર ચૂકવાયો નથી,” અમારી ફર્મનું નક્કી નથી “આ મહિને તો કંઈ અચત વધી નથી,” આવી આવી અનેક અણુધારી વિટઅણુઓને લઈને તેઓ સવાળે વરસ પછી પણ માફ સાડાપાંચ રૂપિયાનું દેણું નથી પતાવી શક્યા. અને તે વાસ્તવિકજ હતું.

આ ઉપરથી હું એમ નથી કહેવા માંગતો કે તેઓ બીજાઓનું દેણું ભરતા ન હતા. ખચિત ભરતાજ હતા. દાખલા તરીકે મારા પાડોશી મિત્ર કુંજવિહારી સોલીસીદરના દીનવદન પાસે પચ્ચીસ રૂપિયાની કુસ્તક રકમ લેણી નીકળતી હતી. હવે તેના લેણા સંબંધમાં જ્યારે વાત નીકળતી ત્યારે દીનવદને કુંજવિહારીને એમ સમજાવ્યું હતું કે તેમણે બીજા ત્રણ લેણદારોનું લઈ પતાવ્યાથી હાલ એમની પાસે કંઈ અચત ન હતી અને એ ત્રણ પતાવટમાં માફ કરજ પતાવ્યાનું કુંજવિહારીને કહેવામાં આવ્યું હતું. આવીજ રીતે કુંજવિહારીનું કરજ પતાવ્યું હોવાથી આ માસે માફ કરજ નહિં પતાવી શકે એમ દીનવદને મને ધણી વખત કહ્યું હતું. આ ઉપરથી આપણે જાણવું સાવ સહેલું છે કે દીનવદન મારા અને કુંજવિહારી સિવાય બીજા બધાનું દેણું ધીરે ધીરે ભર્યું જતા હતા. અને તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેજ.

દીનવદનના દેણા સંબંધે ધીમે ધીમે બધા નિશ્ચિંત થઈ ગયા હતા. કારણ કે “આપણે” કહીને તુરતજ તે વાત બદલી નાખતા. આવી રીતે અમારા સહાધ્યાયી, અને કુંજવિહારીના વડા ભાગીયા મનુભાઈ ભટ્ટ તેમના લેણાં સંબંધે નિશ્ચિંત થઈ ગયા હતા, તે

સંબંધે બનણુવા જેવું છે. મનુભાઇની સવાસતર રૂપિયાની નાની રકમ દીનવદન પાસે લેણી નીકળતી હતી. મનુભાઇનો સ્વભાવ જરા ઉતાવળીયો એટલે એમણે દીનવદનની ધીરજની પીઝાન ન કરતાં બિછીના લીધેલા પૈસાની ચોદજ મહિનાના ટુંક વખતમાં ઉધરાણી કરી. હવે બિછીના પૈસા લીધા પછી આટલા ટુંક સમયમાં કોઇ ઉધરાણી કરે તો શું દીનવદન જેવા મોભાદાર ગૃહસ્થને માડું ન લાગે? “શું પૈસા ખાઇ જવાના છીએ?” “હજી તો પૈસા લીધાને તો ટુંક સમય થયો ત્યાંજ અધીરાઇ?” “તેમ છતાં ઉતાવળે પૈસા જોઇતા હોય તો સ્મોલ કોઝ કોર્ટ છે ખુલ્લી,” આવા સરળ, થંડા વચનોથી મનુભાઇને વંધાવી લીધા. અન્તે પોતાના લેણાં સંબંધમાં છેલ્લા અઢી વરસ થયાં મનુભાઇ તદ્દન નિશ્ચિંત થઇ ફરે છે. અને લેણાની વાત ફરી દીનવદન પાસે ઉચ્ચારતાજ નથી.

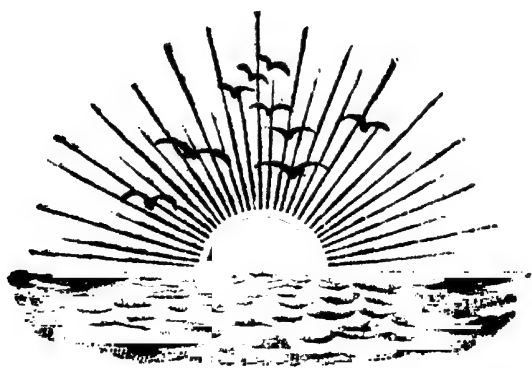
દીનવદનની આવી નરમાશ, ખાનદાની, ગૃહસ્થાઇની એક ઉદ્ભવ લેણુદારને ઓળખ નજ થઇ. આ લેણુદાર વાર્ષિક સવા રૂપીયાના લવાજમના એકાદ શાતિપત્રકનો નમ્બર તન્ત્રી હતો. દીનવદનની વાંચવાની ધગશ એટલી હતી કે આ શાતિપત્રકના આહુક હતા. આ ઉપરાંત એક દિવસ માટે વાંચવા ઉંચકી લાવેલાં માસિકો, અઠવાડીકા, દૈનિકો અને પુસ્તકોનો પણ સંખ્ય ધરમાં ફીક રાખ્યો હતો.

અક્ષયત તંત્રી મહાશયે શરૂઆતમાં તો પૂરી ગૃહસ્થાઇજ ખતાવેલી અને રાખેતા મુજબ દીનવદન પાસેથી લવાજમ પહેલાંથી વસુલ કર્યા વગર માસિક મોકલવું શરૂ કર્યું. દીનવદનનો વિચાર વર્ષની આખરેજ લવાજમ ચૂકવવાનો હશે. વર્ષ પૂરું થતાં લવાજમની ઉધરાણી થઇ. દીનવદને આમાં તંત્રીની પૂરી નફટાઈ જોઈ અને

લેણાની ઉધરાણી કરે એવા હલકા મનુષ્યનાં લખાણો નજ વાંચવાં આપું મનમાં ગિર્મી આવતાં ખીજે વર્ષથી પણ અધ કયું. પણ ખામોશ, વાંચક એમ ન સમજી લે કે નહત તંત્રીએ પહેલા વર્ષનું લખાજમ માફ કર્યું. તેણે ઘેર, ઓપીસે વિગેરે સ્થળે દશ વીશ આંટા ફેરા ખાધા, પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની મુસ્કેલી તંત્રી જોઇજ ન શક્યા. ખીચારા ખર્ચાજ દીનવદન પાસે આ મહિને તો ખચત એક પાઈ પણ ન હતી. એટલે દીનવદને નરમાશથી સ્મૈલ કોઝ કોર્ટનો રસ્તો સૂઝાડ્યો. ઘરમાં ધરવખરી ખૂબ હતી. એ ત્રણપગી ખુરશી, એક ચોપગો, છત્રીવાળો પણ મચ્છરદાની વગરનો આડોતેડો ખાટગો, સ્ક્રાપત્રણપત્રું ટેબલ અને સવાત્રણ ગોદમાં. આટલુંજ રાખવામાં રહસ્ય હતું. ગાંધીજીનો સાગ દીનવદનમાં ઓતપ્રેત હતો. આકા નવ નવ માસનું ભાડું ચડાવી, રાતોરાત ખીજા ઘરમાં ગુપ્તગુપ્ત ચાલી જવું હોય તો દીનવદનને આટલું થેડું ફરતીયર જાડુ સહેલાઈથી લઈ જવું સુખમ પડતું. દીનવદને સ્મૈલ કોઝ કોર્ટનો રસ્તો તન્ત્રીને ખતાવ્યો પણ અસાન તન્ત્રીને તે રસ્તો સૂઝયોજ નહિ. કારણ કે સ્મૈલ કોઝ કોર્ટ દીનવદનની ધરવખરીની હરાજી કરે તો તન્ત્રી જેવા અઢી માણસનુયે કરજ ન પૂરાય અને ખીજા લેણદારો રવડી જાય. આ વિચરથી તન્ત્રીએ દીનવદનના ઘરના ખારણા સામે ભયંકર તપ આદર્યું. ત્રણ-ચાર-અને આખરે છ કલાક વીત્યા. રવિવારનો દિવસ, દીનવદનની આરામની ઇચ્છા, તન્ત્રીનું ભયંકર તપ, નાલાયકા અને ખેવકાઈ, દીનવદનની પત્નીનો પુંદાટ, આ આકસ્મિક સંજોગો એવા એક પછી એક સાનુકૂળ થયા કે દીનવદને પોતાની મહસ્થાઈ સરી પડતી જોઈ. તે મહસ્થાઈ ચાલી જાય તે પહેલાંજ ગિભા થયા, નીચે ઉતર્યા. તંત્રી મહાશય તો ઘેર તપમાં બોધ્યા ચાલ્યા વગર આદ

કલાક થયાં બેઠાજ હતા. રાતના નવ વાગે દીનવદન ઘેર આવતાં, તંત્રીને હજી બેઠેલો બેઠ દયાથી ગળગળા થઇ ગયા. તંત્રીને બિહાડી હાથમાં સવા રૂપીઓ રોકડો મૂકી, ઢીલ થઇ તે માટે માફી માગી. તંત્રીનો આમ તપનો અચ્ચાનક અન્ત આવ્યો. તંત્રીએ ગૃહસ્થાઈ ગુમાવી-દીનવદને અણીને વખતે સાચવી રાખી.

પણ તંત્રીની તો આ નફટાઈની હદ કહેવાય. તંત્રીએ પૈસા તો મેળવ્યા પણ દીનવદનની મિત્રાચારી બોધ, પોતાના સાકતીસ ધરાકોમાંનો એક મોટો ધરાક બોધો. આ પ્રમાણે દીનવદનની “ખફા ખંજર” છાતીપર ઝીલવા કોઇ લેણુદારની હિંમત ન ચાલી પણ એટલું ખર્ચ કે આ લેણુદારો પોતાના ત્યાગ સ્વાત્માર્પણ અને નિઃસ્વાર્થતાથી દીનવદનની મિત્રાચારી જરૂર બળવી શક્યા.

મિત્રોને રહાપાર્ટી.

એક દૃશ્ય.

પ્રાસ્તાવિક.

રહાપાર્ટી માટે તૈયાર કરી રાખેલ એક ચોરસ મોટું Dinner ટેબલ. ઉપર ટેબલકલ્થ. તેની ચોપાસ એક મુખ્ય Host ને માટે ટેબલના મથાળા ઉપર મોટી ખુરશી તથા નિમન્ત્રિત થયેલા છ મિત્રો માટે બે લંબાઇ બાજુ ત્રણ ત્રણ ખુરશીઓ. ખુરશીઓ સાચી મોઢવવાની નથી. ઉંધા વાળેલ ખાલી ડબ્બા, ચાતો સ્ટૂલ ઉપર અકેક માણસ બેસી બય. પોતાના બંને હાથ ખુરશીના પાયાની જેમ શરીરથી કાટખુણામાં ફરી રાખે. ઉપર ચાદર વિગેરે બીજાવી આબાદ ખુરશીનો ખ્યાલ આપવો. આ પ્રમાણેની છ ખુરશીઓ.

રહાપાર્ટીના સરંજામમાં એક Host તથા પાંચ મિત્રો મળી છ કપ રકાબી તથા એક કીટલી. બની શકે તો સરંજામ જેટલો વધુમાં વધુ તૂટેલ કુટેલ મળે તેટલો લેવો. કીટલીને તળુંજ ન હોય તો બહેતર.

રહા પીરસનારા ખૂબીદાર હોવા જોઈએ. પીરસવા આવતી વખતે તેઓનું એક્ટીંગજ વધારે હાસ્યજનક બનાવવું ઇષ્ટ છે. જે જણા હશે તો ચાલી રહેશે.

Host પહેલો દાખલ થાય છે અને ઉપર મુજબ સભા સમક્ષજ ખુરશીઓની દેખીતી મોઢવણુ કરે છે. એટલે પ્રેક્ષકને હાસ્યનો

અરે ખ્યાલ આવે. માત્ર મહેમાનો નહીં પીવા આવે તેજ આ યુક્તિ ન જાણે.

Host કાચ વગરનાં ચરમા પહેરે છે. ચરમા પહેરતી વખતે ખાસ હાથ જાત આવવો જોઈએ. કાચ નથી એ સર્વેએ ખાસ જાણવું જોઈએ.

પ્રથમ હાસ્ય તો Hostની રચના ઉપર થાય. ગોઠવણી કરતી વખતે તે અનેક ચાળા દ્વારા ગોઠવી-વળી પાછી ફેરબદલી કરી-પ્રથમ પ્રમાણેજ પાછું ગોઠવે, વળી બદલાવે-આ પ્રમાણે કરવાનું છે.

મિત્રો આવ્યા. સહુ અકેક પુરશી ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે. હાસ્યની ખુબી તો એમાં છે કે મિત્રો આવી Hostની મશ્કરીની મંઘ પહેલેથી જઈ દાખલ થાય છે એટલે તેઓ જ્યારે Host રમની બહાર જાય છે ત્યારે રમમાં બધું ઠીકઠીક છે કે નહિ તથા ટેબલ નીચે, ચોપાસ કંઈ મશ્કરીને પુછી મળે નહિં એવી બધી ચોકસાઈ કરે છે. ફક્ત પુરશીઓમાં રહેલું ગુપ્ત રહસ્ય તેઓ કળી શકતા નથી એટલે તેઓ દહેશત વગર નચિન્ત મને પુરશી ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે.

પ્રથમ દૃશ્ય.

પડદા ઉપડે છે. ઝોલાં ખાતો Host બેઠો છે-રમની તૂટેલી એક પુરશી ઉપર.

Host : (દાખલ થાય છે.) (ચરમા આંગળી ઉપર ફેરવતો.)

Morning & Night My pockets are tight
Still friendly host propose the toast,

That's very bad indeed, Alas ! oh !

That's very Sad indeed—Morning etc.

Prithee ! Oh Prithee ! do show me some way,
That friends compel to change their say.

(Thinking)

That's very bad indeed. Alas ! oh !

That's very Sad indeed—morning etc.

(Thinking)

I will be done, if friendly fun

Won't warp this flies away.

So feast, a feast, a giant feast

Should feed this friendly sway.

(રહ્યા પાડી માટે ગોઠવણ કરવા માટે છે.)

Host :—જીવર મિત્રોની રહ્યા દીવચાની ઉત્કૃષ્ટતાને ઉચ્છેદ કરવી તે મારા જેવા કડકાખાલુસનું જે કામ નથી. કારણ મિત્ર એ તો મિત્રજ. અસ્મિન્ જર્માત તસ્માત્ યદી જો મિત્રો હોઈ શકે તો આવા આપણી ખાતરજ. શ્રી ગીતાજીમાંયે આ રહું વચન શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનું :—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च

સર્વસ્ય આહં હૃદયે સન્નિવે આ મત્ત મેડેનો એવો અડં એટલે હું હૃદયમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક રેડાઉં છું અને મારાથી કરીને સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન સંભવે છે.

ત્યારે જો મ્હા એ પરમાત્માનો પચ્ચીસમો અવતાર હોય તો તેનું વિડમ્બન કરવું એ શું સહ્યુ જાય? કારણ મ્હાદેવને અપમાન એટલે વિધિચક્રના નિયમનો પલટો.

વળી વધુ પૂરાવામાં ભર્તૃહરી પણ લખી ગયા છે કે :—

न चापि काव्यं नवमित्यवयम् ।

ન જાપિ કહેતાં જો મ્હા ન પીધી હોય તો “નવમ્ કાવ્યમ્” એટલે નવું કાવ્ય બોલવું કે લખવું નહિં.

મિત્રમંડળમાં તો નત્યાન નવાં નવાંજ કાવ્યો કથાય છે. જીંદગીનાં નવાં નવાં પ્રકરણો બોલાય છે. જગતની સપાટી ઉપર અસ્તિત્વમાં રહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કચુંબર કરાય છે. નિર્દોષ વિદ્વદ્ગોષ્ઠિથી અનેક વાર્તાલાપનો ખુડો સંભવે છે એટલે જ્યારે જ્યારે મિત્રો એકઠા થાય ત્યારે જીંદગીનો કે વિરલ અદેશ, અમૂલો કે આદર્શ; વિણ કથો કે સંદેશ, આવું કંઈ ઉપયોગીજ સધાય છે. મારે મિત્રોને મ્હા પાર્ટી આપવી એમાં અનેક મૂર્તિમંત વઢા વઢા માહુ સંમત છે તો મારે કાં ન આપવી? હા મહત્વાંષા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત જાણા આદે-હોય ।

આટલું બસ નથી. વળી ભવમૂર્તિ પોતાના ખુદ માલતીમાધવ નાટકમાં લખી ગયા છે કે :

प्रियङ्गुश्यामानं प्रकृतिरपि चा पाण्डुमधुरम् ।

અર્થાત્ પ્રિયંગુ જેવી શ્યામ દેખાતી છતાં આનો તૈયાર કરેલો કપ પાંદુ કહેતાં સફેદ અને મધુરો કહેતાં મીઠો જણાય છે.

આજે હું એટલું મુશ્કેલી કે ભવભૂતિ વધા પીતા કે નહિ? પશુ-
એટલું તો ખરું કે ભવભૂતિના સમયમાં એટલું અસ્થિતિ તો ન
હતું.

ગૂઢ પ્રશ્નનું આટલું નિરાકરણ કયા પછી જગતની સાચી
ઉપર વહાલો આટલો પ્રચાર એ અતિ આવશ્યક, લાલચરી અને
ધમ્મિત ફલપ્રદ મણી શકાય. અર્થાત્ પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતપોતાના મિત્રો
ને આના ઘરેડા પીવડાવવા એ કદી અસ્થાને અને અનુચિત નજ
ગણાય. કિંતુ,

Morning & Night

My Pockets are tight; etc.

પાછું આખું ગાયન ફરી બોલવાનું.

(આટલું બોલ્યા પછી ગોઠવણ પૂરી કરી નાખવાની હોય છે.)

*

*

પાંચ મિત્રો દાખલ થાય છે.

કવિ, કમ્પની નિયામક, મ્યુનિસિપલ સભ્ય, વડી ધારાસભાનો
સભ્ય, તથા સત્તર દૂરદૂતો દૂરેડી.

(બધા ગોઠવેલ બેઠકો ઉપર બેસી જાય છે.)

કવિ—મિત્રવર્ય અમ્મો આમ-ત્રીને કિપકૂટ, કીધા આપે-પણ-
પણ-નિમન્ત્રણ પ્રેમીને દશાનાં (સાંભળે બોલવાનું.)

ક. નિમન્ત્રણીય હોશનું નામ બોલે. ગમ્ય પેલા સર, ચોક્કસ
ચાંચાખૂઉનું આજો સાલું આ પાપતેજ આજારી કમ્પનીના કમ્પેનિ

કટરોની મીટીંગ બોલાવી કહાડી કામકાજનું તો સમજ્યા પણ હું થયો મિનિટ બેજ લેટ ને કામ બધું ખતમ! બે મિનિટમાં ત્રણ ત્રણ મહિને ભરાયેલી કમ્પનીના ડાયરેક્ટરોની મીટીંગનું કામ ખતમ! સાલ્સુ ધર્તીધજ ચાલે છે ને જગતમાં, અને બે મિનિટ મોડો થીયો તેમાં તો પ્રમુખ સાહેબનો પિ-તો ઉકળી ગયો. એવણુ સાહેબે કેમયું કે પધારો મી. શીદામોરાદને પછી હાવકું મોન્નું રાખને કેયચ-બાવા તમે તો લેટ કેમ? તમે તો બરાબર દુધમસરજ આવી લાગા છો-હજુર ડાયરેક્ટરની શી વંટાવી બાકી છે તે માટે તો તમારે કંઈ ગભરાવાનું નથી બાકી કમ્પનીનું કામકામ તો ખલાસ થઈ ગયું છે. સારી દુનિયામાં આવુંજ ધર્તીંગ ચાલે છે તો બંદા તો શી પોકેટ કરી સર ચાંચડખાઉને સલામ કરી ચાલી નીકળ્યા.

મ્યુ. સ.—આજે કચરાપટ્ટિજની હડતાળ છે. તી જાણે કે અમે લોકો કેમ સારા મુંબઈનુંજ ઝાડુ નીકાલવા જવાના હોઈએ. પ્રમુખ સાહેબ! હું પોઇન્ટ ઓફ ઓર્ડર રજુ કરું છું અને તમારું રૂઝીંગ માગું છું. અમે ખસુસ મુંબઈનું ઝાડુ કાઢવા જવાના નથી.

ક. નિ.—ભાઈરે મારા! અહિં કંઈ મ્યુનિસિપલ હોલમાં નથી ચક્કી પીસતા સ્હમજ્યા. તમે અત્યારે મિત્રમંડલમાં રૂદ્ધપાન અર્થે પધારેલા છો.

મ્યુ. સ.—માફ કરશો મને. મારાથી જૂઝાઈજ ગયું કે હું ક્યાં છું! પણ ખરેખર (નિસાસા નાખી) આજે તો અમારી અસાધારણ મીટીંગમાં એક સભાસદ ઝાડુ લઈ પેલા વછવછીયા મદ્રાસી સભાસદ વંકટાપેયા ઇલળી વારાહાલાજીનુ રામાઈયરની પાછળ લાગેલા.

સારું થયું. મ્યુ. કમીશનર વચમાં પડ્યા. નહિં તો મફરાસ ગવર્નમેન્ટ ગુડ ગુડ, નેકીર ગીલ્ડીના કુડારા અકુંગકું પતાયાન્યા બાન્ડા લોકલા થઈ જાત.

(અધા હસી પડે છે) (મ્યુ. સં જે ખુરશી ઉપર બેઠેલ છે તેમાં ચુપ્ત રહેલ સંખ્સ આદર સમેત આલ્યો જાય છે. સભાસદ બેસવા જતાં ખાલી ડોમો જુએ છે. વિસ્મયતા અને ખુરશીની ગોતા ગોત અતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરી, ન છૂટકે ડબ્બા ઉપર બેસી સંતોષ માનવો.)

ધા. સ.—(બેઠેલ ખુરશીમાં રહેલો સંખ્સ પોતાના હાથવતી સભાસદના પેટમાં ધુંબો ઠપકાડે છે. વાગેલ મારથી ગુસ્સે થઈ) મારે અત્રે બોલવું જોઈએ કે મારા પેટમાં જાદુઈ ગુસ્સા કાણુ ઠોકી રહ્યું છે ?

ક. નિ.—ભાઈ રે ! ગુસ્તા તે અહિં કાણુ મારવા આવ્યું ? શું કંઈ ડાગળી તો નથી ચસકી ગઈને ? તમારા પેટમાં દુખતું હશે. પેટમાં જળવીને હવે વધુ કંઈ પેટમાં ધાલજો, નહિં તો પેટમાં “Fermentation” થાશે ફરમેન્ટેશન.

ધા. સ.—(જેના પેટમાં ખીજો ગુસ્તો પડે છે) વોઈ વોઈ વોઈ ! ઉ...ઉ...ઉ હવે તો હલ થઈ. માનવંત-હોસ્ત ! હું મરી ગીઓ. આય તારી ખુરશીનો હાથો જોની ! વારંવાર ધડ ધડ પેટમાં લાગ્યાજ કરે છે.

Host—અરે વાહરે ! ઠીક નામ બદલામ કરવા આવ્યા છો, એક તો મારે તમને સ્વા પાવી અને વળી કડવું ચાવું ? (વેઈદરને)

ચાલ જાણ ચાલ! કોંસ આ બધાને બિઠાણા કે ગદરમાં રેડી રેડી
ચાલવા માંડે. હું તો હાથે જાણ આપા મિત્રોથી. આ પીસા પીતપીસ
જશને બદલે જોડા.

(વેઈટર આ લઈ આવે છે.)

ટ્રસ્ટી—તમે બધામ્ સજ્જ આપતા હો તો હું હવે જાઉં.
શેઠ મખખીયુસ મુઠ્ઠા કલાસના ટ્રસ્ટવી આજે મીટીંગ છે ગયા વગર
છૂટશે નથી.

Host—ભાઈ! એમ ન ચાલે મળુ કાર્યક્રમ અમલનો ન
હોય તો આજે ન જાઓ.

ટ્રસ્ટી—કાર્યક્રમ ધણોજ અમલનો છે અને હું ન જાઉં
એટલે આખું ટ્રસ્ટ રસાતાળ થઈ જાય. મારી હાજરી ન હોય તો
ટ્રસ્ટ ક્યારનું સૂઝ ગયું હોય અને પૈસા વેડફાઈ જાય આજે એક
જમીન ખરીદનું લખત થવાનું છે અને તે જમીન ઉપર
મહુમ શેઠ મખખીયુસ મુઠ્ઠા કલાસનો એક મુકરમો ઉભો કરવો છે.

ધા. સ.—એ તો પેલી જમીન કે જે દલાલ દલસાખાઉઓ
હમણાં પોતાને નામે લીધી.

ધા. સ.—અને તે દલાલે ફક્ત દસ હજારનો પ્રોપ્રીટી લઈને
શેઠ મકનદાસ માકડમારને હવડેજ સુપરત કીધી.

કવિ—

જગર કયમ ચાલતાં સજ્જામનાં આવાં ખરચ કરતાં કે

ખરચમાં ફરક તો ઓછો, કમીશન ઓછાં આતાં!

દ્રસ્ટી—

ગટાગટ ના આંખો પાલા નસકાઢત ચેવડા ખાવા
કવિશ્રી ! આપના ગાવા મહિં આ શી મગ્ન થાવા ?

કવિ—પણ મીઠી શીદામોરાદ તમે પોતે ફેટલીક કમખીના
ડાયરેક્ટર બન્યા છો.

મિત્રા. સ્વ. — મુકને જાલ ! ઝંઝેમાં સો ફાયદો ! બહુત ખીચેક
જાનસંધી શી આય સેવક મળનામાં બધરાવેચ.

Host—ચાલો ભાઈ ચાલો હવે ન્યાય આપો આ નવીન
વસ્તુને.

દ્રસ્ટી—ચાલો બધા ઉડી આજના હોસ્ટનો ટોસ્ટ પ્રયોગ કરીયે.
(બધા ગિલા થાય છે અને પાછળથી ખુશી ખસી જતાં
જાય.)

ચવ—ચવ.

એકજ ઇનામ

એક ફોજદાર પોતાની દુકડીની આંખે બહુ આવ્યો હતો. નદીમાં પૂર આવ્યું ત્યારે તે બાઇ સાહેબ તણાયા પણ કોઇ તેની વ્હારે આવ્યું નહિ. પણ લપાતો એક નવોજ રહેલો સીપાઈ આવી ચડ્યો ને તેને બચાવ્યો.

“તને શું ઇનામ આપું?” ફોજદારે ખુશી થઇ પૂછ્યું.

“તમે થૂપ રહો એટલું હું ઇચ્છું છું.”

“એમ કેમ?”

“કારણ મેં બચાવ્યો છે એમ બહાર પાડશો તો હું તમારી પેટે સહુની આંખે આવી જઇશ.” ફોજદાર સમજી ગયો.

અત્યારે ને અત્યારે

હોટલનો માલેક ગડબડાટથી જાગી ઊઠ્યો.

“કાણુ છે?” તેણે પૂછ્યું.

“મારે બીજી ઓરડી જોઇએ છીએ”, એક હોટલમાં રહેનાર મુસાફર બોલ્યો.

“અરે ! અત્યારે તો સઘ જાઓ નિરાંતે, સવારે બધું થઇ પડશે.

“નહિં પણુ મારે તો અત્યારેજ ઓરડી જોઇએ.”

“તમારે ઓરડી એક તો છે.”

“પણુ તેમાં આગ લાગી છે”, મુસાફર બોલી ગયો.

મીઠામાં બોળી બોળીને ખાય

બે ધનાઢ્યને કૃષિકારનેા ધંધો પસંદ પડ્યો. સત્તાર સાંજ પોતાના બંગલાની આસપાસનાં મેદાનમાં હળ ફેરવવા લાગ્યા અને શાકભાજી બાવી. આખરે એક દિવસ બન્ને મળ્યા. એક બોલ્યો:—

“મારા મૂળા ખૂબ ફાટ્યાં છે. તારા બટાટાં કેમ છે ?

પણુ લલા, મારા મૂળા તો રોજ ઉંદર આવી ખાઇ જાય છે તેવું શું કરવું ?”

“મૂળાની આસપાસ મીઠું છાંટ એટલે ઉંદર નહિં આવે.”

બીજાએ શીખામણ આપી.

બીજે દિવસે બન્ને મળ્યા.

“આજે કેમ છે ? કોઇ ઉંદર આવ્યો ?”

“અરે ! આજે તો બહુ બની. રોજ તો ઉંદર એકલા મૂળા કરડી જતા હતા. આજે તો તેઓ મીઠામાં બોળી બોળી ખાય છે !”

જગતની નજરે

(૧) લંડનમાં બાવીશ દૈનિક પત્રો છે.

(૨) પોસ્ટ ઓફીસમાં સેવીંગ બેન્કમાં લંડનમાં ૧૩,૫૦૦,૦૦૦ મહુઓએ નાણાં મૂક્યાં છે.

- (૩) દિવસમાં સરેરાશ ૫૧ વરસનું સહુનું આયુષ્ય છે.
 (૪) લંડનમાં ૩૩ નાટકશાળાઓ છે. સ્કુયોર્કમાં ૪૯ છે.
 (૫) ગયા વર્ષમાં લંડનમાં ૧૫૭ નવાં નાટકો બહાર પડ્યાં હતાં.
 (૬) હસવામાં ૧૩ સ્નાયુઓની જરૂર પડે છે. કોઈમાં ૬૪ ની જરૂર પડે છે.

—(૦)—

અજબ જાદુગર

એ બદમાશ હુચ્ચાને એક ભલા માણસે જમવા બોલાવ્યા. પીરસવામાં રૂપાની ચમચીઓ મૂકવામાં આવી.

બાળને છાતી વાતો કરવા લાગ્યા. “હું એક ચમચી ખીસામાં તકડાવું છું.”

“ના, ના, એક લો મેં કચરનીયે બૂટમાં સેરવી દીધી છે,” બીજો બોલ્યો.

આ છાતી વાત પેસો ધરધણી સાંભળી ગમે. મહેમાનો જ્યારે જમી ઊઠ્યા ત્યારે લેણે એક ખેલ કર્યો.

“લાઈઓ, આ એક રૂપાતી ચમચી છે. તે હું હિડાવી દઉં છું અને તે આપણું મહેમાનના બૂટમાં ચૂસવી જશે. રામ, જો તો.” મહેમાને સંતાડેલી ચમચી આપી દેવી પડી.

—:૦:—

ચોરડી પસંદ ન પડી.

પરજોશમાંથી એક ગરીબ માણસ મુંઝવણમાં આવ્યો. એક મોટી હોટલમાં જઈ ચડ્યો. “મી.....તમારી હોટલમાં આપણી રમકીલો?”

“હા” હોટલમા ફોલોફ જાય દીધો.

“શુ ભાડું છે?” પેલા ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

“જેવો મળ્યો, પહેલો મળ્યો ૨૦ રૂ., બીજો અઢાર, ત્રીજો પંદર, ચોથો બાર, માસિક ભાડું. ખાધા ખરચ નોખો.”

“ગૃહસ્થે પોતાનો સામાન પાછો ટેકસીમાં લઈ જવા પોર્ટરને કહ્યું.”

“કેમ, તમને રમો ન પસંદ પડી?”

“ના, કારણ તમારે ત્યાં આથી બમણી જોયાઈનું મકાન હોત તો તમને સેવેથી હિપ્પા માળનું ભાડું ઠીક પડત. હું નહિ છું,” કરી ચાલતી પકડી.

સાચની રીખામણ.

“તારા બુઠાણાંથી હું બહુ કંટાળ્યો છું. બુઠું બોજવતી ખામ આપ છે.”

“કેમ, કનુ, હવે બુઠું બોલીશ?” આપાશિખામણ આપવાનોઆ.

“ના, બાપા, હું હવે બુઠું કદિ નહિ બોલું.”

“જા, જો, ત્યારે, આપણું બારણું કાણ ઠોકે છે. જો ભાડાવાળો લેવો હોય તો કહેજે કે ‘બાપા ધરમાં નથી.’”

હિલી કેમ ન સંખી?

ધોબી તળાવ છોડ્યા કેડે બોરીબંદર ભણી દ્રામ દોડ્યો જતી હતી ત્યાં ચાલતી મીડીએ એક સુટ મહેસૂસ ગૃહસ્થ ઉતરતાં નીચે

ચત્તા પાટ ગળાડી પડ્યા. દ્રૂમ તો ક્યાંયે દુર નીકળી ગઇ. કંડકટરે તે ગૃહસ્થને પડતાં જોયેલ. તે બીચારે પોતાના ઉઝરડા તથા માથું પાંખા-જતો માંડ ઉભો થયો.

થોડા વખત વીત્યા કેડે તે અહુસ્થે દોટ મૂકી તેજ દ્રૂમ પકડી પાડી, પેલા કંડકટરને ગાડી ન ઉભી રાખવા માટે તતડાવવા માંડ્યો.

“તેં મને પડતાં ન દેખ્યો ?” તેણે ડોળા કહાડી પૂછ્યું.

“દેખ્યો તો ખરો,”

“ત્યારે ગાડી કેમ ન ઉભી રાખી ?

“ઉભી ? મને શું ખબર પડે કે તમારે ચાલતી ગાડીએ ચઢવાનો પ્રયાસ કરી બીજી વખત ધુબાકો મારવો હશે, નહિં તો હું જરૂર ઉભી રાખત.”

—:~:—

અન્ય એરહુજરી.

એક કોલસાની ખાણમાં મજૂરો એવીસ કલાક કામ કરતા. દિવસની એક મજૂરીની ટોળા રાત્રે સુવા જતી અને બીજી ટોળા કામે લાગતી. દિવસની ટોળાકી રાત્રે સુવા જતી તેમાં એ નાના છોકરાઓ હતા.

“વીજળીના દીવા બહુજ આંખને આંજે છે, સુવાજ હતા નથી”, એકે કહ્યું.

“પણ મેં તો મારી ઓરડીના કાચને મશી લગાવી દીધી છે. તું પણ એ પ્રમાણે કર.”

પેલાએ તો પોતાની રૂમના કાચને કાળી મશી લગાવી દીધી.

રોજ તો દીવાના તેજને લઈને તે વખતસર જીડી પડતો.

એક સવારે જીડીને તે કામ પર ગયો.

“કેમ મીઠા, ક્યાં હતો?”

“કેમ સાહેબ, હું મારી રમમાં!” પેલો ગભરાઈ બોલી જાયો.

“સાહેબ, કાલ અને પરમ દહાડે તો હું હાજર હતો?”

“ભરે ભ.”

“પણ પાડોશીને સાક્ષી આપવા બોલાવતાં તેણે ખરી હકીકત કહી કે મીઠાએ ત્રણ દિવસની જાંધ ખેંચી કહાડેલી.

ખરી બીના તો એજ કે કાચ અંધારા હોવાથી, ઓરડીમાં હજી અંધારું છે અને મધરાત છે એમ ધારી પેલા છોકરાએ જીધ્યાજ કર્યું. જ્યારે જાગે ત્યારે અંધારું દેખે. એ પ્રમાણે તે ત્રણ રાત સુધી અને બે દિવસ સુધી જાધ્યો.

ચોરનો લાઈ લંટી ચોર.

મુનાઈડેસ્ટેસમાં ન્યૂસપેપરવાળાઓને રેલ્વે ગાડીમાં કાડ તપાસી મફત આવવા જવા દેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ગોઈવલુનો લાલ લઈ એક જાપાનો ખબરપત્રી રેલ્વેમાં ચડી ખેઠો. પણ કંડક્ટરને જાણવું કે તે પોતાનું કાડ લઈ જાય છે.

“ક્યા જાપાનો તમે ખબરપત્રી છો?” કંડક્ટરે પૂછ્યું.

“દૈનિક.....જાપાનો ખબરપત્રી છું.”

“ઠીક ત્યારે આજ જાપાનો ખુદ તન્ત્રી પીળા કપડામાં બેઠેલ છે ત્યાં ચાલો, તે તમને ઓળખી ખાત્રી કરી શકશે.”

“ચાલો ત્યારે”, બોલી મુસાફર પેલાની પ્રાર્થના આલ્યો.

ત્રિમાસગુમાં લો-પડ્યો કે ખૂસા હાલ થશે.

ત્યાં જઈ કંડકટરે પૂછ્યું એટલે મેલાએ કહ્યું.

“હા એ મારા અચરપત્રી છે.”

કંડકટર જતો રહ્યો.

મેલો અચરપત્રી ઉઠાવગીર હતો. તેણે તે તન્ત્રીના જીરૂના માટે ઉપકાર દર્શાવ્યો.

“હા, એ બધું તો ખરું,” તે તન્ત્રી બોલ્યો, “પણ ખરું પૂછો તો હું પણ તે દૈનિક જાપાનો તન્ત્રી નથી.”

—:—:—

અજબ બોટકો.

સ્ટેશનમાં રેલ ગાડી ઘણી વખત થયાં અટકી હતી. કલાક દોઢેક વીત્યા પછી મુસાફરો મુંઝાયાં.

“અહીં તો ખૂદ સઘ મોટાના કો શું? એક બોલ્યો.

“શું કંઈ બોટકો તો નથી થયો ને?” બીજો અસડ્યો.

“અહીં તો હામમાં બહાણ મૂક્યા”, ત્રીજો અસડ્યો. ત્યાં ગાર્ડ

સાહેબ કંઈક આજ્ઞા આપતા આવ્યા.

“કેમ ગાર્ડ સાહેબજી, કેટલી વાર છે?” ચોથાએ પૂછ્યું.

“હવે મોટીક વાર છે”, ગાર્ડ બોલ્યો અને બોલ્યો.

“શું બોટકો થયો છે?” પાંચાએ પૂછી, બોલ્યા.

“નારે ના, કંઈ ખોટકો નથી. પણ આ પોંમાં મૂકેલું આપું
સુરતી બટર બીરકીટ અવાધ રહે ત્યારે વીસલ” હુને” આખી
ચાડીમાં અગલખાટ.

—(૦)—

સંપલ રૂડાં સે.

એક ગામડીઆએ અંપલની પહેલીજ વાર જોડી અરીદા બાજે
દિવસે પહેરી ધીમે ધીમે ચીલસી અગલખાં જતો હતો ત્યાં પેલા
અંપલવાળાની દુકાન આવી.

“કેમ પટેલ, અંપલ ઠીક પડે છે?”

“સંપલ રૂડાં સે”, પટેલ બોલ્યા..

“ત્યારે આમ કેમ હળવા હળવા દિડો સે?”

“પણ, પણ, તેં આ સપાટને બાંધેલી વચક્ષી દોરીજ તોડી
નથી તેનું કેમ?”

એક વિરૂદ્ધ બાર.

“શું મારો કેસ ચલાવવા સ્ત્રીઓની જૂરી બરાસે” એક
આરોગી બોલ્યો.

“ચૂપ રહે”, જડજ બરાડ્યા.

“નહિં સંહેળ, માય સોડ, યેરચ્ચરલીપ, આપને પંગે લાંગી
કહું છું કે હું ચૂપ નહિં રહું. હું મારી એક પત્નીને નથી ફોસલાવી
શકતો તો વળી બાર સ્ત્રીઓને તે કયાથી ફોસલાવી શકું? હું મારો
ગુ-હો કંચુલી સહ છું.”

સખ્ત પહેરો.

બંદર પર સીપાઇઓનો પહેરો સારો હતો.

એક ખલાસી જેવો દેખાતો માણસ એક હવાલદાર પાસે જઈ બોલ્યો, “લે, આ પૈસા, ચાના, સમજ્યો.....

પણ તું મને આવતી કાલે દરીક શેર અરીણ અને અધોંક મળ્ય તમાકુ તફડાવી જવા દઇશ?”

હવાલદારે હા પાડી, પૈસા ખીસામાં મૂક્યા.

ખીજે દિવસે હવાલદારે લાલચમાં પેલા પાસે વધુ પૈસા માગ્યા. પેલાએ કહ્યું કે એક વખત આઠ ચાના આપ્યા છે.

હવાલદારે ન માન્યુ તેને ચોક્કી પર રજુ કર્યો.

ઈન્સ્પેક્ટરે તપાસ કરી તો તેની પાસ તંબાકુ, અરીણ જેવું કંઈ ન નીકળ્યું, તેથી તેને છોડી મૂક્યો.

જતાં જતાં તેણે સીપાઇના કાનમાં કહ્યું.

“મને કંઈ એવો કાચોપોચો ન ગણતો, અરીણ, તંબાકુ તો હું કાલેજ તફડાવી ગયો છું, સાહેબજી,” કહી ચાલતી પકડી.

આખી બેંકનો ખરીદનાર.

જર્મન માર્કની કીંમત કેટલી ઘટી પડી છે તે જણાવવું જરૂરું નથી. છતાં એક વાત યાદ આવે છે,

એક અંગ્રેજ બર્લિનમાં દ્રીપ પર ગયો, ત્યાં એક બેંકમાં જઈ એક પાઉન્ડના માર્ક માગ્યા.

“કાણ છે હો! સીપાઇ અપ્રીસરો, કલાકો,” પેલી બેંકનો મેનેજર બરાડવા લાગ્યો, “કાણ છે હો હમાલ, બધાને કહો કે બેંક ખાલી કરે, કારણ એક પાઉન્ડના આ મહરબે આખી બેંક ખરીદી છે.”

અંગ્રેજ કાંઈ સમજ્યે. નહિં પણ કચકડનાં ચરમો હાથમાં લઈ મેનેજરને નીરખી રહ્યા.

—:૦:—

ગપચોળા.

વાતોના બહુ ચંપાટા ચાલ્યા. એક માણસ મુંબઈના માણાઓની વાતચીત કરવા લાગ્યો.

મુંબઈવાસી—મુંબઈમાં તો એવડાં મોટાં ઘર છે કે નીચેથી એકદમ ઉપરને મળેલે જતાં લગભગ ચોવીસ કલાક લાગે.”

“ખરેજ” દીખણી બોલ્યો, “સાવ સચું, કારણ અમારા ગામમાં તો એથીયે મોટાં ને જિંચા મકાનો છે.

હું ગયે શનિવારે એક ઘરની અગાસીમાં ખીજ સાથે વાતો કરતો બેઠો રહ્યો હતો ત્યાં જૂઠામાં મારા હાથમાંથી એક પત્થર નીચે પડી ગયો. પછી અમે ઘેર ચાલ્યા ગયા. પણ ફરીથી સોમવારે તેજ ઘરમાં જવા બારણામાં પગ દીધો તેવોજ તેજ પત્થર મારા માથામાં વાગતો નીચે પડ્યો, બોલો તે મકાન કેટલું જિંચું ?

મુંબઈનિવાસી વિચારમાં જણાયા.

—(૦)—

તીક્ષ્ણ વ્યાપારીબુદ્ધિ.

એક છુટક માલનો વ્યાપારી, જથ્થાબંધ માલચાળાના પૈસા ચુકવતો ન હતો. બોલી ઉપરાંત બે ત્રણ માસ બીતી ગયા. લેણીયાતો તેના ઉપર કામળ પછી કામળ નામના લાગ્યા અને દિવસે દિવસે વધુ કડક બાપા વાપરી. છેવટે કંડાળી એક કમ્પનીએ તો પોતાના વહીવટને પૈસા વસુલ કરવા મોકલ્યા.

વકાલે કહ્યું, “બીલોનાં નાણાં આપને બચાવવાં જોઈએ. આજ સુધી નાણાં રોકી રાખ્યાં તેના તમે કામદેશરૂપે જાણવડાર છે.” થોડી વાર રહીને, “કેમ તમારો ધંધો અચાનક નથી ચાલતો કે શું?”

નહિરે મારા સાહેબ! મારો ધંધો તો ધમધોકાર ચાલે છે. તમારે કંઈ ચિંતાતું કશું નથી. પ્રછીન્ન બુદ્ધિને મેંકમાં જઈને મારી કેડીટ” છુટક માલનો વ્યાપારી બોલી ઉઠ્યો, “ત્યારે આજ સુધી બીલો કેમ બિયાં છે?”

“ઠીક જ્યો ત્યારે કહું. તમારા બધા ધમકીભર્યા કાગળો હું સાસ ઉપયોગમાં એતો. ને કામળની કોપી કરી હું મારાંજ ઘરકાને મોકલતો અને તેનું પરીણામ એ આવ્યું કે તેઓ મારી ભાષાથી બીડી જઈને ચડ્યો ચડપ પૈસા લઈ ગયા પણ તમારાં નાણાં તો એટલાજ આડે રોકી રાખ્યાં હતાં કે મારે જોયું હતું કે છેવટેનાં કાગળ તમારો કેવો આપે છે કાશ્ય બીલો જાહિ લખાવડે. આરે કેમ લખાવડું તે મારે હજી જાણવું છે. જ્યો! સાહેબજી! તમારા પૈસા તમે લઈ જઈ શકો” છુટક માલના વ્યાપારીએ એક દાઢી આપતાં, નાણાંની ઢીઝનું કારણ દર્શાવતાં કહ્યું.

વકીલને કાયદાનાં બધાં થોથાં પાટીવાળા કરી પાછાં ગુપ્તગુપ્ત લઈ આવવાં પડ્યાં.

